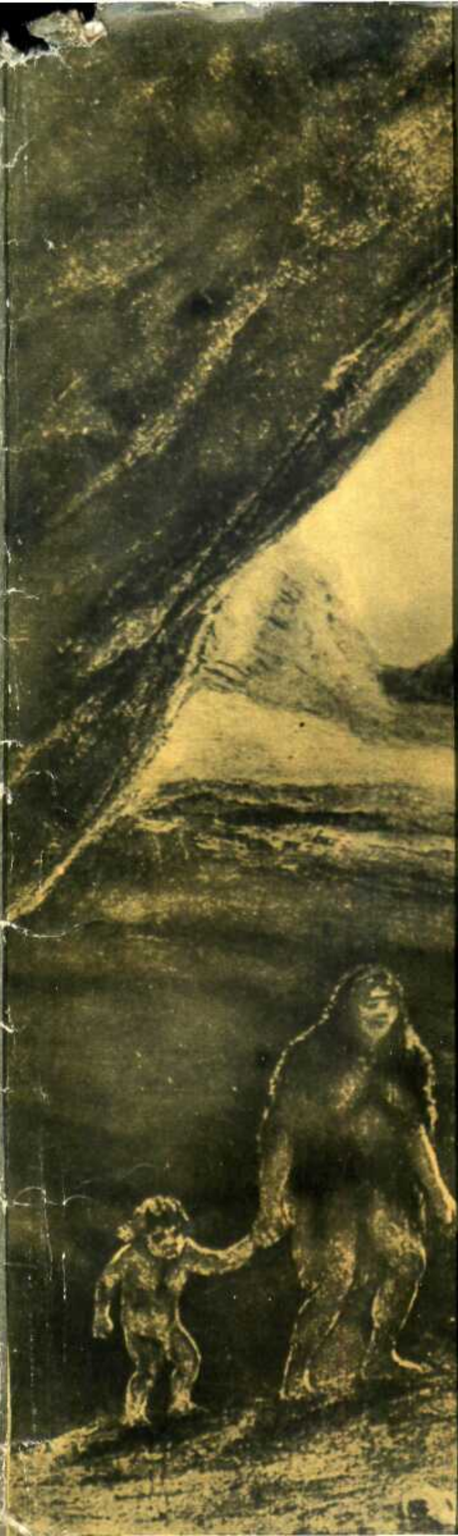
ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС

ПОХОДЖЕННЯ СІМ'Ї, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ДЕРЖАВИ

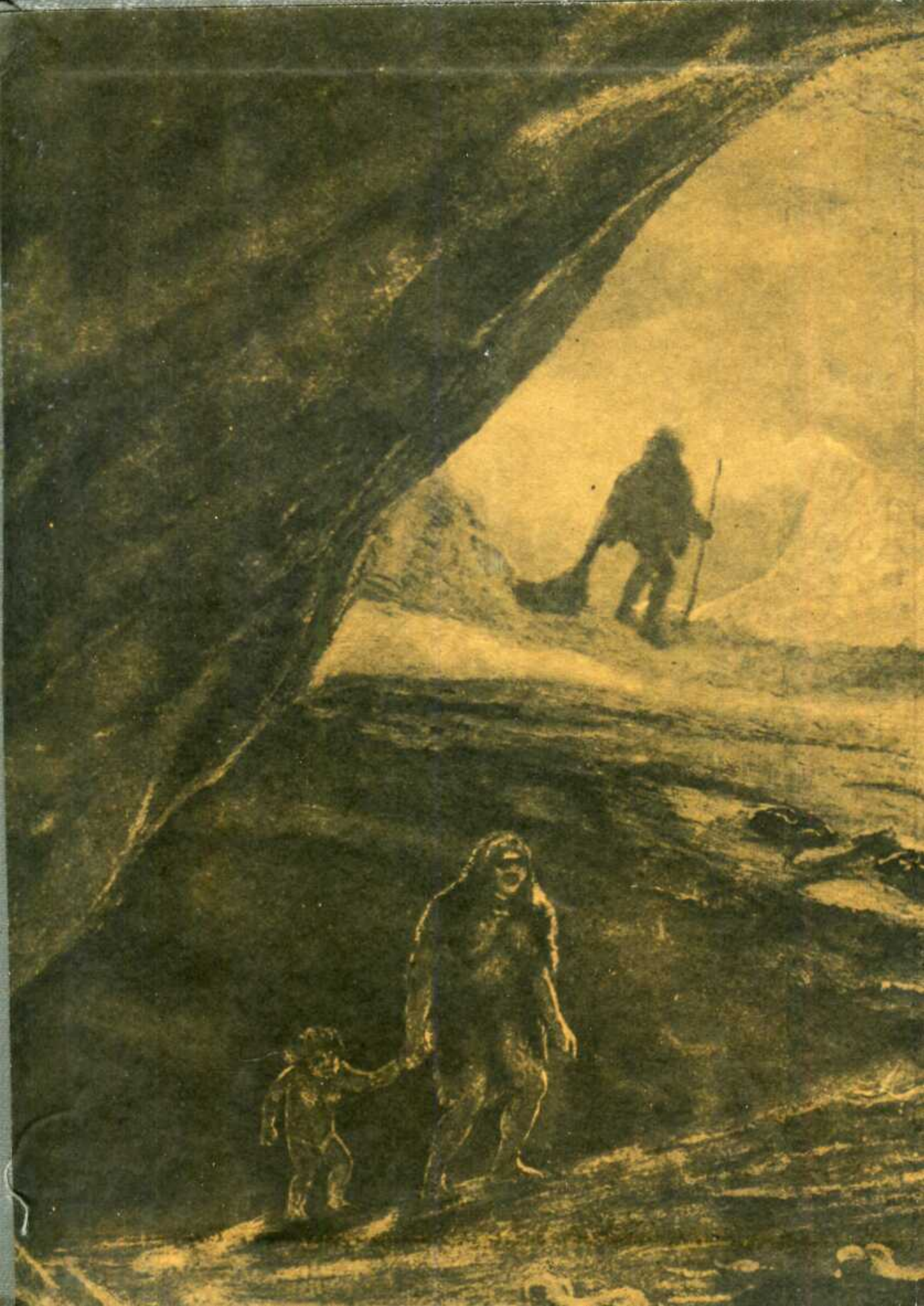




У ЦІЙ ПРАЦІ, ЯКА Є ОДНИМ З ОСНОВНИХ ТВОРІВ МАРКСИЗМУ, ДАНО НАУКОВИЙ АНАЛІЗ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА НА РАННІХ ЕТАПАХ ЙОГО РОЗВИТКУ, РОЗКРИТО ПРОЦЕС РОЗКЛАДУ ПЕРВІСНООБЩИННОГО ЛАДУ І УТВОРЕННЯ КЛАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА, ОСНОВАНОГО НА ПРИВАТНІЙ ВЛАСНОСТІ, ПОКАЗАНО ЗАГАЛЬНІ ХАРАКТЕРНІ РИСИ ЦЬОГО СУСПІЛЬСТВА, З'ЯСОВАНО ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У РІЗНИХ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФОРМАЦІЯХ, РОЗКРИТО ПОХОДЖЕННЯ І СУТЬ ДЕРЖАВИ І ДОВЕДЕНО ІСТОРИЧНУ НЕМИНУЧІСТЬ ЇЇ ВІДМИРАННЯ З ОСТАТОЧНОЮ ПЕРЕМОГОЮ БЕЗКЛАСОВОГО КОМУНІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА.

ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС

ПОХОДЖЕННЯ СІМ'Ї, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ДЕРЖАВИ





Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

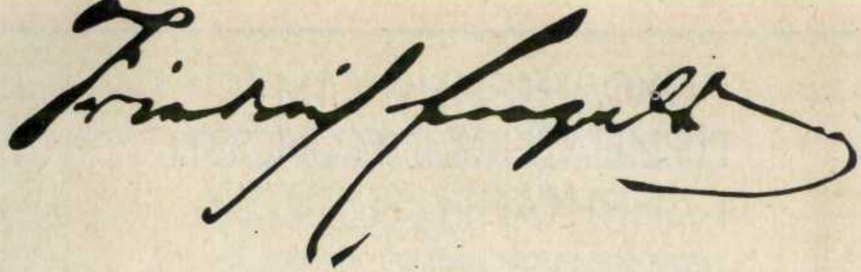
У ЦІЙ ПРАЦІ, ЯКА Є ОДНИМ
З ОСНОВНИХ ТВОРІВ МАРКСИЗМУ,
ДАНО НАУКОВИЙ АНАЛІЗ
ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА
НА РАННІХ ЕТАПАХ ЙОГО РОЗВИТКУ,
РОЗКРИТО ПРОЦЕС РОЗКЛАДУ
ПЕРВІСНООБЩИННОГО ЛАДУ
І УТВОРЕННЯ
КЛАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА,
ОСНОВАНОГО
НА ПРИВАТНІЙ ВЛАСНОСТІ,
ПОКАЗАНО ЗАГАЛЬНІ ХАРАКТЕРНІ
РИСИ ЦЬОГО СУСПІЛЬСТВА,
З'ЯСОВАНО ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У РІЗНИХ
СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФОРМАЦІЯХ,
РОЗКРИТО ПОХОДЖЕННЯ
І СУТЬ ДЕРЖАВИ
І ДОВЕДЕНО ІСТОРИЧНУ
НЕМИНУЧІСТЬ її ВІДМИРАННЯ
З ОСТАТОЧНОЮ ПЕРЕМОГОЮ
БЕЗКЛАСОВОГО КОМУНІСТИЧНОГО
СУСПІЛЬСТВА.

ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС

ПОХОДЖЕННЯ СІМ'Ї, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ДЕРЖАВИ

У зв'язку
***з* дослідженнями**
ЛЬЮЇСА Г. МОРГАНА

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНОЇ
ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
1981





ББК 11.26
3К13
П64

Е $\frac{10101-032}{М201(04)-81}$ 4—81. 0101010000

ПЕРЕДМОВА
ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Подані далі розділи [1] являють собою до певної міри виконання заповіту. Не хто інший, як Карл Маркс збирався викласти результати досліджень Моргана в зв'язку з даними свого — в певних межах я можу сказати нашого — матеріалістичного вивчення історії і тільки таким чином з'ясувати все їх значення. Адже Морган в Америці по-своєму наново відкрив матеріалістичне розуміння історії, відкрите Марксом сорок років тому, і, керований ним, прийшов, зіставляючи варварство і цивілізацію, в головних пунктах до тих самих результатів, що й Маркс. І подібно до того як присяжні економісти Німеччини роками стільки ж ретельно списували «Капітал», скільки уперто замовчували його, точнісінько так і представники «доісторичної» науки в Англії робили з «Стародавнім суспільством» Моргана *. Моя праця може тільки в невеликій мірі замінити те, чого вже не судилося виконати моєму покійному другові. Але в моєму розпорядженні є серед його докладних виписок з Моргана[2] критичні зауваження, що їх я, в тій мірі, в якій це стосується теми, наводжу тут.

Згідно з матеріалістичним розумінням, визначальним моментом в історії є кінець кінцем виробництво і відтворення безпосереднього життя. Але само воно, знов-таки, буває двоякого роду. З одного боку — виробництво засобів до життя: предметів харчування, одягу, житла і необхідних для цього знарядь; *з* другого — виробництво самої людини, продовження роду. Суспільні порядки, за яких живуть люди певної історичної епохи і певної країни, зумовлюються обома видами виробництва: ступенем розвитку, з одного боку —

---

* «Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization». By Lewis H. Morgan. London, Macmillan and Co., 1877 [Льюїс Г. Морган. «Стародавнє суспільство, або дослідження ліній людського прогресу від дикунства через варварство до цивілізації». Лондон, Макміллан і К°, 1877]. Книга надрукована в Америці, і в Лондоні дістати її надзвичайно важко. Автор помер кілька років тому.

праці, з другого — сім'ї. Чим менше розвинута праця, чим більше обмежена кількість її продуктів, а значить, і багатство суспільства, тим сильніше проявляється залежність суспільного ладу від родових зв'язків. Тим часом у рамках цієї, побудованої на родових зв'язках структури суспільства все більше й більше розвивається продуктивність праці, а разом з нею — приватна власність і обмін, майнові відмінності, можливість користуватися чужою робочою силою і тим самим основа класових суперечностей: нові соціальні елементи, які на протязі поколінь намагаються пристосувати старий суспільний лад до нових умов, поки, нарешті, несполучність того і другого не приводить до повного перевороту. Старе суспільство, яке грунтується на родових об'єднаннях, руйнується в результаті зіткнення новоутворених суспільних класів; його місце заступає нове суспільство, організоване в державу, нижчими ланками якого є вже не родові, а територіальні об'єднання,— суспільство, в якому сімейний устрій цілком підпорядкований відносинам власності і в якому віднині вільно розгортаються класові суперечності і класова боротьба, що становлять зміст усієї *писаної* історії аж до нашого часу.

Велика заслуга Моргана полягає в тому, що він відкрив і відтворив у головних рисах цю доісторичну основу нашої писаної історії і в родових зв'язках північноамериканських індійців знайшов ключ до найважливіших, досі нерозв'язних загадок стародавньої грецької, римської і германської історії. Його твір — праця не одного дня. Близько сорока років працював він над своїм матеріалом, поки не опанував його цілком. Але зате і книга його — один з небагатьох творів нашого часу, що становлять епоху.

В поданому далі викладі читач загалом і в цілому легко відрізнить, що належить Моргану і що додав я. В історичних розділах про Грецію і Рим я не обмежився даними Моргана і додав те, що мав у своєму розпорядженні. Розділи про кельтів і германців в основному належать мені; Морган мав тут матеріали майже тільки з других рук, а про германців — крім Тацита — лише низькопробні ліберальні фальсифікації пана Фрімана[3]. Економічні обгрунтування, що були достатні для цілей, поставлених Морганом, але для моїх цілей зовсім недостатні, всі наново перероблені мною. Нарешті, само собою розуміється, я відповідаю за всі ті висновки, які зроблені без прямих посилань на Моргана.

ПЕРЕДМОВА ДО ЧЕТВЕРТОГО ВИДАННЯ[4]

Попередні видання цієї книги, що виходили великими тиражами, цілком розійшлись майже півроку тому, і видавець * давно вже просив мене підготувати нове. Більш невідкладні праці досі заважали мені це зробити. З часу виходу в світ першого видання минуло сім років, і за ці роки у вивченні первісних форм сім'ї досягнуто великих успіхів. Тому треба було зробити тут пильні поправки і доповнення, тим більше, що передбачуване друкування цього тексту з стереотипу позбавить мене на якийсь час можливості вносити дальші зміни **.

Отже, я уважно переглянув весь текст і зробив ряд доповнень, в яких, сподіваюсь, в достатній мірі враховано нинішній стан науки. Далі я даю нижче в цій передмові короткий огляд розвитку поглядів на історію сім'ї від Бахофена до Моргана; я роблю це головним чином тому, що шовіністично настроєна англійська школа первісної історії, як і раніше, робить усе можливе, щоб замовчати переворот у поглядах на первісну історію, вчинений відкриттями Моргана, нітрохи не соромлячись, однак, при цьому привласнювати собі здобуті Морганом результати. Та й у інших країнах подекуди надто ретельно ідуть за цим англійським прикладом.

Моя праця була перекладена на різні іноземні мови. Насамперед на італійську: «Походження сім'ї, приватної власності і держави», у переглянутому автором перекладі Паскуале Мартіньєтті. Беневенто, 1885. Потім на румунську: «Походження сім'ї, приватної власності і держави», переклад Йона Недежде; опубліковано в ясському журналі «Gontemporanul» з вересня 1885 по травень 1886 року. Далі — на датську: «Походження сім'ї, приват-

---

* — Й. Діц. *Ред.*

** У тексті, опублікованому в журналі «Die Neue Zeit», кінець цієї фрази після слів «тим більше, що» дано в такій редакції: «нове видання повинно вийти великим тиражем, звичайним тепер у німецькій соціалістичній літературі, але все ще дуже рідким для німецьких книговидавництв». *Ред.*

ної власності і держави», видання, підготовлене Герсоном Тріром. Копенгаген, 1888; французький переклад Анрі Раве, зроблений з цього німецького видання, перебуває в друку[5].

* * *

До початку шістдесятих років про історію сім'ї не могло бути й мови. Історична наука в цій галузі цілком ще перебувала під впливом П'ятикнижжя Мойсея. Патріархальну форму сім'ї, змальовану там докладніше, ніж де б то не було, не тільки незаперечно вважали найдавнішою формою, але й ототожнювали — за винятком багатоженства — з сучасною буржуазною сім'єю, так що сім'я, власне кажучи, взагалі не переживала нібито ніякого історичного розвитку; найбільше допускалося, що в первісні часи міг існувати період невпорядкованих статевих стосунків.— Правда, крім єдиношлюбності було відоме ще східне багатоженство і індійсько-тібетське багатомужжя; але ці три форми не можна було розмістити в історичній послідовності, і вони фігурували поруч одна з одною без всякого взаємного зв'язку. Що у окремих народів стародавнього світу, як і у деяких ще існуючих дикунів, походження вважалося не по батькові, а по матері, отже, визнавалося, що тільки жіноча лінія має значення; що у багатьох сучасних народів забороняються шлюби всередині певних, більш-менш великих, груп, у той час ще докладно не досліджених, і що цей звичай існує в усіх частинах світу,— ці факти були, правда, відомі, і такого роду прикладів скупчувалось усе більше. Але як до них підійти, ніхто не знав, і навіть ще в «Дослідженнях первісної історії людства і т. д.» Е. Б. Тейлора (1865)[6] вони фігурують просто як «дивовижні звичаї» поряд з діючою у деяких дикунів забороною доторкуватися до палаючого дерева залізним знаряддям і тому подібними релігійними дурницями.

Вивчення історії сім'ї починається з 1861 р., коли вийшла в світ праця Бахофена «Материнське право»[7]. Автор висунув у цій праці такі положення: 1) у людей первісно існували нічим не обмежені статеві стосунки, які він називає невдалим виразом «гетеризм»; 2) такі стосунки виключають всяку можливість достовірно встановити батька, і тому походження можна було визначати лише по жіночій лінії — за материнським правом,— як первісно це і було у всіх народів стародавніх часів; 3) внаслідок цього жінки як матері, як єдині достовірно відомі батьки молодого покоління користувались високим ступенем пошани і поваги, яка доходила, на думку Бахофена, до цілковитого панування жінок (гінекократії); 4) перехід до єдиношлюбності, при якій жінка належала виключно одному чоловікові, приховував у собі порушення найдавнішої ре-

лігійної заповіді (тобто фактично порушення одвічного права інших чоловіків на цю жінку), порушення, яке вимагало спокутування або допускалося при умові викупу, який полягав у тому, що жінка протягом певного часу повинна була віддаватися стороннім.

Докази цих положень Бахофен знаходить у численних, з винятковою старанністю зібраних цитатах з класичної літератури стародавніх часів. Розвиток від «гетеризму» до моногамії і від материнського права до батьківського відбувається, на його думку,— зокрема у греків,— внаслідок дальшого розвитку релігійних уявлень, внаслідок введення нових божеств, представників нових поглядів, у традиційну групу богів, яка уособлювала старі погляди, так що останні все більше й більше відтісняються на задній план першими. Таким чином, не розвиток дійсних умов життя людей, а релігійне відображення цих умов у головах тих самих людей викликало, за Бахофеном, історичні зміни у взаємному суспільному становищі чоловіка і жінки. Відповідно до цього Бахофен тлумачить «Орестею» Есхіла як драматичне зображення боротьби між гинучим материнським правом і виникаючим у героїчну епоху і перемагаючим батьківським правом. Заради свого коханця, Егіста, Клітемнестра убила свого чоловіка Агамемнона, який повернувся з Троянської війни; але Орест, син її і Агамемнона, мстить за вбивство батька, вбиваючи свою матір. За це його переслідують Ерінії, демонічні охоронниці материнського права, за яким убивство матері — найтяжчий злочин, що його нічим не можна спокутувати. Але Аполлон, який через свого оракула спонукав Ореста здійснити цю справу, і Афіна, яку закликають як суддю,— обидва божества, що представляють тут новий лад, оснований на батьківському праві,— захищають Ореста; Афіна вислухує обидві сторони. Весь предмет спору стисло виражений у дебатах, які відбуваються між Орестом і Ерініями. Орест посилається на те, що Клітемнестра вчинила подвійний злочин, убивши *свого* чоловіка і разом з тим *його* батька. Чому ж Ерінії переслідують його, а не переслідували її, далеко більш винну? Відповідь разюча:

> «З чоловіком, нею вбитим, вона *в кровній спорідненості не була»* [8].

Вбивство людини, яка не перебуває в кровній спорідненості, навіть коли ця людина чоловік жінки, що вбила його, може бути спокутуване, Ериній воно нітрохи не обходить; їх діло — переслідувати вбивство лише серед родичів по крові, і тут, за материнським правом, найтяжчим є вбивство матері, що його нічим не можна спокутувати. Та ось в ролі захисника Ореста виступає Аполлон; Афіна ставить питання на голосування членів ареопагу афінських присяжних; голоси діляться порівну — за виправдання і за засудження; тоді Афіна як голова подає свій голос за

Ореста і оголошує його виправданим. Батьківське право здобуло перемогу над материнським, «боги молодшого покоління», як називають їх самі Ерінії, перемагають Еріній, і кінець кінцем останні теж погоджуються взяти на себе нові обов'язки, перейшовши на службу до нового ладу.

Це нове, але цілком правильне тлумачення «Орестеї» являє собою одно з найпрекрасніших і кращих місць в усій книзі Бахофена, але воно разом з тим доводить, що Бахофен щонайменше так само вірить в Еріній, Аполлона і Афіну, як у свій час Есхіл; а саме — він вірить, що вони в грецьку героїчну епоху вчинили чудо: повалили материнське право, замінивши його батьківським. Ясно, що такий погляд, за яким релігія має значення вирішальної підойми світової історії, зводиться кінець кінцем до чистісінького містицизму. Тому простудіювати книгу Бахофена — товстий том великого формату — робота важка і далеко не завжди вдячна. Але все це не применшує його заслуги як дослідника, що проклав новий шлях; він перший замість фраз про незбагненний первісний стан з невпорядкованими статевими стосунками подав доказ існування в класичній літературі стародавніх часів безлічі підтверджень того, що у греків і у азіатських народів дійсно існував до єдиношлюбності такий стан, коли, нітрохи не порушуючи звичаю, не тільки чоловік вступав у статеві стосунки з кількома жінками, але й жінка — з кількома чоловіками; він довів, що при своєму зникненні звичай цей залишив після себе слід у вигляді необхідності для жінки викупати право на єдиношлюбність ціною обмеженого певними рамками обов'язку віддаватися стороннім чоловікам; що через це походження могло спочатку вестися тільки по жіночій лінії — від матері до матері; що це виняткове значення жіночої лінії довго зберігалося ще і в період єдиношлюбності, коли батьківство стало достовірним, або в усякому разі стало визнаватися; що, нарешті, це первісне становище матерів як єдиних достовірних батьків своїх дітей забезпечувало їм, а разом з тим і жінкам взагалі, таке високе суспільне становище, якого вони з того часу вже ніколи не займали. Бахофен, правда, не сформулював цих положень з такою ясністю,— цьому перешкодив його містичний світогляд. Але він їх довів, і це в 1861 р. означало цілу революцію.

Товстий том Бахофена був написаний німецькою мовою, тобто мовою нації, яка в той час найменше цікавилась передісторією сучасної сім'ї. Тому книга лишилась невідомою. Найближчий наступник Бахофена на тому самому полі діяльності, що виступив у 1865 р., навіть не чув про нього.

Цим наступником був Дж. Ф. Мак-Леннан, пряма протилежність своєму попередникові. Замість геніального містика тут перед

нами сухий юрист; замість буйної поетичної фантазії — старанно зважені побудови адвоката, що виступає в суді. Мак-Леннан знаходить у багатьох диких, варварських і навіть цивілізованих народів стародавнього і нового часу таку форму укладення шлюбу, при якій наречений, сам або з своїми друзями, повинен начебто силою викрасти наречену у її родичів. Цей звичай є, як видно, пережитком більш раннього звичаю, коли чоловіки одного племені дійсно силоміць викрадали собі жінок на стороні, у інших племен. Як же виник цей «шлюб-викрадання»? Поки чоловіки могли знаходити досить жінок у своєму власному племені, для такого шлюбу не було ніякого приводу. Але так само часто ми знаходимо, що у нерозвинених народів існують певні групи (в 1865 р. їх ще часто ототожнювали з самими племенами), всередині яких шлюб заборонений, так що чоловіки змушені брати собі жінок, а жінки чоловіків — поза цією групою; тим часом у інших існує звичай, який вимагає, щоб чоловіки, які належать до певної групи, брали собі жінок тільки всередині своєї власної групи. Мак-Леннан називає перші групи екзогамними, другі — ендогамними і тут же, без дальших околичностей, конструює різку протилежність між екзогамними й ендогамними «племенами». І хоч його ж власне дослідження екзогамії просто-таки носом наштовхує його на той факт, що ця протилежність у багатьох випадках, коли не в більшості або навіть в усіх, існує лише в його уяві, він все ж кладе її в основу всієї своєї теорії. Екзогамні племена можуть, відповідно до цього, брати для себе жінок тільки з інших племен, а це при властивому періодові дикунства, безперервному стані війни між племенами можна зробити лише шляхом викрадення.

Мак-Леннан питає далі: звідки походить цей звичай екзогамії? Уявлення про кровну спорідненість і кровозмішання не мають до цього ніякого відношення: це — явища, які розвиваються лише значно пізніше. Інша річ — дуже поширений серед дикунів звичай убивати дітей жіночої статі відразу ж після народження. Через це в кожному окремому племені виникає лишок чоловіків, найближчим наслідком якого неминуче мало бути спільне володіння кількома чоловіками однією жінкою — багатомужжя. Звідси, на його думку, випливає, що відомо було, хто мати дитини, але не відомо, хто її батько, і тому рід вівся лише по жіночій лінії, а не по чоловічій. Це було материнське право. А другим наслідком недостачі жінок всередині племені,— недостачі, ослаблюваної, але не усуваної багатомужжям,— саме і було систематичне насильствене викрадання жінок чужих племен.

«Оскільки екзогамія і багатомужжя виникають внаслідок однієї й тієї самої причини,— кількісної нерівності обох статей,— то ми повинні визнати, що *у всіх екзогамних рас первісно існувало багатомужжя...* І тому ми по-

винні вважати безспірним, що серед екзогамних рас першою системою спорідненості була та, яка знала кровні узи лише з материнського боку» (Мак-Леннан. «Нариси стародавньої історії», 1886. «Первісний шлюб», стор. 124) [9].

Заслуга Мак-Леннана полягає в тому, що він вказав на повсюдне поширення і велике значення того, що він називає екзогамією. Він зовсім не *відкрив* факт існування екзогамних груп і в усякому разі не зрозумів його. Не кажучи вже про більш ранні окремі вказівки багатьох спостерігачів,— саме вони і були джерелами Мак-Леннана,— Лейтам («Описова етнологія», 1859) точно і вірно описав цей інститут у індійських магарів [10] і висловив думку, що він загальнопоширений і існує в усіх частинах світу,— це місце цитує сам Мак-Леннан. Та й наш Морган ще в 1847 р. у своїх листах про ірокезів (опублікованих в «American Review») і в 1851 р. у праці «Ліга ірокезів» [11] довів існування такого інституту у цієї групи племен і дав правильний опис його, тимчасом як адвокатський розум Мак-Леннана, як ми побачимо, вніс тут далеко більше плутанини, ніж містична фантазія Бахофена в галузі материнського права. Дальша заслуга Мак-Леннана полягає в тому, що він визнав порядок походження за материнським правом первісним, хоч у цьому відношенні, як він і сам пізніше визнав, Бахофен випередив його. Але й тут у нього є неясності; він завжди говорить про «спорідненість тільки по жіночій лінії» (kinship through females only), весь час вживаючи цей вираз, правильний для більш раннього ступеня, також і до пізніших ступенів розвитку, коли походження і право спадкування, правда, вважаються ще виключно по жіночій лінії, але спорідненість визнається і визначається також і з чоловічого боку. Це — обмеженість юриста, який, створивши собі твердий правовий термін, продовжує застосовувати його в незмінному вигляді і до таких умов, в яких він уже встиг стати незастосовним.

Однак при всій своїй ґрунтовності теорія Мак-Леннана і самому її авторові здавалося, як видно, не досить твердо обгрунтованою. Принаймні він сам звертає увагу на

«той знаменний факт, що найбільш чітко виражена форма» (мнимого) «викрадання жінок поширена якраз у тих народів, у яких *чоловіча* спорідненість» (тобто походження по чоловічій лінії) «панує» (стор. 140).

І далі:

«Дивно, що дітовбивство, наскільки нам відомо, ніколи не практикується систематично там, де існують поруч екзогамія і найдавніша форма спорідненості» (стор. 146).

Обидва ці факти явно суперечать його способові пояснення, і він може протипоставити їм лише нові, ще більш заплутані гіпотези.

Проте його теорія дістала в Англії гаряче схвалення і широкий відгук; Мак-Леннана всі вважали тут основоположником історії сім'ї і першим авторитетом у цій галузі. Його протиставлення екзогамних «племен» ендогамним, незважаючи на те, що були встановлені окремі винятки і видозміни, лишалося все ж загальновизнаною основою панівних поглядів і перетворилися у шори, які робили неможливим усякий не упереджений розгляд досліджуваної галузі, і тим самим і всякий рішучий крок уперед. На противагу поширеній в Англії переоцінці заслуг Мак-Леннана, а за англійським прикладом і в інших країнах, слід підкреслити, що своїм протиставленням екзогамних і ендогамних «племен», яке є чистим непорозумінням, він завдав більше шкоди, ніж приніс користі своїми дослідженнями.

Тим часом незабаром почало виявлятися все більше й більше фактів, які не вміщалися у витончених рамках його теорії. Мак-Леннан знав лише три форми шлюбу: багатоженство, багатомужжя і єдиношлюбність. Та коли вже на цей пункт була спрямована увага, стали знаходити все більше й більше доказів, що у нерозвинених народів існували такі форми шлюбу, коли кілька чоловіків мали спільно кілька жінок; і *Леббок* («Походження цивілізації», 1870 [12]) визнав цей груповий шлюб (Communal marriage) історичним фактом.

Услід за тим, у 1871 р., виступив *Морган з* новим і в багатьох відношеннях вирішальним матеріалом. Він переконався, що чинна у ірокезів своєрідна система спорідненості була властива всім корінним жителям Сполучених Штатів і, таким чином, поширена на цілому континенті, хоч вона прямо суперечить ступеням спорідненості, що фактично випливають з прийнятої там системи шлюбу. Він добився того, що американський федеральний уряд зібрав, на основі ним самим складених запитальника і таблиць, відомості про системи спорідненості у інших народів і з відповідей побачив: 1) що прийнята у індійців Америки система спорідненості існує також у численних племен в Азії, а в трохи видозміненій формі — в Африці і в Австралії; 2) що система ця дістає своє повне пояснення в тій формі групового шлюбу, яка перебуває якраз у стадії відмирання на Гаванських та інших австралійських островах і 3) що поряд з цією формою шлюбу на тих самих островах існує, однак, і така система спорідненості, яка може бути пояснена тільки ще давнішою, нині вимерлою формою групового шлюбу. Зібрані відомості разом з своїми висновками з них він опублікував у своїй праці «Системи спорідненості і свояцтва», 1871 [13], і тим самим переніс спір у незрівнянно ширшу сферу. Виходячи з систем спорідненості, він відновив відповідні їм форми сім'ї і, таким чином, відкрив новий шлях для дослідження і можливість глибше поди-

витись у передісторію Людства. Якби перемогу здобув цей метод, то струнки побудови Мак-Леннана розвіялися б на порох.

Мак-Леннан став на захист своєї теорії в новому виданні «Первісного шлюбу» («Нариси стародавньої історії», 1876). Тимчасом як сам він конструює історію сім'ї надзвичайно штучно, спираючись на самі тільки гіпотези, від Леббока і Моргана він вимагає не просто доказів для кожного їх твердження, але доказів незаперечних, таких, які тільки і допускаються в шотландському суді. І так робить та сама людина, яка на підставі існування тісного зв'язку між братом матері і сином сестри у германців (Тацит, «Германія», розд. 20), на підставі розповіді Цезаря про те, що у бриттів кожні десять або дванадцять чоловіків мають спільних жінок, і всіх інших розповідей стародавніх письменників про спільність жінок у варварів, не вагаючись, робить висновок, що у всіх цих народів панувало багатомужжя! Здається, що слухаєш прокурора, який готовий дозволити собі всяку вільність при висуненні обвинувачення, а від захисника вимагає найсуворішого доказу для кожного слова, який мав би юридичну силу.

Груповий шлюб — чистісінька вигадка, твердить він, опиняючись тим самим далеко позаду Бахофена. Система спорідненості у Моргана — на його думку — прості правила громадської чемності, і це доводиться тим фактом, що і до чужих — до білих — індійці звертаються з словом: брат або батько. Це однаково, як коли б захотіли твердити, що означення батько, мати, брат, сестра — просто пусті форми звертання, тому що католицьких духовних осіб та ігумень також називають отцями і матерями, а ченці й черниці і навіть масони та члени англійських цехових спілок на урочистих засіданнях звертаються один до одного з словами: брат і сестра. Словом, захист Мак-Леннана був дуже слабий.

Але лишався ще один пункт, в якому він був невразливий. Протилежність між екзогамними і ендогамними «племенами», на якій грунтувалась уся його система, не тільки не була захитана, але була навіть всюди визнана наріжним каменем усієї історії сім'ї. Припускали, що пояснення, яке Мак-Леннан намагався дати цій протилежності, не досить переконливе і суперечить фактам, які наводить він сам. Але сама ця протилежність, існування двох взаємно виключаючих видів відособлених і незалежних племен, з яких племена одного виду брали для себе жінок всередині племені, тоді як племенам іншого виду це було абсолютно заборонено, вважалась незаперечним євангелієм. Порівняй, наприклад, Жіро-Телон, «Походження сім'ї» (1874) і навіть Леббок, «Походження цивілізації» (4 видання, 1882) [14].

Проти цього пункту спрямовано головний твір Моргана «Стародавнє суспільство» (1877) [15],— твір, який покладено в основу

цієї праці. Те, про що Морган у 1871 р. лише невиразно догадувався, тут розвинуте з цілковитою ясністю. Ендогамія і екзогамія зовсім не становлять протилежності; існування екзогамних «племен» досі ніде не доведене. Але в той час, коли панував ще груповий шлюб,— а він, мабуть, колись панував всюди,— плем'я поділялось на ряд зв'язаних кровною спорідненістю по материнській лінії груп, родів, всередині яких панувала сувора заборона шлюбів, так що чоловіки, які належали до одного роду, хоч і могли брати для себе жінок всередині племені і, як правило, так і робили, але повинні були брати їх поза своїм родом. Таким чином, коли рід був суворо екзогамним, то плем'я, яке охоплювало сукупність родів, було також суворо ендогамним. Цим був остаточно спростований останній залишок штучних побудов Мак-Леннана.

Але Морган цим не обмежився. Рід американських індійців дав йому, далі, підставу зробити другий вирішальний крок вперед в досліджуваній ним галузі. В цьому роді, організованому за материнським правом, він відкрив первинну форму, з якої розвинувся пізніший рід, організований відповідно до батьківського права,— той рід, який ми знаходимо у культурних народів античності. Грецький і римський рід, що був раніше загадкою для всіх істориків, дістав своє пояснення в індійському роді, і тим самим була знайдена нова основа для всієї первісної історії.

Це нове відкриття первісного роду, основаного на материнському праві як стадії, що передувала основаному на батьківському праві родові культурних народів, має для первісної історії таке саме значення, як теорія розвитку Дарвіна для біології і як теорія додаткової вартості Маркса для політичної економії. Воно дало Моргану можливість вперше зробити начерк історії сім'ї, в якому, оскільки дозволяв відомий досі матеріал, були в загальних рисах попередньо встановлені принаймні класичні ступені розвитку. Кожному ясно, що тим самим відкривається нова епоха в розробленні первісної історії. Рід, оснований на материнському праві, став тим стрижнем, навколо якого обертається вся ця наука; з часу його відкриття стало зрозуміло, в якому напрямі і що слід вивчати і як треба групувати здобуті результати. А відповідно до цього тепер у цій галузі робляться далеко швидші успіхи, ніж до видання книги Моргана.

Відкриття Моргана визнані або, вірніше, привласнені тепер усіма істориками первісного суспільства також і в Англії. Але майже ні в кого з них ми не знайдемо відкритого визнання, що саме Моргану ми зобов'язані цією революцією в поглядах. В Англії його книгу по можливості цілком замовчують, а від нього самого відбуваються лише поблажливою похвалою за його *колишні* праці; ретельно копирсаються в окремих деталях його викладу,

а про його дійсно великі відкриття уперто мовчать. Перше видання «Стародавнього суспільства» розійшлось; в Америці для таких речей немає належного збуту; в Англії цю книгу, як видно, систематично ігнорували, і єдине видання цього епохального твору, яке ще є в продажу,— німецький переклад.

В чому причина цієї стриманості, в якій важко не побачити змову мовчання, особливо коли мати на увазі численні цитати, які наводяться просто з ввічливості, та інші докази поваги до колег, якими ряснію́ть твори наших визнаних знавців первісної історії? Чи не в тому, що Морган — американець, і для англійських істориків первісного суспільства дуже неприємно, що при всій їх ретельності у збиранні матеріалу, яка заслуговує всілякого визнання, вони, коли справа стосувалась загальних вихідних положень, необхідних для систематизації і групування цього матеріалу, коротше кажучи, необхідних їм ідей, змушені звертатися до двох геніальних іноземців — до Бахофена і Моргана? З німцем можна було б ще примиритися, але з американцем! Щодо американця кожний англієць стає патріотом, і в Сполучених Штатах я бачив кумедні приклади цього [16]. А до того ж Мак-Леннан був, так би мовити, офіціально визнаним засновником і главою англійської школи первісної історії; в цій галузі стало свого роду хорошим тоном говорити не інакше, як з величезною повагою про його штучну історичну конструкцію, що веде від дітовбивства через багатомужжя і шлюб-викрадення до сім'ї, основаної на материнському праві; найменший сумнів в існуванні екзогамних і ендогамних «племен», які абсолютно виключають одне одного, вважався зухвалою єрессю; таким чином, Морган, який розвіяв як дим усі ці освячені догми, вчинив певне святотатство. До того ж він розвіяв їх такими доводами, які досить було тільки висловити, щоб вони відразу ж стали очевидними для всіх; так що прихильники Мак-Леннана, безсилі досі вибратися з суперечностей між екзогамією і ендогамією, повинні були мало не вдарити себе по лобі і покликнути: як могли ми бути такими нерозумними, що самі цього давно не побачили!

А якби навіть цих злочинів було не досить, щоб офіціальна школа поставилась до Моргана не інакше, як холодно відвернувшись від нього, то він переповнив чашу тим, що не тільки піддав цивілізацію — суспільство товарного виробництва, основну форму нашого сучасного суспільства,— такій критиці, яка змушує згадати про Фур'є, але й висловився про прийдешнє перетворення цього суспільства в таких виразах, які міг би сказати Карл Маркс. Тому Морган дістав по заслузі, коли Мак-Леннан з обуренням закинув йому те, що «історичний метод йому цілком антипатичний» [17], і коли женевський професор п. Жіро-Телон підтвердив

це і в 1884 році. Але ж цей самий п. Жіро-Телон ще в 1874 р. («Походження сім'ї») безпорадно блукав у лабіринті мак-леннанової екзогамії, звідки його вивів тільки Морган!

Розглядати тут інші успіхи, якими зобов'язана Моргану первісна історія, немає потреби; все необхідне щодо цього можна знайти у відповідних місцях моєї праці. Чотирнадцять років, які минули з часу видання головної праці Моргана, значно збагатили наш матеріал з історії первісних людських суспільств; до антропологів, мандрівників і професіональних істориків первісного суспільства приєдналися юристи, що займаються порівняльним правом і почасти дали новий матеріал, почасти висунули нові точки зору. Деякі окремі гіпотези Моргана були в результаті цього підірвані або навіть розбиті. Але ніде новозібраний матеріал не привів до необхідності замінити його істотні положення якимись іншими. Система, внесена ним у первісну історію, в основних рисах зберігає силу й досі. Можна навіть сказати, що вона все більше й більше завойовує собі загальне визнання, причому в такій же мірі, в якій стараються приховати, що саме він є основоположником цього великого прогресу *.

Лондон, 16 червня 1891 р.

Фрідріх Енгельс

---

* По дорозі назад з Нью-Йорка, у вересні 1888 р., я зустрівся з колишнім депутатом конгресу від Рочестерського виборчого округу, який знав Льюїса Моргана. На жаль, він міг розповісти мені про нього небагато. Морган жив у Рочестері як приватна особа, займаючись лише своєю науковою роботою. Брат його, полковник, служив у Вашінгтоні, у військовому міністерстві; при допомозі брата йому і вдалося заінтересувати уряд своїми дослідженнями і видати кілька своїх праць на державні кошти; мій співрозмовник у той час, коли він був депутатом конгресу, теж, як він говорить, не раз клопотався про це.

I

ДОІСТОРИЧНІ СТУПЕНІ КУЛЬТУРИ

Морган був перший, хто із знанням справи спробував внести в передісторію людства певну систему, і доти, поки значне розширення матеріалу не змусить внести зміни, запропонована ним періодизація безперечно лишиться в силі.

З трьох головних епох — дикунства, варварства, цивілізації — його, само собою зрозуміло, цікавлять тільки дві перші і перехід до третьої. Кожну з цих двох епох він поділяє на нижчий, середній і вищий ступінь відповідно до прогресу у виробництві засобів до життя, тому що, говорить він,

> «вмілість у цьому виробництві має вирішальне значення для ступеня вищості і панування людини над природою; з усіх живих істот тільки людині вдалось добитися майже необмеженого панування над виробництвом продуктів харчування. Всі великі епохи людського прогресу більш-менш прямо збігаються з епохами розширення джерел існування»[18].

Поряд з цим відбувається розвиток сім'ї, але він не дає таких характерних ознак для розмежування періодів.

1. ДИКУНСТВО

1. *Нижчий ступінь.* Дитинство людського роду. Люди жили ще в місцях свого первісного перебування в тропічних або субтропічних лісах. Вони жили, принаймні почасти, на деревах; тільки цим і можна пояснити їх існування серед великих хижих звірів, їхньою їжею були плоди, горіхи, коріння; головне досягнення цього періоду — виникнення членороздільної мови. З усіх народів, що стали відомі в історичний період, уже ні один не перебував у цьому

первісному стані. І хоч він тривав, мабуть, багато тисячоліть, довести його існування на підставі прямих свідчень ми не можемо; але, визнавши походження людини з царства тварин, необхідно припустити такий перехідний стан.

2. *Середній ступінь.* Починається з запровадження рибної їжі (куди ми відносимо також раків, молюсків та інших водяних тварин) і з застосування вогню. Те і друге взаємно зв'язане, бо рибна їжа стає цілком придатною до споживання лише завдяки вогню. Але з цією новою їжею люди стали незалежними від клімату і місцевості; пересуваючись за течією рік і морськими берегами, вони могли навіть у дикому стані розселитися на більшій частині земної поверхні. Грубо зроблені, невідшліфовані кам'яні знаряддя раннього кам'яного віку, так звані палеолітичні, що цілком або здебільшого належать до цього періоду, поширені на всіх континентах і є наочним доказом цих переселень. Заселення нових місць і безупинне діяльне шукання, в поєднанні з володінням вогнем, що його добували тертям, дали нові засоби харчування: спечені в гарячому попелі або пекарних ямах (земляних печах) коріння і бульби, що містять у собі крохмаль, дичину, яка, з винайденням першої зброї, дубини і списа, стала додатковою їжею, що добувалася від нагоди до нагоди. Виключно мисливських народів, як їх описують у книгах, тобто таких, які живуть *тільки з* полювання, ніколи не існувало; для цього здобич від полювання надто ненадійна. Внаслідок постійної незабезпеченості джерелами харчування на цьому ступені, очевидно, виникло людоїдство, яке з цього часу зберігається надовго. Австралійці та багато полінезійців і тепер ще стоять на цьому середньому ступені дикунства.

3. *Вищий ступінь.* Починається з винайдення лука і стріли, завдяки яким дичина стала постійною їжею, а полювання — однією з звичайних галузей праці. Лук, тетива і стріла становлять уже дуже складну зброю, винайдення якої передбачає довго нагромаджуваний досвід та більш розвинені розумові здібності, отже, і одночасну обізнаність з численними іншими винаходами. Порівнюючи один з одним народи, які знають уже лук і стрілу, але ще не обізнані з гончарством (його Морган вважає за початок переходу до варварства), ми дійсно знаходимо вже деякі зачатки оселяння селами, певний ступінь оволодіння виробництвом засобів існування: дерев'яні посудини та начиння, ручне ткацтво (без ткацького верстата) з деревного волокна, плетені кошики з лика або комишу, шліфовані (неолітичні) кам'яні знаряддя. Вогонь і кам'яна сокира звичайно дають також можливість уже робити човни з цілого дерева, а подекуди виготовляти колоди і дошки для будування житла. Всі ці досягнення ми зустрічаємо, наприклад, у індійців північного заходу Америки, які хоч і знають лук та

стрілу, але не знають гончарства. Для епохи дикунства лук і стріла були тим самим, чим став залізний меч для варварства і вогнепальна зброя для цивілізації,— вирішальною зброєю.

2. ВАРВАРСТВО

1. *Нижчий ступінь.* Починається з запровадження гончарства. Можна довести, що в багатьох випадках і, мабуть, всюди воно виникло з обмазування плетених або дерев'яних посудин глиною, щоб зробити їх вогнетривкими. При цьому скоро знайшли, що формована глина служить для цього і без внутрішньої посудини.

Досі ми могли розглядати хід розвитку як цілком загальний, що має в певний період силу для всіх народів, незалежно від їх місця перебування. Але з настанням варварства ми досягли такого ступеня, коли набирає значення відмінність у природних умовах обох великих материків. Характерним моментом періоду варварства є приручення та розведення тварин і вирощування рослин. Східний материк, так званий Старий світ, мав майже всіх тварин, що піддаються прирученню, і всі придатні для розведення види злаків, крім одного; західний же материк, Америка, з усіх ссавців, що піддаються прирученню,— тільки ламу, та й то лише в одній частині півдня, а з усіх культурних злаків тільки один, але зате найкращий,— маїс. Внаслідок цієї відмінності в природних умовах населення кожної півкулі розвивається з цього часу своїм особливим шляхом, і межові знаки на рубежах окремих ступенів розвитку стають різними для кожної з обох півкуль.

2. *Середній ступінь.* На сході починається з приручення свійських тварин, на заході — з вирощування їстівних рослин за допомогою зрошення і з використання для будівель адобів (висушеної на сонці цегли-сирцю) і каменю.

Ми починаємо з заходу, бо тут, до завоювання Америки європейцями, далі цього ступеня ніде не пішли.

Індійцям, які перебували на нижчому ступені варварства (до них належали всі ті, хто жив на схід від Міссісіпі), був відомий уже на час їх відкриття якийсь спосіб вирощування на городах маїсу і, можливо, також гарбуза, дині та інших городніх рослин, що становили дуже істотну частину їх харчування; вони жили в дерев'яних будинках, в обгороджених тином селах. Північно-західні племена, особливо ті, що населяли басейн річки Колумбії, стояли ще на вищому ступені дикунства і не знали ні гончарства, ні будь-якого вирощування рослин. Навпаки, індійці, що належать до так званих пуебло в Новій Мексиці[19], мексіканці, жителі Цен-

тральної Америки і перуанці були на час завоювання на середньому ступені варварства: вони жили в схожих на фортеці будинках з адобів або каменю, вирощували на штучно зрошуваних городах маїс та інші — різні, залежно від місцевості і клімату,— їстівні рослини, що були для них головними джерелами харчування, і навіть приручили деяких тварин: мексіканці — індика та інших птахів, перуанці — ламу. До того ж вони були обізнані з обробкою металів, але за винятком заліза, і через те вони все ще не могли обходитись без зброї і знарядь з каменю. Іспанське завоювання припинило всякий дальший самостійний їх розвиток.

На сході середній ступінь варварства почався з приручення тварин, що дають молоко і м'ясо, тоді як культура рослин, очевидно, ще дуже довго протягом цього періоду була тут невідома. Приручення і розведення худоби та утворення великих стад, як видно, стали причиною того, що арійці і семіти виділилися з іншої маси варварів. У європейських і азіатських арійців свійські тварини мають ще спільні назви, а культурні рослини — майже ніколи.

Утворення стад вело до пастушого життя в придатних для цього місцях: у семітів — на трав'янистих рівнинах понад Євфратом і Тігром, у арійців — на таких самих рівнинах Індії, а також понад Оксусом і Яксартом, Доном і Дніпром. Вперше приручення тварин було досягнуто, очевидно, на окраїнах таких пасовищних областей. Через це пізнішим поколінням здається, що пастуші народи походять з місцевостей, які насправді не тільки не могли бути колискою людства, а, навпаки, були майже непридатні до життя для їх диких предків і навіть для людей, які стояли на нижчому ступені варварства. Навпаки, після того як ці варвари середнього ступеня звикли до пастушого життя, їм ніяк не могло спасти на думку добровільно повернутися з трав'янистих річкових долин у лісові області, де жили їх предки. І навіть коли семіти і арійці були відтіснені далі, на північ і захід, вони не могли перейти в західноазіатські і європейські лісисті місцевості раніше, ніж вирощування злаків не дало їм можливості прогодувати свою худобу, особливо взимку, на цьому менш сприятливому грунті. Найімовірніше, що вирощування злаків було викликано тут насамперед потребою в кормах для худоби і тільки згодом стало важливим джерелом харчування людей.

Достатньому м'ясному і молочному харчуванню арійців та семітів і особливо доброму впливові його на розвиток дітей слід, може, приписати більш успішний розвиток обох цих рас. Дійсно, у індійців пуебло Нової Мексіки, змушених харчуватися майже виключно рослинною їжею, мозок менший, ніж у індійців, які стоять на нижчому ступені варварства і більше споживають м'ясо та рибу. В усякому разі, на цьому ступені людоїдство поступово зникає і

зберігається лише як релігійний акт або, що тут майже рівнозначно, як чаклунський обряд.

3. Вищий ступінь. Починається з плавки залізної руди і переходить у цивілізацію в результаті винайдення буквеного письма і застосування його для записування словесної творчості. Цей ступінь, самостійно пройдений, як уже сказано, лише на східній півкулі, багатший успіхами в галузі виробництва, ніж усі попередні ступені, разом узяті. До нього належать греки героїчної епохи, італійські племена незадовго до заснування Рима, германці Тацита, норманни часів вікінгів *.

Насамперед ми вперше зустрічаємо тут плуг із залізним лемешем, з домашньою худобою як тяглом; завдяки плугові стало можливим землеробство у великому розмірі, *рільництво,* а разом з тим і практично необмежене для тодішніх умов збільшення життєвих припасів; потім — корчування лісу і перетворення його в ріллю та луки, що знов-таки в широких масштабах неможливо було робити без залізної сокири і залізної лопати. А разом з тим почалося також швидке зростання населення, яке стало густішим на невеликих просторах. До виникнення рільництва повинні були скластися зовсім виняткові умови, щоб півмільйона людей дали об'єднати себе під єдиним центральним керівництвом; цього, мабуть, ніколи і не траплялося.

Повний розквіт вищого ступеня варварства виступав перед нами в поемах Гомера, особливо в «Іліаді». Удосконалені залізні знаряддя, ковальський міх, ручний млин, гончарний круг, виготовлення олії і виноробство, розвинута обробка металів, яка переходить в художнє ремесло, повозка і бойова колісниця, будування суден з колод і дощок, зародки архітектури як мистецтва, міста, оточені зубчастими стінами з баштами, гомерівський епос і вся міфологія — ось головна спадщина, яку греки перенесли з варварства в цивілізацію. Порівнюючи з цим даний Цезарем і навіть Тацитом опис германців[20], що перебували в початковій стадії того самого ступеня культури, з якого готувалися перейти до вищого гомерівські греки, ми бачимо, яке багатство досягнень у розвитку виробництва має вищий ступінь варварства.

Змальована тут мною, за Морганом, картина розвитку людства через ступені дикунства і варварства до початків цивілізації вже досить багата на риси нові і, що ще важливіше, незаперечні, бо вони взяті безпосередньо з виробництва. І все ж ця картина здасться блідою і мізерною в порівнянні з тією, яка розгорнеться перед

* У виданні 1884 р. замість слів «германці Тацита, норманни часів вікінгів» надруковано: «германці Цезаря (або, як би ми охочіше сказали, Тацита)». *Ред.*

нами наприкінці нашої мандрівки; лише тоді буде можливо в повній мірі висвітлити перехід від варварства до цивілізації і разючу протилежність між ними обома. А поки що ми можемо узагальнити морганівську періодизацію так: дикунство — період переважно присвоєння готових продуктів природи; штучно створені людиною продукти служать головним чином допоміжними знаряддями такого присвоєння. Варварство — період запровадження скотарства і землеробства, період опанування методів збільшення виробництва продуктів природи за допомогою людської діяльності. Цивілізація — період опанування дальшої обробки продуктів природи, період промисловості у власному значенні цього слова і мистецтва.

II

СІМ'Я

Моргай, що провів більшу частину свого життя серед ірокезів, які й тепер ще живуть у штаті Нью-Йорк, і був усиновлений одним з їх племен (племенем сенека), виявив, що у них існувала система спорідненості, яка перебувала в суперечності з їх дійсними сімейними відносинами. У них панувала та легко розривана обома сторонами одношлюбність, яку Морган позначає як «парну сім'ю». Потомство такого подружжя було через це усім відоме й загальновизнане: не могло бути сумніву з приводу того, до кого слід застосовувати позначення батько, мати, син, дочка, брат, сестра. Але фактичне вживання цих висловів суперечить цьому. Ірокез називає своїми синами і дочками не тільки своїх власних дітей, але й дітей своїх братів, а вони називають його батьком. Дітей же своїх сестер він називає своїми племінниками і племінницями, а вони його — дядьком. Навпаки, ірокезка називає дітей своїх сестер, як і своїх власних дітей, своїми синами і дочками, а ті називають її матір'ю. Дітей же своїх братів вона називає своїми племінниками і племінницями, а сама е для них тіткою. Так само діти братів, як і діти сестер, називають одне одного братами і сестрами. Навпаки, діти жінки і діти її брата називають одне одного двоюрідними братами і двоюрідними сестрами. І це — не просто назви, що не мають значення, а вирази фактично існуючих поглядів на близькість і далекість, однаковість і неоднаковість кровної спорідненості, і ці погляди є основою цілком розробленої системи спорідненості, яка може виразити кілька сот різних зв'язків спорідненості окремого індивіда. Більше того:ця система має повну силу не тільки у всіх американських індійців (досі не виявлено жодного винятку), але застосовується також майже без зміни у найдавніших жителів Індії, дравідських племен Декану та племен гаура в Індостані. Позначення спорідненості у тамілів Південної Індії та у ірокезів племені сенека в штаті Нью-Йорк однакові ще й тепер

більше ніж для двохсот різних зв'язків спорідненості. І у цих індійських племен, так само як і у всіх американських індійців, зв'язки спорідненості, що випливають з існуючої форми сім'ї, теж перебувають у суперечності з системою спорідненості.

Як же це пояснити? При тій вирішальній ролі, яку спорідненість відіграє в суспільному ладі у всіх диких і варварських народів, не можна самими тільки фразами відкинути значення цієї так широко розповсюдженої системи. Загальнопоширена в Америці система, яка існує також в Азії у народів зовсім іншої раси і яка часто зустрічається в більш або менш видозмінених формах всюди в Африці і Австралії,— така система потребує історичного пояснення; від неї не можна відбутися самими тільки словами, як це намагався зробити, наприклад, Мак-Леннан[21]. Позначення: батько, дитина, брат, сестра — не лише якісь почесні звання, вони зумовлюють собою цілком певні, дуже серйозні взаємні зобов'язання, сукупність яких становить істотну частину суспільного ладу цих народів. І пояснення знайшлося. На Сандвічевих (Гавайських) островах ще в першій половині цього століття існувала форма сім'ї, в якій були точнісінько такі батьки і матері, брати і сестри, сини і дочки, дядьки і тітки, племінники і племінниці, яких вимагають американська і староіндійська системи спорідненості. Але дивна річ! Система спорідненості, що діяла на Гавайських островах, знов-таки не збігалася з формою сім'ї, яка там фактично існувала. А саме, там усі без винятку діти братів і сестер вважаються братами й сестрами і спільними дітьми не тільки своєї матері та її сестер або свого батька та його братів, а всіх братів і сестер своїх батьків без різниці. Отже, якщо американська система спорідненості передбачає вже не існуючу в Америці більш примітивну форму сім'ї, яку ми ще дійсно знаходимо на Гавайських островах, то, з другого боку, гаванська система спорідненості вказує на ще більш ранню форму сім'ї, існування якої тепер ми, правда, вже ніде не можемо виявити, але яка *повинна* була існувати, бо інакше не могла б виникнути відповідна система спорідненості.

«Сім'я»,— говорить Морган,— «активне начало; вона ніколи не лишається незмінною, а переходить від нижчої форми до вищої, в міру того як суспільство розвивається від нижчого ступеня до вищого. Навпаки, системи спорідненості пасивні; лише через довгі проміжки часу вони реєструють прогрес, досягнутий за цей час сім'єю, і зазнають радикальних змін лише тоді, коли сім'я вже радикально змінилася»[22].

«І так само,— додає Маркс,— стоїть справа з політичними, юридичними, релігійними, філософськими системами взагалі»[23]. Тоді як сім'я продовжує розвиватися, система спорідненості косте-

ніє, і поки остання продовжує існувати за силою звички, сім'я переростає її рамки. Але з такою самою достовірністю, з якою Кюв'є по знайденій біля Парижа сумчастій кістці скелета тварини міг зробити висновок, що цей скелет належав сумчастій тварині і що там колись жили вимерлі сумчасті тварини,— з такою самою достовірністю можемо ми з системи спорідненості, яка історично дійшла до нас, зробити висновок, що існувала відповідна їй вимерла форма сім'ї.

Згадані вище системи спорідненості і форми сім'ї відрізняються від пануючих нині тим, що у кожної дитини кілька батьків і матерів. За американською системою спорідненості, якій відповідає гавайська сім'я, брат і сестра не можуть бути батьком і матір'ю однієї і тієї самої дитини; а гавайська система спорідненості передбачає сім'ю, де, навпаки, це було правилом. Тут перед нами ряд форм сім'ї, які прямо суперечать тим, що досі звичайно вважалися єдино дійсними. Традиційне уявлення знає тільки одношлюбність, поряд з ним багатоженство самого чоловіка, та ще, в крайньому разі, багатомужжя самої жінки, і при цьому, як і личить моралізуючому філістерові, замовчує, що практика негласно, але безцеремонне переступає межі, диктовані офіціальним суспільством. Вивчення первісної історії, навпаки, показує нам стан, коли чоловіки живуть в багатоженстві, а їх жінки одночасно — в багатомужжі, і через це діти тих і других вважаються спільними дітьми їх усіх, стан, який у свою чергу, до свого остаточного переходу в одношлюбність, зазнає цілого ряду змін. Ці зміни такі, що коло, охоплюване спільними шлюбними узами, спочатку дуже широке, стає чимраз вужчим, поки, кінець кінцем, не залишається тільки окрема пара, яка й переважає тепер.

Відтворюючи таким чином історію сім'ї в зворотному порядку, Морган, у згоді з більшістю своїх колег, приходить до висновку, що існував первісний стан, коли всередині племені панували необмежені статеві зв'язки, так що кожна жінка належала кожному чоловікові і так само кожний чоловік — кожній жінці. Про такий первісний стан говорили, ще починаючи з минулого століття, але обмежувалися загальними фразами; тільки Бахофен,— і в цьому одна з його великих заслуг,— поставився серйозно до цього питання і став шукати слідів цього стану в історичних та релігійних переказах[24]. Ми знаємо тепер, що ці знайдені ним сліди повертають нас зовсім не до суспільного ступеня невпорядкованих статевих зносин, а до далеко пізнішої форми, до групового шлюбу. Названий примітивний суспільний ступінь,— якщо він дійсно існував,— належить до такої далекої епохи, що навряд чи можна сподіватися знайти серед соціальних викопних, у відсталих у своєму розвитку дикунів, *прямі* докази його існування в минулому. Заслу-

га Бахофена в тому й полягає, що він висунув на перший плац дослідження цього питання *.

Віднедавна ** стало модою заперечувати цей початковий ступінь статевого життя людини. Хочуть врятувати людство від цієї «ганьби». І при цьому посилаються не тільки на те, що немає якого-небудь прямого доказу, але особливо на приклад іншого тваринного світу; відносно останнього. Летурно («Еволюція шлюбу і сім'ї», 1888[25]) зібрав безліч фактів, які показують, що зовсім невпорядковані статеві зносини властиві і тут низькому ступеневі розвитку. Однак з усіх цих фактів я можу зробити лише той висновок, що вони абсолютно нічого не доводять відносно людини та її первісних умов життя. Тривале парне співжиття у хребетних тварин в достатній мірі пояснюється фізіологічними причинами: наприклад, у птахів тим, що самка потребує допомоги в період висиджування пташенят; приклади тривкої моногамії, що зустрічаються у птахів, нічого не доводять відносно людей, адже ж люди походять не від птахів. І якщо строга моногамія є вершиною всілякої чесноти, то пальма першості по праву належить стрічковому глистові, який у кожному з своїх 50—200 проглотид, або члеників тіла, має повний жіночий і чоловічий статевий апарат і ціле своє життя тільки те й робить, що в кожному з цих члеників сам з собою злучається. Коли ж ми обмежимося ссавцями, то знайдемо тут усі форми статевого життя — невпорядковані зносини, подобу групового шлюбу, багатоженство, одношлюбність; бракує тільки багатомужжя, до якого могли дійти лише люди. Навіть наші найближчі родичі, четверорукі, показують всі можливі різновидності групувань самців і самок; а коли взяти ще вужчі рамки і розглянути лише чотири види людиноподібних мавп, то тут Летурно може тільки сказати, що у них зустрічається то моногамія, то полігамія, тоді як Соссюр, за Жіро-Телоном, твердить, що вони моногамні[26]. Новітні твердження Вестермарка («Історія людського шлюбу», Лондон, 1891[27]) про моногамію у людиноподібних мавп так само

---

* Називаючи цей первісний стан *гетеризмом,* Бахофен показав цим, як мало він розумів, що саме він відкрив або, вірніше, угадав. Гетеризмом греки позначали, коли ввели в ужиток це слово, зв'язки чоловіків, нежонатих або тих, що живуть в одношлюбності, з неодруженими жінками; це передбачає завжди існування певної форми шлюбу, поза якою відбуваються ці зв'язки, і має на увазі, принаймні уже як можливість, проституцію. В іншому розумінні цього слова ніколи не вживали, і в цьому розумінні вживаю його і я разом з Морганом. Надзвичайно важливі відкриття Бахофена всюди неймовірно містифіковані його фантастичним уявленням, ніби джерелом історично виниклих відносин між чоловіком і жінкою були завжди відповідні релігійні уявлення людей, а не умови їх дійсного життя.

** Текст даного і дальших абзаців до розділу «Кровноспоріднена сім'я» (див. це видання, стор. 32) Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

ще далеко не можуть правити за докази. Словом, наявні дані такі, що сумлінний Летурно признається:

«А втім, у ссавців зовсім немає строгої відповідності між ступенем розумового розвитку і формою статевих стосунків» [28].

А Еспінас («Про громади тварин», 1877) прямо говорить:

«Стадо — це найвища соціальна група, яку ми можемо спостерігати у тварин. Вона складається, *очевидно,* з сімей, але уже з самого початку *сім'я і стадо перебувають в антагонізмі,* між їх розвитком існує зворотна залежність» [29].

Як уже видно із сказаного вище, про сімейні та інші групи людиноподібних мавп, що живуть разом, ми майже нічого певного не знаємо; відомості, які є, прямо суперечать одні одним. Це й не дивно. Які суперечливі і як дуже потребують критичної перевірки і відсіву навіть відомості, що їх ми маємо про дикі людські племена! А громади мавп ще далеко важче спостерігати, ніж громади людей. Отже, поки що ми повинні відкинути всякі висновки, зроблені на підставі таких абсолютно непевних повідомлень.

Навпаки, наведене вище положення Еспінаса дає нам більш тверду точку опори. Стадо і сім'я у вищих тварин не доповнюють одне одного, а протилежні одне одному. Еспінас дуже добре показує, як ревнощі самців у період тічки ослабляють згуртованість стада або тимчасово руйнують її.

«Там, де сім'я тісно згуртована, стадо утворюється тільки як рідкий виняток. Навпаки, там, де панують або вільні статеві стосунки, або полігамія, стадо утворюється майже само собою... Щоб могло утворитися стадо, сімейні узи повинні ослабнути і особина має знову стати вільною. Через це ми так рідко зустрічаємо у птахів організовані табуни... Навпаки, у ссавців ми знаходимо до певної міри організовані громади саме тому, що особина тут не поглинається сім'єю... Тому при виникненні почуття стадної спільності для нього не може бути більшого ворога, ніж почуття сімейної спільності. Скажемо прямо: якщо розвинулася більш висока суспільна форма, ніж сім'я, то це могло статися тільки завдяки тому, що вона розчинила в собі сім'ї, які зазнали корінних змін, причому не виключено, що саме завдяки цьому ті ж сім'ї згодом знаходили можливість знову організуватися за незмірно сприятливіших умов» (Еспінас, цит. твір; наведено у Жіро-Телона, «Походження шлюбу і сім'ї», 1884, стор. 518—520).

Звідси видно, що хоч громади тварин і мають певну цінність для ретроспективних умовиводів про громади людей, але ця цінність тільки негативна. У вищих хребетних тварин відомі, наскільки ми знаємо, лише дві форми сім'ї: багатоженство і співжиття окремими парами; в обох випадках допускається лише *один* дорослий самець, лише *один* супруг. Ревнощі самця, що одночасно скріплюють і обмежують сім'ю тварин, протиставлять її стаду; через ці ревнощі стадо, вища форма стосунків, в одних випадках припиняє своє існування, в інших втрачає згуртованість або розпадається на час тічки, а в кращому разі затримується в своєму

дальшому розвитку. Самого цього досить, щоб довести, що сім'я тварин і первісне людське суспільство — речі несполучні, що первісні люди, які виходили з тваринного стану, або зовсім не знали сім'ї, або, щонайбільше, знали таку, яка не буває у тварин. Така беззбройна тварина, як людина в процесі становлення, могла б ще вижити в невеликому числі навіть в умовах ізольованого існування, коли найвищою формою стосунків е співжиття окремими парами, як, за твердженням Вестермарка, що спирається на розповіді мисливців, живуть горили і шимпанзе. Але для того, щоб у процесі розвитку вийти з тваринного стану і здійснити найбільший прогрес, який тільки відомий у природі, потрібний був ще один елемент: недостачу здатності окремої особини до самозахисту треба було надолужити об'єднаною силою і колективними діями стада. З тих умов, в яких тепер живуть людиноподібні мавпи, перехід до людського стану зовсім не можна було б пояснити; ці мавпи справляють скоріше враження відхилених бокових ліній, які приречені на поступове вимирання і, в усякому разі, перебувають у стані занепаду. Самого цього досить, щоб відмовитися проводити всякі паралелі між формами сім'ї у них і у первісної людини. Адже взаємна терпимість дорослих самців, відсутність ревнощів були першою умовою для утворення таких більш значних і довговічних груп, серед яких тільки й могло здійснитися перетворення тварини в людину. І справді, що знаходимо ми як найдавнішу, найбільш ранню форму сім'ї, існування якої в історії ми можемо незаперечно довести і яку можна і тепер ще подекуди вивчати? Груповий шлюб, форму шлюбу, за якої цілі групи чоловіків і цілі групи жінок взаємно належать одне одному і яка залишає дуже мало місця для ревнощів. І далі, на пізнішому ступені розвитку ми знаходимо таку виняткову форму, як багатомужжя, яке ще в більшій мірі кричущо суперечить будь-якому почуттю ревнощів і тому невідоме тваринам. Але відомі нам форми групового шлюбу зв'язані з так своєрідно заплутаними умовами, що вони з неминучістю вказують на більш ранні, більш прості форми статевих стосунків, а разом з тим, кінець кінцем, на період невпорядкованих статевих зносин, який відповідав переходові від тваринного стану до людського; отже посилання на шлюби у тварин повертають нас до того саме пункту, від якого вони повинні були нас раз назавжди відірвати.

Бо що ж це значить: невпорядковані статеві зносини? Це значить, що заборонні обмеження нашого чи якого-небудь більш раннього часу не мали тоді сили. Ми вже бачили, як відпало обмеження, зумовлене ревнощами. А те, що ревнощі — почуття, яке розвинулося відносно пізно, можна вважати твердо встановленим. Те саме можна сказати з приводу уявлення про кровозмішення. Не

тільки брат і сестра бували первісно чоловіком і жінкою, а й статевий зв'язок між батьками і дітьми ще й тепер допускається у багатьох народів. Банкрофт («Тубільні племена тихоокеанських штатів Північної Америки», 1875, т. I [30]) свідчить про існування таких відносин у кавіаків на узбережжі Берінгової протоки та у жителів острова Кадьяк поблизу Аляски, у тинне у внутрішній частині британської Північної Америки; Летурно дає зведення таких самих фактів, що є у індійців-чиппевеїв, у кукусів у Чілі, у караїбів, у каренів на Індокитайському півострові; про те, що розповідали стародавні греки і римляни про парфян, персів, скіфів, гуннів та ін., нема чого й говорити. Поки не було відкрито, що таке кровозмішення (а *це* — відкриття, і до того ж надзвичайно цінне), статевий зв'язок між батьками і дітьми міг викликати не більше огиди, ніж зв'язок між іншими особами, які належать до різних поколінь, а це ж і тепер трапляється в найбільш філістерських країнах, не викликаючи великого жаху; навіть старі «діви» віком за шістдесят років, коли вони досить багаті, виходять іноді заміж за молодих чоловіків років тридцяти. Коли ж від відомих нам найбільш ранніх форм сім'ї відкинути зв'язані з ними уявлення про те, що є кровозмішенням,— уявлення, які цілком відмінні від наших і часто прямо суперечать їм,— то ми матимемо форму статевих зносин, яку можна позначити тільки як невпорядковану. Невпорядковану остільки, оскільки ще не існувало обмежень, установлених пізніше звичаєм. Але звідси ще аж ніяк не випливає неминучість цілковитого безладдя у повсякденній практиці цих зносин. Тимчасове співжиття окремими парами, як це тепер буває здебільшого навіть при груповому шлюбі, анітрохи не виключається. І якщо Вестермарк, новітній з дослідників, які заперечували такий первісний стан, називає шлюбом усякий випадок, коли обидві статі лишаються в парному співжитті до народження нащадків, то слід сказати, що такого роду шлюб цілком міг мати місце за стану невпорядкованих зносин, зовсім не суперечачи невпорядкованості, тобто відсутності встановлених звичаєм обмежень статевих зв'язків. Правда, Вестермарк виходить з погляду, що

> «невпорядкованість включає пригнічення індивідуальних нахилів», отже «її найсправжнісінькою формою є проституція» [31].

А мені, навпаки, здається, що первісні умови зовсім не можна зрозуміти доти, поки їх розглядають крізь окуляри дому розпусти. Ми повернемося до цього питання при розгляді групового шлюбу.

За Морганом, з цього первісного стану невпорядкованих зносин, мабуть, дуже рано розвинулась:

1. *Кровноспоріднена сім'я* — перший ступінь сім'ї. Тут шлюбні групи поділені за поколінням: всі діди і баби в межах сім'ї є одні

для одних чоловіками і жінками, так само як і їх діти, тобто батьки і матері; так само діти останніх утворюють третє коло спільних супругів, а їх діти, правнуки перших,— четверте коло. Таким чином, у цій формі сім'ї взаємні подружні права і обов'язки (кажучи сучасною мовою) виключаються тільки між предками і потомками, між батьками і дітьми. Брати і сестри — рідні, двоюрідні, троюрідні і більш далеких ступенів спорідненості — всі вважаються між собою братами і сестрами і *уже в силу цього* чоловіками і жінками одне для одного. Родинні відносини брата і сестри на цьому ступені сім'ї включають в себе статевий зв'язок між ними як щось само собою зрозуміле *. Типовим прикладом такої сім'ї було б потомство однієї пари, у якого в кожному наступному поколінні всі є між собою братами і сестрами і якраз через це чоловіками і жінками одне для одного.

Кровноспоріднена сім'я вимерла. Навіть у найбільш диких народів, про які розповідає історія, не можна знайти ні одного незаперечного прикладу її. Але те, що така сім'я *повинна* була існувати, нас змушує визнати гавайська система спорідненості, що лишається в силі ще й понині в усій Полінезії і виражає такі ступені кровної спорідненості, які можуть виникнути лише при

---

* В одному листі, написаному весною 1882 р.[32], Маркс якнайгостріше висловлюється з приводу цілковитого перекручення первісної епохи у вагнерівському тексті «Нібелунгів». «Чи чувано було коли-небудь, щоб брат обнімав сестру як дружину?»[33]. З приводу цих вагнерівських «богів сладострастя», які зовсім по-сучасному надають своїм любовним пригодам більшої пікантності певною дозою кровозмішення, Маркс говорить: «В первісну епоху сестра *була* жінкою, *і це було морально*». *(Примітка Енгельса до видання 1884 року.)*

Один французький друг і поклонник Вагнера не згодний з цією приміткою і каже, що уже в «Старшій Едді», з якої виходив Вагнер, в «Егісдреці», Локі так докоряє Фрейї: «При богах обняла ти власного брата». Звідси нібито виходить, що шлюб між братом і сестрою уже тоді був заборонений. Але «Егісдрекка» відображає той час, коли віра в старі міфи була цілком втрачена; це — сатира на богів зовсім в дусі Лукіана. Коли Локі як Мефістофель робить тут Фрейї такий докір, то це скоріше говорить проти Вагнера. До того ж кількома віршами далі Локі каже Нйордру: «З своєю сестрою породив ти (такого) сина» (vidh systur thinni gaztu slikan mög)[34]. Правда, Нйордр не ас, а ван, і в «Сазі про Інглінгів» він говорить, що шлюби між братами і сестрами є звичайне явище в країні ванів, чого немає у асів[35]. Це могло б бути вказівкою на те, що вани більш стародавні боги, ніж аси. В усякому разі, Нйордр живе серед асів, як серед собі рівних, і тому «Егісдрекка» скоріше доводить, що в епоху виникнення норвезьких саг про богів шлюб між братами і сестрами, принаймні серед богів, не викликав ще ніякої огиди. Якщо вже виправдувати Вагнера, то, мабудь, краще послатися замість «Едди» на Гете, який у баладі про бога і баядеру робить таку саму помилку відносно релігійного обов'язку жінок віддаватись у храмах, надто зближаючи цей звичай з сучасною проституцією. *(Додаток Енгельса до видання 1891 року.)*

цій формі сім'ї; визнати це змушує нас весь дальший розвиток сім'ї, який передбачає існування цієї форми як необхідного початкового ступеня.

2. *Пуналуальна сім'я.* Якщо перший крок вперед в організації сім'ї полягав у тому, щоб виключити статевий зв'язок між батьками і дітьми, то другий полягав у виключенні його для сестер і братів. Цей крок, з огляду на більшу щодо віку рівність учасників, був незмірно важливіший, але й важчий, ніж перший. Він відбувався не відразу, почавшись, мабуть *, з виключення статевого зв'язку між єдиноутробними братами і сестрами (тобто з материнської сторони), спершу в окремих випадках, потім поступово стаючи правилом (на Гавайських островах бували відступи ще в цьому столітті) і закінчившись забороною шлюбу навіть в бокових лініях, тобто, за нашим позначенням, для дітей, внуків і правнуків рідних братів і сестер. Це є, на думку Моргана,

> «чудова ілюстрація того, як діє принцип природного добору» [36].

Не підлягає сумніву, що племена, у яких кровозмішення було обмежене цим заходом, мали розвиватися швидше й повніше, ніж ті, у яких шлюб між братами і сестрами залишався правилом і обов'язком. А як сильно позначився вплив цього заходу, доводить безпосередньо ним викликане і сягаюче далеко за рамки первісної мети заснування *роду,* який становить основу суспільного порядку більшості, коли не всіх, варварських народів землі і від якого ми в Греції та Римі переходимо безпосередньо в епоху цивілізації.

Кожна первісна сім'я повинна була роздробитися щонайпізніше через кілька поколінь. Первісне комуністичне спільне домашнє господарство, що без усяких винятків панує аж до самого розквіту середнього ступеня варварства, визначало максимальні розміри сімейної общини, які змінювались залежно від умов, але для кожної даної місцевості були більш-менш певні. Але як тільки виникло уявлення про недозволенність статевого зв'язку між дітьми однієї матері, це повинно було позначитися при дробленні старих і при заснуванні нових домашніх общин (які при цьому не обов'язково збігалися з сімейною групою). Ряд або кілька рядів сестер ставали ядром однієї общини, їх єдиноутробні брати — ядром другої. Таким чи подібним шляхом з кровноспорідненої сім'ї постала форма сім'ї, названа Морганом пуналуальною. За гавайським звичаєм певне число сестер, єдиноутробних або більш далеких ступенів спорідненості (двоюрідних, троюрідних і т. д.), було спільними жінками своїх спільних чоловіків, з числа яких, однак, виключались їхні брати; ці чоловіки називали вже один одного не братом,

---

* Слово «мабуть» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

вони й не повинні були більше бути братами, а «пуналуа», тобто близьким товаришем, так би мовити, associé *. Так само ряд братів, єдиноутробних або більш далеких ступенів спорідненості, перебував у спільному шлюбі з певним числом жінок, але тільки *не* своїх сестер, і ці жінки називали одна одну пуналуа. Така є класична форма сімейного укладу, яка згодом зазнала ряду видозмін і головною відмітною рисою якої була взаємна спільність чоловіків і жінок всередині певного сімейного кола, з якого, однак, були виключені брати жінок, спершу єдиноутробні, а пізніше і більш далеких ступенів спорідненості, а з другого боку також і сестри чоловіків.

Ось ця форма сім'ї і відтворює перед нами з цілковитою точністю ступені спорідненості, які знайшли свій вираз в американській системі. Діти сестер моєї матері все ще є і її дітьми, так само як діти братів мого батька е також і його дітьми, і всі вони — мої брати й сестри; але діти братів моєї матері тепер є її племінниками й племінницями, діти сестер мого батька — його племінниками й племінницями, і всі вони — мої двоюрідні брати і двоюрідні сестри. Справді, тоді як чоловіки сестер моєї матері все ще лишаються її чоловіками, а так само жінки братів мого батька — його жінками,— юридично, коли не завжди фактично,— осуд суспільством статевих зв'язків між рідними братами і сестрами привів до поділу дітей братів і сестер, що досі без різниці визнавались братами і сестрами, на два розряди: одні лишаються між собою, як і раніше (і для далеких ступенів спорідненості), братами і сестрами, другі — в одному випадку діти брата, в другому діти сестри — *не можуть* уже бути братами і сестрами, не можуть уже мати спільних батьків — ні спільного батька, ні спільної матері, ні їх обох разом; і через це тут уперше виникає необхідність в розряді племінників і племінниць, двоюрідних братів і сестер, розряді, який не мав би ніякого смислу за попереднього сімейного ладу. Американська система спорідненості, що видається чистісіньким безглуздям при всякій формі сім'ї, основаній на тому чи іншому виді одношлюбності, знаходить собі розумне пояснення і природне обгрунтування, аж до своїх найменших подробиць, в пуналуальній сім'ї. Принаймні в такій самій мірі, в якій була поширена ця система спорідненості, повинна була існувати також пуналуальна сім'я чи яка-небудь подібна до неї форма **.

Про цю форму сім'ї, дійсне існування якої на Гавайських островах доведено, ми дістали б, мабуть, відомості з усієї Полінезії, якби благочестиві місіонери, як-от блаженної пам'яті іспанські монахи в Америці, здатні були добачити в подібних протихристи-

* — компаньйоном. *Ред.*

** Слова «чи яка-небудь подібна до неї форма» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

янських відносинах щось більше, ніж просту «гидоту» *. Коли Цезар розповідає нам про бриттів, які перебували тоді на середньому ступені варварства, що «у них кожні десять або дванадцять чоловіків мають спільних жінок, причому здебільшого брати з братами і батьки з дітьми» [39], то це найкраще пояснюється наявністю групового шлюбу **. У період варварства матері не мали по десять-дванадцять синів такого віку, щоб у них були спільні жінки, тоді як американська система споріднення, яка відповідає пуналуальній сім'ї, дає багато братів, бо ними є всі двоюрідні і більш далекі брати кожного чоловіка. Говорячи про «батьків з дітьми», Цезар міг помилятися; правда, при цій системі не абсолютно виключена приналежність до однієї шлюбної групи батька і сина або матері і дочки, але зате не допускається перебування в ній батька і дочки або матері і сина. Так само, виходячи з цієї або до неї подібної *** форми групового шлюбу, найлегше пояснити повідомлення Геродота та інших стародавніх письменників про спільність жінок у диких і варварських народів. Це стосується і до того, що повідомляють Уотсон і Кей («Населення Індії» [40]) про тикурів в Ауді (на північ від Гангу):

> «Вони живуть спільно» (йдеться про статеві зносини), «майже безладно, в рамках великих общин, і якщо двоє вважаються чоловіком і жінкою, то цей шлюбний зв'язок тільки номінальний».

Безпосередньо з пуналуальної сім'ї, очевидно, виник у величезній більшості випадків інститут *роду*. Правда, вихідним моментом для нього могла бути також і австралійська система шлюбних класів [41]: у австралійців є роди, але у них ще немає пуналуальної сім'ї, а є більш груба форма групового шлюбу ****.

При всіх формах групової сім'ї невідомо, хто батько дитини, але відомо, хто її мати. Якщо вона і називає *всіх* дітей спільної сім'ї своїми і у відношенні до них виконує материнські обов'язки, то вона все ж відрізняє своїх рідних дітей від інших. Звідси ясно,

---

* Сліди безладних статевих зносин, так зване «гріховне зачаття» [«Sumpfzeugung»], яке відкрив, як він гадає, Бахофен [37], приводять — і тепер у цьому не можна вже більше сумніватись — до групового шлюбу. «Якщо Бахофен вважає ці шлюби «пуналуа» «незаконними», то людина тієї епохи визнала б більшість нинішніх шлюбів між двоюрідними і більш далекими за ступенем спорідненості братами і сестрами з батьківської чи материнської сторони такими ж кровозмісними, як шлюби між кровними братами і сестрами» (Маркс) [38].

** У виданні 1884 р. замість слів «групового шлюбу» надруковано: «пуналуальної сім'ї». *Ред.*

*** Слова «або до неї подібної» додав Енгельс у виданні 1891 року. *Ред.*

**** У виданні 1884 р. замість слів «а є більш груба форма групового шлюбу» надруковано: «проте їх організація має такий поодинокий характер, що нам нема чого брати це до уваги». *Ред.*

що раз існує груповий шлюб, то походження може бути встановлене лише з *материнської* сторони, а тому визнається тільки *жіноча лінія.* Так дійсно буває у всіх диких народів і у всіх народів, які стоять на нижчому ступені варварства; і друга велика заслуга Бахофена полягає в тому, що він перший це відкрив. Це визнання походження тільки по материнській лінії і розвинуті звідси з часом відносини спадкування він називає материнським правом; заради стислості я зберігаю це позначення; але воно невдале, бо на цьому ступені розвитку суспільства ще не можна говорити про право в юридичному розумінні.

Якщо ми тепер візьмемо з пуналуальної сім'ї одну з обох її типових груп, а саме групу сестер — єдиноутробних і більш далеких ступенів спорідненості (тобто тих, що походять від єдиноутробних сестер у першому, другому або більш далекому поколіннях) — разом з їх дітьми і їх братами — єдиноутробними і більш далеких ступенів спорідненості з материнської сторони (які, за нашою передпосилкою, *не* є їхніми чоловіками), то перед нами буде саме те коло осіб, які згодом виступають як члени роду в його первісній формі. Усі вони мають одну спільну родоначальницю; в силу свого походження від неї всі жіночі потомки в кожному поколінні є сестрами. Але чоловіки цих сестер уже не можуть бути їх братами, отже, не можуть походити від цієї родоначальниці, отже, не входять до складу цієї кровноспорідненої групи, пізнішого роду; проте їх діти належать до цієї групи, тому що вирішальну роль відіграє тільки походження по материнській лінії, бо тільки одно воно незаперечне. З забороною статевих зв'язків між усіма братами і сестрами, навіть між найбільш далекими родичами бокових ліній з материнської сторони, зазначена група перетворилася в рід, тобто конституювалась як твердо встановлене коло кровних родичів по жіночій лінії, що не можуть брати між собою шлюб, коло, яке відтоді все більше й більше міцніє завдяки іншим загальним інститутам суспільного, а також релігійного характеру і набуває все більше відмітних рис порівняно з іншими родами того самого племені. Про це докладніше буде сказано далі. Та коли ми вважаємо, що рід не тільки з необхідності, але і просто як щось само собою зрозуміле розвивається з пуналуальної сім'ї, то є підстава визнати майже безсумнівним існування в минулому цієї форми сім'ї у всіх народів, у яких можуть бути виявлені родові установи, тобто майже у всіх варварських і культурних народів *.

Коли Морган писав свою книгу, наші знання про груповий шлюб були ще дуже обмежені. Дещо було відомо про групові шлю-

---

* Дальший текст до розділу «Парна сім'я» (див. це видання, стор. 40) Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

би у організованих в класи австралійців, і, крім того, Морган уже в 1871 р. опублікував дані про гавайську пуналуальну сім'ю, які дійшли до нього[42]. Пуналуальна сім'я давала, з одного боку, повне пояснення пануючій у американських індійців системі спорідненості, що була для Моргана вихідним пунктом усіх його досліджень; з другого боку, вона становила готовий відправний пункт, з якого можна було вивести рід, оснований на материнському праві; вона являла собою, нарешті, далеко вищий ступінь розвитку, ніж австралійські класи. Тому зрозуміло, що Морган розглядав її як ступінь розвитку, який неминуче передував парному шлюбові, і приписував їй загальне поширення за стародавніх часів. З того часу ми ознайомилися з цілим рядом інших форм групового шлюбу і знаємо тепер, що Морган тут зайшов надто далеко. Але йому все ж пощастило натрапити в своїй пуналуальній сім'ї на вищу, класичну форму групового шлюбу, саме на ту, виходячи з якої найпростіше пояснити перехід до більш високої форми.

Істотним збагаченням наших відомостей про груповий шлюб ми найбільше зобов'язані англійському місіонерові Лорімеру Файсону, який протягом багатьох років вивчав цю форму сім'ї на її класичному грунті — в Австралії[43]. Нижчий ступінь розвитку він виявив у австралійських негрів у районі Маунт-Гамбір в Південній Австралії. Тут все плем'я поділено на два великі класи — крокі і куміте. Статеві зв'язки всередині кожного з цих класів суворо заборонені, навпаки, кожний мужчина одного класу вже від народження є чоловіком кожної женщини другого класу, а остання — його природженою жінкою. Не окремі індивіди, а цілі групи перебувають у шлюбі одна з одною, клас з класом. І слід відзначити, що ні різниця в літах, ні близька кровна спорідненість тут ніколи не становлять перешкоди для статевих зв'язків, а тільки обмеження, зумовлене поділом на два екзогамні класи. Для всякого крокі кожна женщина куміте є по праву його жінкою; але тому що його власна дочка як дочка женщини куміте за материнським правом теж куміте, то вона через це від народження є жінкою кожного крокі, отже, і жінкою свого батька. В усякому разі, організація класів у тому вигляді, в якому ми її знаємо, не ставить цьому ніяких перешкод. Таким чином, або ця організація виникла в ту пору, коли, при всьому неясному прагненні обмежити кровозмішення, люди не бачили ще нічого особливо жахливого в статевих зв'язках між батьками і дітьми,— і в такому разі система класів виникла безпосередньо із стану невпорядкованих статевих зносин,— або ж статевий зв'язок між батьками і дітьми *був* уже заборонений звичаєм, коли виникли шлюбні класи, і в такому разі сучасний стан вказує на існування перед тим кровноспорідненої сім'ї і становить перший крок до відмови від неї. Останнє імовір-

ніше. Наскільки мені відомо, прикладів шлюбних відносин між батьками і дітьми в Австралії не наводиться, а пізніша форма екзогамії, рід, оснований на материнському праві, так само, як правило, мовчазно передбачає заборону таких відносин, як щось таке, що вже існувало при його виникненні.

Система *двох* класів зустрічається, крім району Маунт-Гамбір у Південній Австралії, також далі на схід, у басейні річки Дарлінг, і на північному сході, в Квінсленді, і, таким чином, має велике поширення. Вона виключає лише шлюби між братами і сестрами, між дітьми братів і між дітьми сестер по материнській лінії, бо вони належать до одного класу; діти сестри і брата, навпаки, можуть брати шлюб одне з одним. Дальший крок до заборони кровозмішення ми знаходимо у племені каміларої в басейні річки Дарлінг у Новому Південному Уельсі, де два первісні класи розбились на чотири, причому кожний з цих чотирьох класів цілком перебуває в шлюбі з певним іншим класом. Перші два класи від народження е один для одного супругами; залежно від того, чи належить мати до першого чи другого класу, її діти потрапляють у третій або четвертий клас; діти останніх двох класів, які теж перебувають у шлюбних відносинах одні з одними, входять до складу першого і другого класу. Таким чином, одне покоління завжди належить до першого і другого класу, наступне за ним — до третього і четвертого, третє покоління — знову до першого і другого. Відповідно до цього діти брата і сестри (з материнської сторони) не можуть бути чоловіком і жінкою, але зате ними можуть бути внуки брата і сестри. Цей своєрідно складний порядок ще більше ускладнюється вклинюванням в нього — в усякому разі пізнішим,— материнського роду. Але ми не можемо вдаватись тут у розгляд цього. Отже, ми бачимо, що прагнення перешкодити кровозмішенню проявляється все знову й знову, діючи, однак, інстинктивно, стихійно, без ясного усвідомлення мети.

Груповий шлюб, який тут, в Астралії, являє собою ще шлюб між класами, масове супружество цілого класу чоловіків, часто розсіяних по всьому материку, з так само широко розкиданим класом жінок,— цей груповий шлюб, коли його уважніше розглянути, має зовсім не такий жахливий вигляд, як його малює собі звикла до домів розпусти фантазія філістерів. Навпаки, минуло багато років, поки почали тільки догадуватись про його існування, а зовсім недавно знову стали його заперечувати. Поверховому спостерігачеві він здається нетривкою одношлюбністю, а в деяких місцях — багатоженством поряд з невірністю, що допускалася від нагоди до нагоди. Треба було присвятити цілі роки, як це зробили Файсон і Хауітт, щоб відкрити регулюючий закон цих шлюбних відносин, у практиці яких звичайний європеєць схильний бачити щось

подібне до того, що існує у нього на батьківщині,— закон, в силу якого австралійський негр з чужих місць, за тисячі кілометрів від своєї батьківщини, серед людей, які говорять незнайомою йому мовою, все-таки нерідко в кожному селищі, в кожному племені знаходить жінок, готових без опору та обурення віддатися йому, а мужчина, що має кількох жінок, поступається однією з них на ніч своєму гостеві. Там, де європеєць вбачає неморальність і беззаконня, насправді панує суворий закон. Ці жінки належать до шлюбного класу чужоземця, і тому вони від народження є його жінками; той самий моральний закон, який призначає їх одне для одного, забороняє під загрозою ганебної кари всякий статевий зв'язок поза приналежними один одному шлюбними класами. Навіть там, де жінок викрадають, що буває часто і в багатьох місцевостях є правилом, закону про шлюбні класи пильно додержуються.

А втім, при викраданні жінок проявляються вже ознаки переходу до одношлюбності, принаймні у формі парного шлюбу: коли юнак з допомогою своїх друзів викрав або забрав дівчину, вони всі по черзі вступають з нею в статевий зв'язок, але після цього вона вважається жінкою того юнака, який організував викрадення. І, навпаки, якщо викрадена жінка втече від чоловіка і нею заволодіє інший мужчина, вона стає жінкою останнього, а перший втрачає своє переважне право на неї. Таким чином, поряд з ще існуючим взагалі груповим шлюбом — і в рамках цього шлюбу — виникають відносини, що виключають інших осіб,— з'єднання окремих пар на більш або менш тривалий час, а поруч з цим багатоженство, так що і тут груповий шлюб починає відмирати, і питання лише в тому, що раніше зійде зі сцени під впливом європейців — груповий шлюб чи австралійські негри, які його додержуються.

Шлюб цілими класами в тій формі, яка є панівною в Австралії, являє собою, в усякому разі, дуже низьку, первісну форму групового шлюбу, тоді як пуналуальна сім'я, наскільки нам відомо, становить вищий ступінь його розвитку. Перший, очевидно, відповідає рівневі суспільного розвитку дикунів-кочівників, друга передбачає уже порівняно сталі поселення комуністичних общин і безпосередньо приводить до дальшого, більш високого ступеня розвитку. Між обома цими формами шлюбу ми, безперечно, виявимо ще деякі проміжні ступені; тут перед нами поки що тільки відкрита, ледве зачеплена галузь дослідження.

3. *Парна сім'я.* Певне з'єднання окремих пар на більш або менш тривалий час мало місце уже в умовах групового шлюбу або ще раніше; мужчина мав головну жінку (навряд чи ще можна сказати — кохану жінку) серед багатьох жінок, і він був для неї головним чоловіком серед інших чоловіків. Ця обставина чимало сприяла створенню плутанини в головах місіонерів, які вбачають

в груповому шлюбі * то безладну спільність жінок, то самовільне порушення подружньої вірності. Але таке з'єднання окремих пар, що стало звичкою, повинно було зміцнюватися все більше й більше, чим більше розвивався рід і чим численнішими ставали групи «братів» і «сестер», між якими шлюб був тепер неможливим. Даний родом поштовх до заборони шлюбів між кровними родичами вів ще далі. Так, ми знаходимо, що у ірокезів і у більшості інших індійців, які стоять на нижчому ступені варварства, шлюб заборонений між *усіма* родичами, яких налічує їх система, а їх кілька сот видів. При такій зростаючій заплутаності шлюбних заборон групові шлюби ставали все більше й більше неможливими; вони витіснялись *парною сім'єю.* На цьому ступені чоловік живе з однією жінкою, але так, що багатоженство і, при нагоді, порушення вірності лишаються правом чоловіків, хоч перше рідко буває в силу також і економічних причин; разом з тим від жінок на весь час співжиття вимагається здебільшого цілковита вірність, і за перелюбство їх карають суворо. Проте шлюбні узи можуть бути легко розірвані кожною з сторін, а діти, як і раніше, належать тільки матері.

У цьому проводжуваному все далі виключенні кровних родичів з шлюбного союзу теж продовжує проявлятися діяння природного добору. За словами Моргана,

> «шлюби між членами родів, кровно не споріднених, створювали породу міцнішу як фізично, так і розумово, два прогресуючих племені зливалися в одно, і у нових поколінь череп і мозок природно досягали розмірів, що відповідали сукупним здібностям обох племен» [44].

Племена з родовою організацією повинні були, таким чином, взяти гору над тими, що відстали, або своїм прикладом повести їх за собою.

Отже, розвиток сім'ї в первісну епоху полягає в безперервному звужуванні того кола, яке спочатку охоплює все плем'я і всередині якого панує спільність шлюбних зв'язків між обома статями. Шляхом послідовного виключення спочатку більш близьких, потім щораз дальших родичів, нарешті, навіть просто свояків, усякий вид групового шлюбу стає кінець кінцем практично неможливим, і в результаті лишається одна поки що неміцно з'єднана шлюбна пара, та молекула, з розпадом якої шлюб взагалі припиняється. Уже з цього видно, як мало спільного з виникненням одношлюбності мала індивідуальна статева любов у сучасному значенні цього слова. Ще більше доводить це практика всіх народів, які стоять

* У виданні 1884 р. в цій і попередній фразі замість слів «груповому шлюбі» надруковано: «пуналуальній сім'ї». *Ред.*

на цьому ступені розвитку. Тоді як за попередніх форм сім'ї у чоловіків ніколи не було недостачі в жінках, а, навпаки, їх скоріше було більше ніж досить, тепер жінок порідшало, і їх доводилося шукати. Тому з виникненням парного шлюбу починається викрадання і купівля жінок — дуже поширені *симптоми,* хоч і не більше ніж симптоми, зміни, яка настала і яка коренилася значно глибше, симптоми, на підставі яких, незважаючи на те, що вони стосувалися тільки способів добування жінок, педантичний шотландець Мак-Леннан придумав, проте, особливі види сім'ї: «шлюб-викрадання» і «шлюб-купля». І крім того, укладання шлюбу в американських індійців та у інших народів (що стоять на тому самому ступені розвитку) — справа не самих тих осіб, які одружуються і яких часто й не питають, а їхніх матерів. Таким чином, часто бувають засватані дві зовсім не знайомі одна одній особи, і їх повідомляють про укладену угоду тільки тоді, коли настає час для одруження. Перед весіллям жених робить подарунки родичам нареченої (тобто її родичам з материнської сторони, але не батькові та його родичам); ці подарунки вважаються викупом за віддавану дівчину. Шлюб може бути розірваний за бажанням кожного з подружжя; але у багатьох племен, наприклад у ірокезів, поступово склалося негативне ставлення громадської думки до такого розірвання шлюбу; в разі незгод між подружжям посередницьку роль беруть на себе родичі тієї і другої сторони, і тільки тоді, коли це не допомагає, шлюб розривається, причому діти лишаються у жінки, і обом сторонам надається право взяти новий шлюб.

Парна сім'я, сама по собі надто слаба і надто нестала, щоб викликати потребу у власному домашньому господарстві або тільки бажання завести його, аж ніяк не усуває успадкованого від більш раннього періоду комуністичного домашнього господарства. Але комуністичне домашнє господарство означає панування в домі жінок, так само як і те, що визнавати рідною можна тільки матір, коли немає змоги з певністю знати рідного батька, означає високу повагу до жінок, тобто до матерів. Одним з найбезглуздіших уявлень, успадкованих нами від епохи просвіщення XVIII століття, є думка, нібито на початку розвитку суспільства жінка була рабинею чоловіка. Жінка у всіх дикунів і у всіх племен, які стоять на нижчому, середньому і почасти також вищому ступені варварства, не тільки користується свободою, але й займає дуже почесне становище. Яке це становище ще при парному шлюбі, може засвідчити Ашер Райт, що був багато років місіонером серед ірокезів племені сенека. Він говорить:

«Щодо їх сімей, то за тих часів, коли вони ще жили в стародавніх довгих будинках» (комуністичні домашні господарства кількох сімей), «...там завжди переважав якийсь один клан» (рід), «отже жінки брали чоловіків з

інших кланів» (родів). «...Звичайно панувала в домі жіноча половина; запаси були спільними; але лихо тому злощасному чоловікові або коханцеві, який був надто лінивий чи невправний і не вносив своєї частки до спільного запасу. Хоч скільки б він мав у домі дітей або належного йому майна, все одно він щохвилини міг чекати наказу зв'язати свій вузол і забиратися геть. І він не смів навіть пробувати вчинити опір; дім ставав для нього пеклом, йому не лишалося нічого іншого, як повернутися до свого власного клану» (роду) «або ж — як це найчастіше й бувало — взяти новий шлюб в іншому клані. Жінки були великою силою в кланах» (родах), «та й скрізь взагалі. Бувало, що вони не спинялися перед зміщенням вождя і розжалуванням його в простого воїна»[45].

Комуністичне домашнє господарство, в якому всі жінки або більшість їх належать до одного й того самого роду, тоді як чоловіки належать до різних родів, є реальною основою того всюди поширеного в первісну епоху панування жінки, відкриття якого становить третю заслугу Бахофена.— На додаток зауважу ще, що повідомлення мандрівників і місіонерів відносно того, що жінки у диких і варварських народів обтяжені надмірною роботою, зовсім не суперечать сказаному. Поділ праці між обома статями зумовлюється не становищем жінки в суспільстві, а зовсім іншими причинами. Народи, у яких жінки повинні працювати далеко більше, ніж їм слід за нашими уявленнями, часто мають до жінок далеко більше справжньої поваги, ніж наші європейці. Дама епохи цивілізації, яка оточена позірною повагою і не знає, що таке справжня праця, займає незмірно нижче суспільне становище, ніж жінка епохи варварства, яка виконувала тяжку працю, і яка вважалась у свого народу дійсною дамою (lady, frowa, Frau = господиня), та й за характером свого становища і була такою.

Чи цілком витіснений тепер в Америці груповий шлюб * парною сім'єю, це має вияснити більш ретельне вивчення північно-західних і, особливо, південноамериканських народів, які стоять ще на вищому ступені дикунства. В розповідях про останніх є настільки різноманітні приклади свободи статевих зносин, що тут навряд чи можна припустити повне подолання стародавнього групового шлюбу **. В усякому разі ще не всі його сліди зникли. Щонайменше у сорока північноамериканських племен чоловік, який одружується із старшою сестрою, має право взяти за жінок також і всіх її сестер, як тільки вони досягають встановленого віку,— залишок спільності чоловіків для цілої групи сестер. А про жителів півострова Каліфорнія (вищий ступінь дикунства) Банкрофт розповідає, що у них бувають свята, на які сходяться разом кілька «племен» з метою безладних статевих стосунків[46]. Йдеться, оче-

* У виданні 1884 р. замість слів «груповий шлюб» надруковано «пуналуальна сім'я». *Ред.*

** Цю фразу Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

видно, про роди, для яких ці свята е формою, в якій зберігаються Невиразні згадки про ті часи, коли жінки одного роду мали своїми спільними чоловіками всіх мужчин іншого роду, і навпаки *. Такий самий звичай панує ще в Австралії. У деяких народів буває, що старші чоловіки, вожді і чаклуни-жерці використовують спільність жінок у своїх інтересах і монополізують для себе більшість жінок; але за це вони повинні в певні свята і під час великих народних зборів допускати знову спільність, що раніше існувала, і дозволяти своїм жінкам тішитися з молодими людьми. Цілий ряд прикладів таких періодичних сатурналій[47], коли на короткий строк знову вступають в силу старі вільні статеві стосунки, наводить Вестермарк на стор. 28—29 своєї книги: у племен хо, сантал, панджа і котар в Індії, у деяких африканських народів і т. д. Дивним чином Вестермарк робить звідси той висновок, що це пережиток не групового шлюбу, існування якого він заперечує, а спільного первісній людині з іншими тваринами періоду тічки.

Ми підходимо тут до четвертого великого відкриття Бахофена, до відкриття дуже поширеної перехідної форми від групового шлюбу до парного. Те, що Бахофен зображає як спокутування за порушення стародавніх заповідей богів,— спокутування, ціною якого жінка здобуває право на чистоту,— насправді тільки містичний вираз викупу, що ним жінка відкупається від спільності чоловіків, яка існувала за стародавніх часів, і дістає право належати тільки *одному* чоловікові. Цей викуп полягає в обмеженому певними рамками звичаї віддаватися стороннім: вавілонські жінки мусили раз на рік віддаватись чоловікам у храмі Мілітти; інші народи Передньої Азії посилали своїх дівчат на цілі роки до храму Анаїтіс, де вони повинні були віддаватись вільному коханню з своїми обранцями, перше ніж дістати право на одруження; такі звичаї, прибрані в релігійну оболонку, властиві майже всім азіатським народам, які живуть між Середземним морем і Гангом. Спокутна жертва, що відіграє роль викупу, стає з часом щораз легшою, як це вже помітив Бахофен:

«Щороку повторюване принесення цієї жертви поступається місцем одноразовій повинності, гетеризм матрон поступається місцем гетеризмові

---

* Дальший текст аж до слів: «Парна сім'я виникла на рубежі між дикунством і варварством» (див. це видання, стор. 46) Енгельс додав у виданні 1891 року. У виданні 1884 р. абзац кінчався таким текстом, що його Енгельс частково використав у виданні 1891 р., а частково випустив: «Добре відомі пережитки подібної практики у стародавньому світі, як, наприклад, звичай фінікійських дівчат віддаватися стороннім у храмі під час свят на честь Астарти; навіть середньовічне право першої ночі, яке, всупереч зусиллям німецьких неоромантиків пом'якшити цей факт, існувало в дуже закоріненій формі, е залишком пуналуальної сім'ї, що зберігся, мабуть, завдяки кельтському родові (клану)». *Ред.*

дівчат; замість того, щоб практикувати його під час шлюбу, ним займаються до шлюбу; замість того щоб віддаватися без розбору всякому, віддаються тільки певним особам» («Материнське право», стор. XIX).

У інших народів релігійна оболонка відсутня: у деяких — за стародавніх часів у фракійців, кельтів та ін., тепер ще у багатьох корінних жителів Індії, у малайських народів, у тихоокеанських остров'ян та у багатьох американських індійців — дівчата користуються до свого заміжжя цілковитою статевою свободою. Це особливо поширено майже всюди в Південній Америці, що може засвідчити кожний, хто проникав хоч трохи у глиб цього материка. Так, Агассіс («Подорож у Бразилію», Бостон і Нью-Йорк, 1886, стор. 266 [48]) розповідає ось що про одну багату сім'ю індійського походження. Коли він познайомився з дочкою, він спитав про її батька, гадаючи, що це чоловік її матері, який брав участь в цей час як офіцер у війні з Парагваєм, але мати з усмішкою відповіла: não tern pai, e filha da fortuna — у неї немає батька, вона — дитя випадку.

«Так завжди говорять індійські жінки і метиски, не соромлячись і не ніяковіючи, про своїх позашлюбних дітей; і це зовсім не виняток, винятком, очевидно, е скоріше протилежне. Діти... часто знають тільки свою матір, бо всі турботи і відповідальність лягають на неї; про свого батька вони нічого не знають, та й жінці, як видно, ніколи не спадає на думку, що вона або її діти можуть мати до нього які-небудь претензії».

Те, що тут цивілізованій людині здається дивним, за материнським правом і в умовах групового шлюбу є просто правилом.

У одних народів друзі та родичі жениха або запрошені на весілля гості пред'являють під час самого весілля успадковане від стародавніх часів право на наречену, причому жених буває останнім у черзі; так було за стародавніх часів на Балеарських островах та у африканських авгілів, а у бареа в Абіссінії має місце і тепер. У інших народів яка-небудь службова особа, ватажок племені або роду, касик, шаман, жрець, князь, чи хоч би як він там називався, є представником общини і користується щодо нареченої правом першої ночі. Всупереч усім зусиллям неоромантиків пом'якшити цей факт, це jus primae noctis * існує ще й понині як пережиток групового шлюбу у більшості жителів Аляски (Банкрофт, «Тубільні племена», I, 81) у таху в Північній Мексіці (там же, стор. 584) та у інших народів; і воно існувало протягом усього середньовіччя — принаймні в країнах, які були спочатку кельтськими, наприклад, в Арагоні, і де воно постало безпосередньо від групового шлюбу. Тоді як у Кастілії селянин ніколи не був кріпаком, в Ара-

---

* — право першої ночі. *Ред.*

гоні панувало кріпосництво в найогиднiших формах аж до третейського рішення Фердінанда Католика від 1486 року[49]. В цьому документі сказано:

«Ми постановляємо і проголошуємо, що вищезгадані пани» (senyors, барони) «...не мають також права, коли селянин бере собі жінку, спати з нею першу ніч, або, на знак своєї впади у весільну ніч, коли жінка ляже в постіль, переступити через цю постіль і згадану жінку; вищезгадані пани не мають також права вимагати послуг від дочки або сина селянина проти їх волі, чи буде то за плату чи без плати». (Оригінальний текст каталонською мовою цитується у Зугенгейма, «Кріпосне право», Петербург, 1861, стор. 355[50].)

Бахофен, далі, безперечно правий, коли настійно твердить, що перехід від того, що він називає «гетеризмом», або «гріховним зачаттям», до одношлюбності здійснився головним чином завдяки жінкам. Чим більше з розвитком економічних умов життя, а значить, з розкладом стародавнього комунізму і збільшенням густоти населення успадковані зстародавна відносини між статями втрачали свій наївний первісний характер, тим більше вони повинні були здаватися жінкам принизливими і обтяжливими; тим настійніше мусили жінки добиватися, як визволення, права на чистоту, на тимчасовий або постійний шлюб лише з одним чоловіком. Від чоловіків цей крок вперед не міг виходити крім іншого вже тому, що їм взагалі ніколи, навіть аж до нинішнього часу, не спадало на думку відмовлятися від вигод фактичного групового шлюбу. Тільки після того як жінки здійснили перехід до парного шлюбу, чоловіки змогли запровадити строгу моногамію,— розуміється, тільки для жінок.

Парна сім'я виникла на рубежі між дикунством і варварством, здебільшого вже на вищому ступені дикунства, лише подекуди на нижчому ступені варварства. Це — характерна форма сім'ї для епохи варварства, так само як груповий шлюб — для дикунства, а моногамія — для цивілізації. Для того щоб парна сім'я розвинулась далі в тривку моногамію, потрібні були інші причини, ніж ті, що, як ми бачили, діяли досі. Уже в парному співжитті група була зведена до своєї останньої одиниці, своєї двохатомної молекули,— до одного мужчини і однієї женщини. Природний добір завершив свою справу шляхом проводжуваних щораз далі вилучень із шлюбних стосунків; в цьому напрямі йому вже нічого не лишалося робити. І коли б, виходить, не почали діяти нові, *суспільні* рушійні сили, то не було б ніякої підстави для того, щоб з парного співжиття виникла нова форма сім'ї. Але такі рушійні сили вступили в дію.

Ми залишаємо тепер Америку, цей класичний грунт парної сім'ї. Немає ніяких ознак, які давали б можливість зробити висно-

вок, що тут розвинулась вища форма сім'ї, що тут до відкриття і завоювання коли-небудь існувала десь тривка моногамія. Інакше стояла справа в Старому світі.

Тут приручення свійських тварин та розведення стад створили нечувані до того джерела багатства і породили зовсім нові суспільні відносини. Аж до нижчого ступеня варварства постійне багатство складалося майже тільки з житла, одягу, грубих прикрас та знарядь для добування і готування їжі: човна, зброї, найпростішого хатнього начиння, їжу доводилося день у день добувати наново. А тепер простуючі вперед пастуші народи — арійці в індійському П'ятиріччі і в області Гангу, як і в ще далеко багатших у той час на воду степах басейнів рік Оксусу та Яксарту, семіти по Євфрату і Тігру — здобули в стадах коней, верблюдів, ослів, великої рогатої худоби, овець, кіз і свиней — майно, яке потребувало тільки нагляду і найпримітивнішого догляду, щоб розмножуватись у щораз більшій кількості і давати більше ніж достатню молочну та м'ясну їжу. Всі попередні способи добування їжі відступили тепер на задній план; полювання, що було раніше потребою, стало тепер розкошами.

Але кому належало це нове багатство? Спочатку, безумовно, родові. Проте уже рано повинна була розвинутись приватна власність на стада. Важко сказати, чи був для автора так званої Першої книги Мойсея патріарх Авраам власником своїх стад в силу свого права як глава сімейної общини чи може в силу свого становища фактично спадкового старійшини роду. Безперечним в тільки те, що ми не повинні уявляти його собі власником в сучасному значенні цього слова. І безперечно, далі, що на порозі достовірної історії ми вже всюди знаходимо стада як відособлену власність * глав сімей цілком так само, як і витвори мистецтва варварської епохи, металічне начиння, предмети розкоші і, нарешті, людську худобу — рабів.

Тому що тепер винайдено було також і рабство. Для людини нижчого ступеня варварства раб був непотрібний. Через це американські індійці поводилися з переможеними ворогами зовсім не так, як з ними поводилися на вищому ступені розвитку. Чоловіків вони вбивали або ж приймали як братів до племені переможців; женщин вони брали за жінок чи іншим способом також приймали разом з їх уцілілими дітьми до свого племені. Робоча сила людини на цьому ступені скільки-небудь помітно ще не переважає видатків на її утримання. Із запровадженням скотарства, обробки металів, ткацтва і, нарешті, рільництва становище змінилося. З робо-

---

* У виданні 1884 р. замість слів «відособлену власність» надруковано: «приватну власність». *Ред.*

чою силою, особливо після того як стада остаточно перейшли у володіння сімей *, сталося те саме, що з жінками, яких раніше так легко було добувати і які набули тепер мінової вартості і почали купуватись. Сім'я збільшувалась не так швидко, як худоба. Для догляду за худобою потрібно було тепер більше людей; для цього можна було скористуватися взятим у полон ворогом, який до того ж міг так само легко розмножуватись, як і худоба.

Такі багатства, оскільки вони уже перейшли в приватне володіння окремих сімей ** і швидко зростали, завдали сильного удару суспільству, побудованому на парному шлюбі і на материнському роді. Парний шлюб ввів у сім'ю новий елемент. Поруч з рідною матір'ю він поставив достовірного рідного батька, який, до того ж, мабуть, був навіть достовірнішим, ніж деякі сучасні «батьки». Згідно з тим поділом праці, який тоді існував у сім'ї, на долю чоловіка припадало добування їжі та необхідних для цього знарядь праці, отже, і право власності на останні; в разі розірвання шлюбу він забирав їх з собою, а жінці лишалося її хатнє начиння. За звичаєм тодішнього суспільства чоловік був через це також власником нового джерела їжі — худоби, а згодом і нового знаряддя праці — рабів. Але за звичаєм того ж суспільства його діти не могли бути його спадкоємцями, бо з спадкуванням справа стояла так.

За материнським правом, тобто доти, поки походження вважалося тільки по жіночій лінії, а також відповідно до первісного порядку спадкування в роді, спадкоємцями померлого члена роду ставали його родичі. Майно повинно було лишатися в роді. Предмети, з яких складалося це майно, були незначні, а тому на практиці воно, мабуть, здавна переходило до найближчих родичів, значить — до кровних родичів з боку матері. Але діти померлого чоловіка належали не до його роду, а до роду своєї матері; вони були спочатку спадкоємцями матері разом з усіма іншими її кровними родичами, пізніше, можливо,— в першу чергу; але спадкоємцями свого батька вони не могли бути, бо не належали до його роду, а майно батька повинно було лишатися в цьому останньому. Отже після смерті власника стад його стада повинні були переходити насамперед до його братів і сестер та до дітей його сестер або ж до потемків сестер його матері. А його власні діти спадщини позбавлялись.

Таким чином, в міру того як багатства зростали, вони, з одного боку, давали чоловікові більш впливове становище в сім'ї, ніж жінці, і, з другого боку, породжували прагнення використати це зміцніле становище для того, щоб змінити традиційний порядок

* У виданні 1884 р. замість слів «у володіння сімей» надруковано: «у приватне володіння». *Ред.*

** Слова «окремих сімей» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

спадкування на користь дітей. Але це не могло мати місця, поки походження велося відповідно до материнського права. Тому останнє треба було скасувати, і його скасували. Це було зовсім не так трудно, як нам тепер здається. Адже цій революції — одній з найрадикальніших, пережитих людством,— не було потреби зачіпати жодного з живих членів роду. Всі вони могли залишатися і далі тим, чим були раніше. Досить було просто вирішити, що на майбутній час потомство членів роду чоловіків повинно залишатися в ньому, тоді як потомство жінок повинно виключатися з нього і переходити в рід свого батька. Цим скасовувалось визначення походження по жіночій і право спадкування по материнській лінії і вводилось визначення походження по чоловічій лінії і право спадкування по батьківській лінії. Ми нічого не знаємо про те, як і коли ця революція сталась у культурних народів. Вона цілком відноситься до доісторичної епохи. Але що така революція *сталася,* це більше ніж досить довели відомості про численні сліди материнського права, особливо зібрані Бахофеном; як легко вона здійснюється, ми бачимо на прикладі цілого ряду індійських племен, де вона відбулася тільки недавно і ще відбувається почасти під впливом зростаючого багатства і Зміненого способу життя (переселення з лісів до прерій), почасти під моральним впливом цивілізації і місіонерів. З восьми племен басейну Міссурі шість ведуть походження і визнають спадкування по чоловічій лінії, а два ще по жіночій лінії. У племен шауні, майямі і делаварів укоренився звичай: називаючи дітей одним з родових імен батьківського роду, прилучати їх таким чином до цього роду, щоб вони могли бути спадкоємцями свого батька. «Властива людині казуїстика — змінювати речі, міняючи їх назви, і знаходити лазівки для того, щоб у рамках традиції ламати традицію, коли до цього досить спонукає безпосередній інтерес!» (Маркс) [51]. Через це виходила безнадійна плутанина, яка могла бути усунена і почасти дійсно була усунена переходом до батьківського права. «Цей перехід здається взагалі найприроднішим» (Маркс) [52].— Про те *, що можуть сказати нам юристи, які користуються порівняльним методом, відносно того, як відбувався цей перехід у культурних народів Старого світу,— майже все це, звичайно, тільки гіпотези,— див. М. Ковалевський, «Нарис походження і розвитку сім'ї і власності», Стокгольм, 1890 [53].

Повалення материнського права було *всесвітньо-історичною поразкою жіночої статі.* Чоловік захопив кермо влади і в домі, а жінка була позбавлена свого почесного становища, закабалена, перетворена в рабу його бажань, в просте знаряддя дітородіння. Це

---

* Цей текст до кінця абзаца Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

принижене становище жінки, що особливо неприкрито проявилось у греків героїчної і — ще більше — класичної епохи, поступово було лицемірно прикрашене, подекуди також прибране в м'якшу форму, але аж ніяк не усунене.

Перший результат усталеного таким способом єдиновладдя чоловіків виявляється у виникаючій тепер проміжній формі — патріархальній сім'ї, її головна характерна риса — не багатоженство, про яке мова йтиме далі, а

«організація певного числа осіб, вільних і невільних, в сім'ю, підпорядковану батьківській владі глави сім'ї. У сім'ї семітського типу цей глава сім'ї живе в багатоженстві, невільні мають жінку і дітей, а мета всієї організації полягає в догляді за стадами в межах певної території» [54].

Істотними ознаками такої сім'ї є включення до її складу невільних і батьківська влада; тому викінченим типом цієї форми сім'ї е римська сім'я. Слово familia первісно означає не ідеал сучасного філістера, що являє собою поєднання сентиментальності і домашньої гризні; у римлян воно спочатку навіть не стосується до подружжя та його дітей, а тільки до рабів. Famulus значить домашній раб, а familia — це сукупність рабів, що належать одній людині. Ще за часів Гая familia, id est patrimonium (тобто спадщина), передавалась за заповітом. Цей вислів був придуманий римлянами для позначення нового суспільного організму, глава якого був володарем жінки і дітей та певного числа рабів, маючи в силу римської батьківської влади право розпоряджатися життям і смертю всіх цих підлеглих йому осіб.

«Таким чином, цей вислів не давніший від одягненої в залізну броню сімейної системи латинських племен, яка виникла після запровадження рільництва і узаконення рабства та після відокремлення арійських італіків від греків» [55].

Маркс до цього додає: «Сучасна сім'я містить у зародку не тільки рабство (servitus), але й кріпосництво, бо вона з самого початку зв'язана з землеробськими повинностями. Вона містить у собі *в мініатюрі* всі ті суперечності, які пізніше широко розвиваються в суспільстві і в його державі» [56].

Така форма сім'ї означає перехід від парного шлюбу до моногамії. Щоб забезпечити вірність жінки, а значить, і походження дітей від певного батька, жінку віддають під безумовну владу чоловіка; коли він її вбиває, він тільки здійснює своє право *.

З появою патріархальної сім'ї ми вступаємо в область писаної історії і разом з тим в ту область, де порівняльне правознавство може стати нам у чималій пригоді. І справді, завдяки йому ми зро-

---

* Дальший текст до слів: «Перше ніж перейти до моногамії» (див. це видання, стор. 52) Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

били тут великий крок вперед. Ми зобов'язані Максимові Ковалевському («Нарис походження і розвитку сім'ї і власності», Стокгольм, 1890, стор. 60—100) доведенням того, що патріархальна домашня община, яка зустрічається тепер ще у сербів та болгар під назвою Zâdruga (приблизно означає співдружність) або Bratstvo (братерство) і у видозміненій формі у східних народів, утворила перехідний ступінь від сім'ї, що виникла з групового шлюбу і грунтується на материнському праві, до індивідуальної сім'ї сучасного світу. Це, очевидно, справді доведено, в усякому разі для культурних народів Старого світу, для арійців і семітів.

Південнослов'янська задруга являє собою найкращий ще існуючий зразок такої сімейної общини. Вона охоплює кілька поколінь потемків одного батька разом з їх жінками, причому всі вони живуть разом в одному дворі, спільно обробляють свої поля, харчуються і одягаються із спільних запасів і спільно володіють надлишком доходу. Община перебуває під вищим управлінням домохазяїна (domàcin), який представляє її перед зовнішнім світом, має право продавати дрібні предмети, відає касою, відповідаючи як за неї, так і за правильне ведення всього господарства. Він обирається і зовсім не обов'язково повинен бути старшим за віком. Жінки і виконувані ними роботи підлягають керівництву домохазяйки (domàcica); нею звичайно буває жінка домачина. Вона також відіграє важливу, часто вирішальну роль при виборі чоловіків для дівчат общини. Але найвища влада зосереджена в сімейній раді, в зборах усіх дорослих членів общини, як жінок, так і чоловіків. Перед цими зборами звітує домохазяїн; вони приймають остаточні рішення, чинять суд над членами общини, ухвалюють постанови про значніші купівлі і продажі — особливо коли йдеться про земельні володіння — і т. д.

Тільки приблизно десять років тому було доведено, що такі великі сімейні общини ще існують і в Росії[57]; тепер усі визнають, що вони так само глибоко кореняться в російських народних звичаях, як і сільська община. Вони фігурують в найдавнішому руському збірнику законів, у «Правді» Ярослава[58], під тією самою назвою (vervj*), як і в далматинських законах[59]; і вказівки на них можна знайти також у польських і чеських історичних джерелах.

У германців також, за Хейслером («Основні начала німецького права»[60]), господарською одиницею спочатку була не індивідуальна сім'я в сучасному розумінні, а «домашня община», яка складалася з кількох поколінь із своїми сім'ями і до того ж досить часто охоплювала і невільних. Римську сім'ю також відносять до цього

* — верв. *Ред.*

типу, і в зв'язку з цим останнім часом беруть під дуже великий сумнів як абсолютну владу домохазяїна, так і безправність супроти нього інших членів сім'ї. У кельтів теж, очевидно, існували подібні сімейні общини в Ірландії; у Франції вони збереглися в Ніверне аж до французької революції під назвою parconneries, а у Франш-Конте вони й досі ще не зовсім зникли. У районі Луана (департамент Сони і Луари) зустрічаються великі селянські будинки із спільним високим, що доходить аж до даху, центральним залом і розміщеними довкола нього спальнями, куди ведуть сходи на 6—8 східців і де живе кілька поколінь однієї і тієї самої сім'ї.

В Індії домашню общину із спільним обробітком землі згадує уже Неарх[61] в епоху Александра Великого, і вона існує ще й тепер у тій же місцевості, в Пенджабі, і на всьому північному заході країни. На Кавказі Ковалевський сам зміг довести її існування. В Алжірі вона ще існує у кабілів. Вона зустрічалась, очевидно, навіть в Америці; її гадають знайти в «calpullis» стародавньої Мексіки, що їх описує Сурі́та[62], навпаки, Кунов («Ausland» № 42—44, 1890) [63] досить ясно довів, що в Перу на час його завоювання існувало щось подібне до маркового ладу (причому дивно, що ця марка також називалась marca), з періодичними переділами обробленої землі, отже, з індивідуальним обробітком землі.

В усякому разі патріархальна домашня община із спільним землеволодінням і спільним обробітком землі набирає тепер зовсім іншого значення, ніж раніше. Ми вже не можемо брати під сумнів ту важливу роль, яку вона відігравала у культурних та деяких інших народів Старого світу при переході від сім'ї, що грунтувалася на материнському праві, до індивідуальної сім'ї. Пізніше ми ще повернемося до зробленого Ковалевським дальшого висновку, що вона була також перехідним ступенем, з якого розвинулася сільська община, або община-марка, з індивідуальним обробітком землі окремими сім'ями і з спершу періодичним, а потім остаточним поділом орної землі та луків.

Відносно сімейного життя всередині цих домашніх общин слід сказати, що принаймні в Росії про глав сімей відомо, що вони дуже зловживають своїм становищем щодо молодих жінок общини, особливо щодо своїх невісток, і часто утворюють з них для себе гарем; російські народні пісні дуже красномовні щодо цього.

Перше ніж перейти до моногамії, яка швидко розвивається з падінням материнського права, скажемо ще кілька слів про багатоженство і багатомужжя. Обидві ці форми шлюбу можуть бути тільки винятками,— так би мовити, історичними предметами розкоші,— не беручи до уваги хіба тільки одночасного існування їх обох в якій-небудь країні, чого, як відомо, не буває. Оскільки, виходить, виключені з багатоженства мужчини не могли знаходити

втіхи у женщин, які стали зайвими через багатомужжя, а число мужчин і женщин, незалежно від соціальних установ, досі було майже однакове, то ні та, ні друга форма шлюбу сама по собі не могла стати загальноприйнятою. Справді, багатоженство одного чоловіка було, очевидно, результатом рабства і було доступне тільки особам, які займали виключне становище. У патріархальній сім'ї семітського типу в багатоженстві живе тільки сам патріарх і, щонайбільше, кілька його синів, інші мусять вдовольнятись однією жінкою. Так стоїть справа ще й тепер на всьому Сході; багатоженство — привілей багатих і знатних і здійснюється головним чином через купівлю рабинь; маса народу живе в моногамії. Такий самий виняток становить багатомужжя в Індії і Тібеті; безперечно, не позбавлене інтересу питання про його походження з групового шлюбу * потребує ще дальшого вивчення. А втім, у своїй практиці багатомужжя, очевидно, далеко більш терпиме, ніж ревнивий режим магометанських гаремів. Так принаймні у наїрів в Індії, хоч кожні троє, четверо і більше чоловіків мають одну спільну жінку, проте кожний з них може поряд з цим мати спільно з іншими трьома і більше чоловіками другу жінку, а також і третю, четверту і т. д. Дивно, що Мак-Леннан, описуючи ці шлюбні клуби, члени яких можуть одночасно перебувати в кількох клубах, не відкрив нової категорії *клубного шлюбу*. А втім, цей звичай шлюбних клубів аж ніяк не являє собою дійсного багатомужжя; навпаки, як уже помітив Жіро-Телон, це просто особлива форма групового шлюбу; чоловіки живуть в багатоженстві, жінки — в багатомужжі **.

4. *Моногамна сім'я.* Вона виникає з парної сім'ї, як показано вище, на рубежі між середнім і вищим ступенем варварства; її остаточна перемога — одна з ознак настання епохи цивілізації. Вона грунтується на пануванні чоловіка з ясно вираженою метою народження дітей, походження яких від цілком певного батька не підлягає сумніву, а ця безсумнівність походження необхідна тому, що діти з часом як прямі спадкоємці повинні вступити у володіння батьківським майном. Вона відрізняється від парного шлюбу далеко більшою міцністю шлюбних уз, які тепер уже не розриваються за бажанням кожної з сторін. Тепер уже, як правило, тільки чоловік може їх розірвати і відштовхнути від себе жінку. Право на подружню невірність лишається забезпеченим за ним і тепер, в усякому разі, в силу звичаю (Code Napoleon *** явно надає таке право чоловікові, якщо тільки він не вводить коханку до себе в

* У виданні 1884 р. замість «групового шлюбу» надруковано: «пуналуальної сім'ї». *Ред.*

** Останню фразу додав Енгельс у виданні 1891 року. *Ред.*

*** — Кодекс Наполеона. *Ред.*

дім[64]), і в міру дальшого суспільного розвитку воно здійснюється все ширше; а якщо жінка згадає про минулу практику статевих зносин і захоче відновити її, то зазнає більш суворої кари, ніж будь-коли раніше.

В усій своїй суворості нова форма сім'ї виступає перед нами у греків. У той час, зауважує Маркс[65], як становище богинь у міфології малює нам більш ранній період, коли жінки ще займали більш вільне і почесне становище, в героїчну епоху ми застаємо жінку вже приниженою пануванням чоловіка і конкуренцією рабинь*. Досить прочитати в «Одіссеї», як Телемах уриває мову своєї матері і змушує її замовкнути[66]. Взяті в полон молоді жінки стають у Гомера жертвою плотської пристрасті переможців: воєначальники по черзі і відповідно до свого рангу вибирають собі найвродливіших з них; вся дія «Іліади», як відомо, розгортається навколо сперечання між Ахіллесом і Агамемноном за таку рабиню. Поруч з кожним скільки-небудь значним гомерівським героєм згадується взята в полон дівчина, з якою він ділить намет і ложе. Цих дівчат беруть також з собою на батьківщину і в подружній дім, як, наприклад, у Есхіла Агамемнон робить з Кассандрою[67]; народжені від таких рабинь сини дістають невелику частку батьківської спадщини і вважаються вільними громадянами; Тевкр є такий позашлюбний син Теламона і може називати себе по батькові. Від законної жінки вимагається, щоб вона мирилася з усім цим, а сама строго додержувала чистоти і подружньої вірності. Хоч грецька жінка героїчної епохи користується більшою повагою, ніж жінка епохи цивілізації, все ж вона кінець кінцем є для чоловіка тільки матір'ю його народжених у шлюбі законних спадкоємців, його головною домоправителькою і наглядачкою за рабинями, яких він на свій розсуд може робити, і фактично робить, своїми наложницями. Саме існування рабства поряд з моногамією, наявність молодих гарних рабинь, що перебували у повному розпорядженні *чоловіка,* надало моногамії з самого початку її специфічного характеру, зробивши її моногамією *тільки для жінки,* а не для чоловіка. Такий характер вона зберігає і тепер.

У греків пізнішого періоду слід проводити різницю між дорійцями і іонійцями. У перших, класичним зразком яких є Спарта, шлюбні відносини багато в чому ще архаїчніші, ніж навіть ті, які

---

* У виданні 1884 р. кінець цієї фрази "було дано в такому вигляді: «в героїчну епоху ми заставмо жінку в становищі напівзатворницької ізоляції, яке мало на меті забезпечити достовірність батьківства для дітей». Дальший текст до слів «грекині досить часто діставали можливість одурювати своїх чоловіків» (див. це видання, стор. 56) майже цілком Енгельс додав у виданні 1891 р., використавши кілька фраз, які були у виданні 1884 року. *Ред.*

змальовані Гомером. У Спарті існує видозмінений відповідно до прийнятих там поглядів на державу парний шлюб, який багато чим ще нагадує груповий шлюб. Бездітні шлюби розриваються: цар Анаксандрід (за 560 років до н. е.), який мав бездітну жінку, взяв другу і вів два господарства; близько того ж часу цар Арістон, у якого були дві безплідні жінки, взяв третю, але зате відпустив одну з перших. З другого боку, кілька братів могли мати спільну жінку; чоловік, якому подобалась жінка його друга, міг ділити її з ним, і визнавалось за пристойне надавати свою жінку в розпорядження, як висловився б Бісмарк, здорового «жеребця», навіть коли той не належав до числа співгромадян. З одного місця у Плутарха, де спартанка посилає до свого чоловіка поклонника, який домагається її кохання, можна зробити висновок, за Шеманом, навіть про ще більшу свободу нравів [68]. Дійсне порушення подружньої вірності — зрада жінки за спиною чоловіка — було через те нечуваною річчю. З другого боку, Спарта, принаймні в найкращу свою епоху, не знала домашнього рабства, ілоти-кріпаки жили відособлено в маєтках, через те у спартіатів [69] було менше спокуси користуватися їх жінками. Природно, що в силу всіх цих умов жінки в Спарті займали набагато почесніше становище, ніж у інших греків. Спартанські жінки і найкраща частина афінських гетер були в Греції єдиними жінками, про яких древні говорять з повагою і висловлювання яких вони визнають вартими згадки.

Зовсім інше становище ми знаходимо у іонійців, для яких характерні Афіни. Дівчата вчилися тільки прясти, ткати і шити, найбільше — трохи читати і писати. Вони жили майже відлюдно, перебували в товаристві лише інших жінок. Жіночий покій містився у відокремленій частині будинку, на верхньому поверсі або у глибині, куди мужчинам, особливо чужим, нелегко було проникнути і куди жінки виходили, коли дім відвідували мужчини. Жінки не виходили з дому без супроводу рабині; дома вони буквально були під вартою; Арістофан згадує про молоських собак, яких тримали, щоб страхати порушників подружньої вірності [70], а, принаймні в азіатських містах, для нагляду за жінками тримали євнухів, які вже за часів Геродота фабрикувались на острові Хіос для продажу і, згідно з Ваксмутом, не для самих тільки варварів [71]. У Євріпіда жінка позначається словом oikurema [72], як річ для догляду за господарством (слово це середнього роду), і для афінянина вона справді була, крім дітородіння, не чим іншим, як старшою служницею. Чоловік займався своїми гімнастичними вправами, своїми громадськими справами, від участі в яких жінка була усунена; він, крім того, мав ще часто до своїх послуг рабинь, а в період розквіту Афін — дуже поширену проституцію, яка в усякому разі була під покровительством держави. Саме на грунті цієї про-

ституції виробились єдині яскраві типи грецьких жінок, які так само підносились над загальним рівнем жінок античного світу своїм розумом і художнім смаком, як спартанки своїм характером. Але та обставина, що треба було спершу зробитися гетерою, щоб стати справжньою женщиною, є найсуворішим осудом афінської сім'ї.

Ця афінська сім'я з часом стала зразком, за яким влаштовували свої домашні порядки не тільки всі інші іонійці, але поступово і всі греки як всередині країни, так і в колоніях. Проте, всупереч всьому цьому затворництву і наглядові, грекині досить часто діставали можливість одурювати своїх чоловіків, а ці, соромлячись виявити хоч яке-небудь почуття любові до своїх жінок, розважалися всілякими любовними пригодами з гетерами; але приниження жінок мстилося за себе і принижувало самих чоловіків, аж поки вони кінець кінцем не погрузли у протиприродній любові до хлопчиків і не збезчестили своїх богів, як і самих себе, міфом про Ганімеда.

Таке було походження моногамії, наскільки ми можемо простежити його у найбільш цивілізованого і найбільш розвинутого народу стародавнього світу. Вона аж ніяк не була плодом індивідуальної статевої любові, з якою вона не мала абсолютно нічого спільного, бо шлюби, як і раніше, лишалися шлюбами з інтересу. Вона була першою формою сім'ї, в основі якої лежали не природні, а економічні умови * — саме перемога приватної власності над первісною, стихійно виниклою спільною власністю. Панування чоловіка в сім'ї і народження дітей, які були б тільки від нього і повинні були успадковувати його багатство,— така була виключна мета одношлюбності, яку одверто проголосили греки. В усьому ж іншому вона була для них тягарем, обов'язком у відношенні до богів, держави і власних предків, який доводилось виконувати. В Афінах закон вимагав не тільки одруження, але й виконання чоловіком певного мінімуму так званих подружніх обов'язків **.

Таким чином, одношлюбність з'являється в історії зовсім не як оснований на згоді союз між чоловіком і жінкою і ще менше як найвища форма цього союзу. Навпаки. Вона з'являється як поневолення однієї статі другою, як проголошення невідомої до того часу в усій попередній історії суперечності між статями. В одному старому ненадрукованому рукописі 1846 р., написаному Марксом і мною, я знаходжу таке: «Перший поділ праці був між чоловіком і жінкою для виробництва дітей» [73]. До цього я можу тепер додати:

---

* У виданні 1884 р. замість слів «економічні умови» надруковано: «суспільні умови»; кінець фрази від слів «саме перемога приватної власності» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

** Останню фразу Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

перша протилежність класів, що з'являється в історії, збігається з розвитком антагонізму між чоловіком і жінкою при одношлюбності, і перше класове гноблення збігається з поневоленням жіночої статі чоловічою. Одношлюбність була великим історичним прогресом, але разом з тим вона відкриває, поряд з рабством і приватним багатством, ту епоху, яка триває досі, коли всякий прогрес в той же час означає і відносний регрес, коли добробут і розвиток одних здійснюється ціною страждань і подавлення інших. Одношлюбність — це та клітинка цивілізованого суспільства, по якій ми вже можемо вивчати природу протилежностей і суперечностей, що цілком розвинулися всередині цього суспільства.

Стара відносна свобода статевих зв'язків аж ніяк не зникла з перемогою парного шлюбу або навіть одношлюбності.

«Стара система шлюбу, введена в тісніші рамки в результаті поступового вимирання пуналуальних груп, все ще правила за те середовище, в якому розвивалася сім'я, і гальмувала її розвиток аж до перших проблисків цивілізації... вона зникла, нарешті, перейшовши в нову форму гетеризму, яка і в період цивілізації йде слідом за людьми, наче похмура тінь, що лежить на сім'ї» [74].

Під гетеризмом Морган розуміє існуючі *поряд з одношлюбністю* позашлюбні статеві зв'язки чоловіків з незаміжніми жінками, що, як відомо, процвітає в найрізноманітніших формах на протязі всього періоду цивілізації і все більше й більше перетворюється в неприховану проституцію *. Цей гетеризм походить безпосередньо від групового шлюбу, від тієї жертви, ціною якої жінки, віддаючись стороннім, купували собі право на чистоту. Віддаватися за гроші було спочатку релігійним актом; це відбувалося в храмі богині любові, і гроші йшли спершу в скарбницю храму. Гієродули [75] Анаїтіс у Вірменії, Афродіти у Корінфі, а також релігійні танцівниці при храмах Індії, так звані баядерки (перекручене португальське bailadeira — танцівниця), були першими проститутками. Віддаватися стороннім мужчинам — спочатку обов'язок кожної жінки — стало згодом долею тільки цих жриць, що ніби заступали всіх інших. У інших народів гетеризм походить від статевої свободи, надаваної дівчатам до шлюбу, і, значить, теж є пережитком групового шлюбу, який тільки дійшов до нас іншим шляхом. З виникненням майнової нерівності, тобто вже на вищому ступені варварства, поряд з рабською працею спорадично з'являється і наймана праця і одночасно як необхідний її супутник професіональна проституція вільних жінок поряд з примушуванням рабинь віддаватися мужчинам. Таким чином, спадщина, заповідана

---

* Дальший текст до слів: «Гетеризм — це такий самий суспільний інститут» (див. це видання, стор. 58) Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

груповим шлюбом цивілізації, двоїста, як двоїсте, дволике, внутрішньо роздвоєне, суперечливе і все, що породжене цивілізацією: з одного боку — моногамія, а з другого — гетеризм разом з його найбільш крайньою формою — проституцією. Гетеризм — це такий самий суспільний інститут, як і всякий інший; він забезпечує дальше існування старої статевої свободи — на користь чоловіків. На ділі не тільки терпимий, а й широко практикований, особливо ж використовуваний пануючими класами, гетеризм на словах зазнає осуду. Але цей осуд насправді спрямовується не проти причетних до цього чоловіків, а тільки проти жінок; їх зневажають і викидають з суспільства, щоб, таким чином, знову проголосити, як основний закон суспільства, необмежене панування чоловіків над жіночою статтю.

Але разом з цим розвивається друга суперечність всередині самої моногамії. Поряд з чоловіком, який скрашує своє існування гетеризмом, стоїть покинута жінка *. Одна сторона суперечності так само немислима без другої, як неможливо мати в руці ціле яблуко після того, як з'їли половину його. Однак не такої, мабуть, думки були мужчини, поки жінки не напоумили їх. Разом з одношлюбністю з'являються два незмінні, раніш невідомі характерні суспільні типи: постійний коханець жінки і чоловік-рогоносець. Мужчини здобули перемогу над женщинами, але увінчати переможців великодушно взялися переможені. Поряд з одношлюбністю і гетеризмом неусувним суспільним явищем зробилось і перелюбство, заборонене, суворо каране, але невикорениме. Достовірність походження дітей від законного батька продовжувала, як і раніше, грунтуватися щонайбільше на моральному переконанні, і, щоб розв'язати нерозв'язну суперечність, Code Napoleon ввів статтю 312:

«L'enfant concu pendant le mariage a pour pere le mari» — «батьком дитини, зачатої під час шлюбу, є чоловік».

Такий є кінцевий результат трьохтисячолітнього існування одношлюбності.

Таким чином, у тих випадках, коли індивідуальна сім'я лишається вірною своєму історичному походженню і коли в ній в силу виключного панування чоловіка суперечність між чоловіком і жінкою набуває ясно вираженого характеру, ця сім'я дає нам в мініатюрі картину тих самих протилежностей і суперечностей, в яких рухається суспільство, поділене на класи з часу настання епохи цивілізації, і які воно нездатне ні розв'язати, ні перебороти. Я говорю тут, зрозуміло, лише про ті випадки одношлюбності, коли подружнє життя справді відповідає установленням, що виплива-

* Цю і попередню фразу Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

ють з первісного характеру цього інституту, але жінка при цьому повстає проти панування чоловіка. Що далеко не всі шлюби проходять так, про це краще за всіх знає німецький філістер, який так само не вміє бути господарем у своєму домі, як і в державі; тому його жінка з повним правом привласнює собі владу чоловіка, якої він не гідний. Зате йому здається, що він набагато вищий за свого французького товариша по нещастю, якому частіше, ніж йому самому, приходиться далеко гірше.

А втім, індивідуальна сім'я зовсім не скрізь і не в усякий час набирала такої класичної суворої форми, яку вона мала у греків. У римлян, що як майбутні завойовники світу мали більш широкий, хоч і менш витончений погляд на речі, ніж греки, жінка користувалася більшою свободою і більшою повагою. Римлянин вважав, що подружня вірність досить забезпечена наданою йому владою над життям і смертю його жінки. Крім того, жінка могла тут нарівні з чоловіком при бажанні розірвати шлюб. Але найбільший прогрес у розвитку одношлюбності був досягнутий, безперечно, з вступом на історичну арену германців і досягнутий тому, що у них, мабуть через їх бідність, моногамія, як видно, тоді ще не цілком розвинулася з парного шлюбу. Ми приходимо до цього висновку, спираючись на такі три обставини, згадувані Тацітом. По-перше, при всій святості шлюбу,— «вони вдовольняються однією жінкою, женщини живуть захищені невинністю» [76],— у них все ж було поширене багатоженство серед знаті та вождів племен, подібно до того, що ми зустрічали у американців, у яких існував парний шлюб. По-друге, перехід від материнського права до батьківського міг здійснитися у них тільки незадовго перед цим, бо брат матері — найближчий родич чоловічої статі за материнським правом — ще визнавався у них трохи чи не ближчим родичем, ніж власний батько, що так само відповідає точці зору американських індійців, у яких Маркс, як він часто говорив, знайшов ключ до розуміння нашого власного минулого. І, по-третє, жінки у германців користувались великою повагою і значним впливом на громадські справи, що стоїть у прямій суперечності з властивим моногамії пануванням чоловіків. Майже в усьому цьому германці не відрізняються від спартанців, у яких, як ми бачили, парний шлюб також не був ще цілком зжитий *. Таким чином, і в цьому відношенні разом з германцями набув світового панування зовсім новий елемент. Нова моногамія, що розвинулася на руїнах римського світу в процесі змішування народів, надала владі чоловіків більш м'яких форм і дала жінкам, принаймні з зовнішнього боку, більш почесне і вільне становище, ніж будь-коли знала класична стародавність.

---

* Останню фразу Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

Тим самим вперше була створена передумова, на основі якої з моногамії,— всередині її, поряд з нею і всупереч їй, зважаючи на обставини,— міг розвинутися найбільший моральний прогрес, яким ми їй зобов'язані: сучасна індивідуальна статева любов, яка була невідома всьому старому світові.

Проте цей прогрес був викликаний саме тією обставиною, що германці переживали ще період парної сім'ї і перенесли в моногамію, наскільки це було можливим, становище жінки, яке відповідало парній сім'ї; він був викликаний зовсім не якоюсь легендарною, чудесною природною схильністю германців до чистоти нравів, яка по суті зводиться до того, що парний шлюб дійсно вільний від гострих моральних суперечностей, властивих моногамії. Навпаки, германці в період їх переселень, особливо на південний схід, до степових кочівників Причорномор'я, глибоко занепали в моральному відношенні і сприйняли у них, крім їх майстерної верхової їзди, також і огидні протиприродні пороки, про що ясно свідчить Аммiан відносно тайфалів і Прокопій відносно герулів[77].

Але якщо з усіх відомих форм сім'ї моногамія була єдиною формою, за якої могла розвинутися сучасна статева любов, то це не значить, що ця любов розвинулася в ній виключно або хоча б переважно як любов подружжя одне до одного. Сама природа міцної одношлюбності при пануванні чоловіка виключала це. У всіх історично активних, тобто у всіх пануючих класів, одруження залишалося тим, чим воно було з часу парного шлюбу,— угодою, яку влаштовують батьки. І перша виникла в історії форма статевої любові, як пристрасть, і до того ж доступна кожній людині (принаймні з пануючих класів) пристрасть, як вища форма статевого потягу,— що й становить її специфічний характер,— ця перша її форма, рицарська любов середніх віків, зовсім не була подружньою любов'ю. Навпаки. В своєму класичному вигляді, у провансальців, рицарська любов лине на всіх парусах до порушення подружньої вірності, і її поети оспівують це. Цвіт провансальської любовної поезії[78] становлять «альби» (albas), по-німецькому пісні світанку. Яскравими барвами змальовують вони, як рицар лежить в постелі у своєї красуні, чужої жінки, а знадвору стоїть вартівник, який сповіщає його про перші ознаки близького вже світанку (alba), щоб він міг вислизнути непоміченим; потім настає сцена розставання — кульмінаційний пункт пісні. Жителі Північної Франції, а також і браві німці теж засвоїли цей рід поезії разом з відповідною йому манерою рицарської любові, і наш старий Вольфрам фон Ешенбах залишив на ту саму делікатну тему три чудові пісні, які мені подобаються більше, ніж його три довгі героїчні поеми.

Одруження в сучасному нам буржуазному середовищі відбувається двояким чином. У католицьких країнах батьки, як і рані-

ще, підшукують юному буржуазному синкові підходящу жінку, і, зрозуміло, результатом цього є найповніший розвиток властивої моногамії суперечності: пишний розквіт гетеризму з боку чоловіка, пишний розквіт подружньої невірності з боку жінки. Католицька церква, треба думати, скасувала розлуку, лише переконавшись, що проти подружньої невірності, як проти смерті, немає ніяких засобів. У протестантських країнах, навпаки, буржуазному синкові, як правило, надається більша або менша свобода вибирати собі жінку з свого класу; тому основою для одруження може бути в певній мірі любов, як це, заради пристойності, завжди і припускається відповідно до духу протестантського лицемірства. Тут гетеризм практикується чоловіком не так енергійно, а невірність жінки трапляється не так часто. Але оскільки при будь-якій формі шлюбу люди лишаються такими ж, якими були до нього, а буржуа в протестантських країнах у більшості своїй філістери, то ця протестантська моногамія, навіть коли брати загалом кращі випадки, все ж приводить тільки до нестерпно нудного подружнього співжиття, яке називають сімейним щастям. Найкращим відображенням обох цих видів шлюбу є роман: для католицького — французький, для протестантського — німецький *. В тому і другому «він одержує її»: в німецькому молодий чоловік — дівчину, у французькому чоловік — пару рогів. Не завжди при цьому ясно, хто з них опиняється в гіршому становищі. Тим-то нудьга німецького роману викликає у французького буржуа такий самий жах, як «неморальність» французького роману — у німецького філістера. А втім, останнім часом, відтоді як «Берлін стає світовим містом», німецький роман починає менш боязко ставитись до таких давно добре відомих там явищ, як гетеризм і подружня невірність.

Але і в тому і в другому випадку шлюб зумовлюється класовим становищем сторін і через це завжди буває шлюбом з інтересу **. Цей шлюб з інтересу в обох випадках досить часто перетворюється в найгрубішу проституцію — іноді обох сторін, а далеко частіше жінки, яка відрізняється від звичайної куртизанки тільки тим, що віддає своє тіло не так, як наймана робітниця свою працю, оплачувану поштучно, а раз назавжди продає його в рабство. І до всіх шлюбів з інтересу відносяться слова Фур'є:

> «Як у граматиці два заперечення становлять ствердження, так і в шлюбній моралі дві проституції становлять одну доброчесність» [79].

Статева любов може стати правилом у відносинах до жінки і справді стає ним тільки серед пригноблених класів, отже, тепер —

---

* У виданні 1884 року: «німецький і шведський». *Ред.*

** Дальший текст до слів: «Статева любов може стати правилом» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

в середовищі пролетаріату, незалежно від того, чи зареєстровані офіціально ці відносини, чи ні. Але тут усунені також всі основи класичної моногамії. Тут нема ніякої власності, для збереження і успадкування якої саме й були створені моногамія і панування чоловіків; через це тут немає ніяких спонукальних приводів для встановлення цього панування. Більше того, тут немає і засобів для цього: буржуазне право, яке охороняє це панування, існує тільки для імущих і для обслуговування їх взаємовідносин з пролетарями; воно коштує грошей і через бідність робітника не має ніякого значення для його ставлення до своєї жінки. Тут вирішальну роль відіграють зовсім інші особисті і суспільні умови. І, крім того, відтоді як велика промисловість відірвала жінку від дому, відправила її на ринок праці і на фабрику, досить часто перетворюючи її в годувальницю сім'ї, в пролетарському житлі втратили всякий грунт останні рештки панування чоловіка, крім хіба деякої грубості в поводженні з жінкою, що вкоренилася з часу запровадження моногамії. Таким чином, сім'я пролетаря уже не моногамна в строгому розумінні цього слова, навіть при найпалкішій любові і найбільшій вірності обох сторін і незважаючи на всілякі церковні й світські благословення. Тому й постійні супутники моногамії, гетеризм і подружня невірність, відіграють тут зовсім мізерну роль; жінка фактично повернула собі право на розірвання шлюбу, і коли сторони не можуть ужитися, вони вважають за краще розійтися. Одним словом, пролетарський шлюб моногамний в етимологічному значенні цього слова, але аж ніяк не в історичному його розумінні *.

А втім, наші юристи вважають, що прогрес законодавства все більше відбирає у жінок всяку підставу для скарг. Законодавства сучасних цивілізованих країн все більше й більше визнають, по-перше, що шлюб, для того щоб бути дійсним, має являти собою договір, добровільно укладений обома сторонами, і, по-друге, що і протягом усього періоду шлюбу обидві сторони повинні мати однакові права і обов'язки у відношенні одне до одного. Коли б ці обидві вимоги були, послідовно проведені, то у жінок було б усе, чого вони тільки можуть бажати.

Ця чисто юридична аргументація цілком збігається з тією, якою користується радикальний буржуа-республіканець, час від часу закликаючи пролетаря до порядку. Трудовий договір нібито добровільно укладається обома сторонами. Але його вважають укладеним добровільно тому, що закон *на папері* ставить обидві сторони в рівне становище. Влада, яку різне класове становище

* Весь дальший текст цього розділу, крім заключного абзаца, що починається словами: «Повернемось, проте, до Моргана» (див. це видання, стор. 71), Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

дає одній стороні, тиск, що його через це чинять на другу сторону, тобто дійсне економічне становище обох сторін — це закону не стосується. І на час чинності трудового договору обидві сторони знов-таки повинні бути рівноправними, якщо жодна з них цілком певно не відмовилася від своїх прав. Законові знов-таки немає діла до того, що економічне становище примушує робітника відмовлятися навіть від останньої видимості рівноправності.

Відносно шлюбу навіть найпрогресивніший закон цілком задоволений, якщо заінтересовані сторони формально засвідчили добровільний характер свого одруження. Що діється за юридичними кулісами, де розігрується дійсне життя, як досягають цієї добровільної згоди,— про це закон і юрист можуть не турбуватися. А тим часом, найпростіше порівняння права різних країн повинно було б показати юристові, що являє собою ця добровільна згода. В країнах, де закон забезпечує дітям обов'язкове спадкування частини майна батьків, де вони, отже, не можуть бути позбавлені спадщини,— в Німеччині, в країнах з французьким правом та в деяких інших,— діти при одруженні зв'язані згодою батьків. У країнах з англійським правом, де батьківської згоди при одруженні закон не вимагає, батьки мають повну свободу при заповіданні свого майна і можуть на свій розсуд позбавляти своїх дітей спадщини. Проте ясно, що, незважаючи на це і навіть саме через це, серед класів, де є, що успадковувати, в Англії і Америці фактично існує анітрохи не більша свобода одруження, ніж у Франції і Німеччині.

Не краща справа з юридичною рівноправністю чоловіка і жінки в шлюбі. Правова нерівність обох, успадкована нами від колишніх суспільних відносин,— не причина, а результат економічного пригноблення жінки. В старому комуністичному домашньому господарстві, що охоплювало багато шлюбних пар з їх дітьми, доручене жінкам ведення цього господарства було таким самим суспільним, необхідним для суспільства видом діяльності, як і добування чоловіками засобів прожиття. З виникненням патріархальної сім'ї і ще більше — моногамної індивідуальної сім'ї становище змінилось. Ведення домашнього господарства втратило свій суспільний характер. Воно перестало стосуватися суспільства. Воно стало *приватним зайняттям;* жінка зробилася головною служницею, була усунена від участі в суспільному виробництві. Тільки велика промисловість нашого часу знову відкрила їй — та й то лише пролетарці — шлях до суспільного виробництва. Але при цьому, якщо вона виконує свої приватні обов'язки по обслуговуванню сім'ї, вона лишається поза суспільним виробництвом і не може нічого заробити, а якщо вона хоче брати участь у суспільній праці і мати самостійний заробіток, то вона не має змоги виконувати сімейні

обов'язки. І в цьому відношенні становище жінки однакове як на фабриці, так і в усіх галузях діяльності, аж до медицини і адвокатури. Сучасна індивідуальна сім'я грунтується на явному або замаскованому домашньому рабстві жінки, а сучасне суспільство — це маса, яка поспіль складається з індивідуальних сімей, ніби його молекул. Чоловік тепер повинен здебільшого добувати гроші, бути годувальником сім'ї, принаймні в середовищі імущих класів, і це дає йому панівне становище, що ніяких особливих юридичних привілеїв не потребує. Він у сім'ї — буржуа, жінка являє собою пролетаріат. Але в галузі промисловості специфічний характер економічного гніту, що тяжіє над пролетаріатом, виступає з усією своєю гостротою тільки після того, як усунені всі визнані законом особливі привілеї класу капіталістів і встановлена повна юридична рівноправність обох класів; демократична республіка не знищує протилежності обох класів — вона, навпаки, лише створює грунт, на якому розгортається боротьба за розв'язання цієї протилежності. Так само, своєрідний характер панування чоловіка над жінкою в сучасній сім'ї і необхідність встановлення дійсної суспільної рівності для обох, а також спосіб досягнення цього тільки тоді виступлять в повному світлі, коли чоловік і жінка юридично стануть цілком рівноправними. Тоді виявиться, що першою передумовою визволення жінки *є* повернення всієї жіночої статі до суспільного виробництва, що, в свою чергу, вимагає, щоб індивідуальна сім'я перестала бути господарською одиницею суспільства.

* * *

Отже, ми маємо три головні форми шлюбу, які загалом і в цілому відповідають трьом головним стадіям розвитку людства. Дикунству відповідає груповий шлюб, варварству — парний шлюб, цивілізації — моногамія, доповнювана порушенням подружньої вірності і проституцією. Між парним шлюбом і моногамією на вищому ступені варварства вклинюється панування чоловіків над рабинями і багатоженство.

Як показав увесь наш виклад, своєрідність прогресу, який проявляється в цій послідовній зміні форм, полягає в тому, що статевої свободи, властивої груповому шлюбові, все більше й більше позбавляються жінки, але не чоловіки. І, справді, груповий шлюб фактично існує для чоловіків і до цього часу. Те, що з боку жінки вважається злочином і веде за собою тяжкі правові і громадські наслідки, для чоловіка вважається чимсь почесним або, в гіршому разі, незначною моральною плямою, які носять з задоволенням. Але чим більше давній гетеризм змінюється в наш час

під впливом капіталістичного товарного виробництва і пристосовується до нього, чим більше він перетворюється в неприкриту проституцію, тим дужчим є його деморалізуючий вплив. При цьому чоловіків він деморалізує далеко більше, ніж жінок. Серед жінок проституція розбещує тільки тих нещасних, які стають її жертвами, та і їх далеко не в тій мірі, як це звичайно гадають. Зате всій чоловічій половині людського роду вона надає низького характеру. Так, наприклад, довге перебування женихом у дев'ятьох випадках з десяти є справжньою підготовчою школою подружньої невірності.

Але ми йдемо назустріч суспільному переворотові, коли економічні основи моногамії, що існували досі, так само неминуче зникнуть, як і основи її доповнення — проституції. Моногамія виникла внаслідок зосередження великих багатств в одних руках — до того ж в руках чоловіка — із потреби передати ці багатства у спадщину дітям саме цього чоловіка, а не кого-небудь іншого. Для цього була потрібна моногамія жінки, а не чоловіка, так що ця моногамія жінки зовсім не перешкоджала явній або таємній полігамії чоловіка. Але майбутній суспільний переворот, який перетворить в суспільну власність принаймні незмірно більшу частину сталих, передаваних у спадщину багатств — засоби виробництва,— зведе до мінімуму всю цю турботу про те, кому передати спадщину. Але оскільки моногамія зобов'язана своїм походженням економічним причинам, то чи не зникне вона, коли зникнуть ці причини?

Можна було б не без підстави відповісти, що вона не тільки не зникне, але, навпаки, тільки тоді повністю здійсниться. Тому що разом з перетворенням засобів виробництва в суспільну власність зникне також і наймана праця, пролетаріат, а значить, і необхідність для певного числа жінок, яке можна статистично підрахувати, віддаватися за гроші. Проституція зникне, а моногамія, замість того щоб припинити своє існування, стане, нарешті, дійсністю так само і для чоловіків.

Становище чоловіків, таким чином, у всякому разі дуже зміниться. Але і в становищі жінок, *всіх* жінок, станеться значна зміна. З переходом засобів виробництва в суспільну власність індивідуальна сім'я перестане бути господарською одиницею суспільства. Приватне домашнє господарство перетвориться в суспільну галузь праці. Догляд за дітьми і їх виховання стануть суспільною справою; суспільство однаково дбатиме про всіх дітей, чи будуть вони шлюбні чи позашлюбні. Завдяки цьому відпаде турбота про «наслідки», яка тепер є найістотнішим суспільним моментом,— моральним і економічним,— що заважає дівчині, не задумуючись, віддатися любимому чоловікові. Чи не буде це до-

статньою причиною для поступового виникнення більш вільних статевих зносин, а разом з тим і більш поблажливого підходу громадської думки до дівочої честі і до жіночої соромливості? І, нарешті, хіба ми не бачили, що в сучасному світі моногамія і проституція хоч і являють собою протилежності, але протилежності неподільні, полюси одного й того самого суспільного порядку? Чи може зникнути проституція, не потягши за собою в прірву і моногамію?

Тут вступає в дію новий момент, який на час розвитку моногамії існував щонайбільше тільки в зародку,— індивідуальна статева любов.

До середніх віків не могло бути й мови про індивідуальну статеву любов. Само собою зрозуміло, що фізична краса, дружні відносини, однакові нахили і т. п. збуджували у людей різної статі прагнення до статевого зв'язку, що як для чоловіків, так і для жінок не було зовсім байдуже, з ким вони вступали в ці найінтимніші відносини. Але від цього до сучасної статевої любові ще безмірно далеко. На протязі всіх стародавніх часів шлюби укладали батьки одружуваних сторін, які спокійно мирилися з цим. Та скромна частка подружньої любові, яку знає стародавність,— не суб'єктивна схильність, а об'єктивний обов'язок, не основа шлюбу, а доповнення до нього. Любовні відносини в сучасному розумінні мають місце в стародавні часи лише поза офіціальним суспільством. Пастухи, любовні радощі і страждання яких нам оспівують Феокріт і Мосх, Дафніс і Хлоя Лонга [80],— це виключно раби, які не беруть участі в справах держави, в сфері життя вільного громадянина. Але крім любовних зв'язків серед рабів ми зустрічаємо такі зв'язки тільки як продукт розпаду гинучого стародавнього світу, і до того ж зв'язки з жінками, які так само стоять поза офіціальним суспільством,— з гетерами, тобто чужоземками або вільновідпущеницями: в Афінах — напередодні їх занепаду, в Римі — за часів імперії. Якщо ж любовні зв'язки дійсно виникали між вільними громадянами і громадянками, то тільки як порушення подружньої вірності. А для класичного поета стародавніх часів, що оспівував любов, старого Анакреонта, статева любов у нашому понятті була настільки байдужа, що для нього байдужа була навіть стать любимої істоти.

Сучасна статева любов істотно відрізняється від простого статевого потягу, від еросу древніх. По-перше, вона передбачає у любимої істоти взаємну любов; щодо цього жінка перебуває в однаковому становищі з чоловіком, тоді як для античного еросу далеко не завжди потрібна була її згода. По-друге, сила і тривалість статевої любові бувають такими, що неможливість належати одне одному і розлука здаються обом сторонам великим, коли не

найбільшим нещастям; вони йдуть на величезний риск, навіть ставлять на карту своє життя, аби тільки належати одне одному, що за стародавніх часів бувало хіба тільки у випадках порушення подружньої вірності. І, нарешті, виникає новий моральний критерій для осуду і виправдання статевого зв'язку; питають не тільки про те, чи був він шлюбним чи позашлюбним, але й про те, чи виник він з взаємної любові чи ні? Зрозуміло, що у феодальній або буржуазній практиці з цим новим критерієм справа не краща, ніж з усіма іншими критеріями моралі,— на нього не зважають. Але ставляться до нього і не гірше, ніж до інших: він так само, як і ті, визнається — в теорії, на папері. А більшого й вимагати поки що не можна.

Середньовіччя починає з того, на чому спинився стародавній світ із своїми зародками статевої любові,— з перелюбства. Ми вже описали рицарську любов, що створила пісні світанку. Від цієї любові, яка прагне до зруйнування шлюбу, до любові, що має стати його основою, лежить ще далекий шлях, якого рицарство так і не пройшло до кінця. Навіть переходячи від легковажних романських народів до доброчесних германців, ми знаходимо в «Пісні про Нібелунгів», що Крімгільда, хоч вона потай закохана в Зігфріда не менше, ніж він у неї, коли Гунтер говорить їй, що засватав її за якогось рицаря, і при цьому не називає його імені, відповідає просто:

> «Вам не треба мене просити; як Ви мені накажете, так я завжди і буду робити; кого Ви, государю, дасте мені в чоловіки, з тим я охоче заручуся» [81].

їй навіть на думку не спадає, що тут взагалі може бути взята до уваги її любов. Гунтер сватається до Брунгільди, а Етцель — до Крімгільди, яких вони ні разу не бачили; точнісінько так в «Гудрун» [82] Зігебант ірландський сватається до норвезької Ути, Гетель гегелінгський — до Гільди ірландської, нарешті Зігфрід морландський, Гартмут орманський і Гервіг зеландський — до Гудрун; і тільки тут Гудрун вільно вирішує справу на користь Гервіга. За загальним правилом, наречену для молодого князя підшукують його батьки, якщо вони ще живі; в противному разі він це робить сам, радячись з великими васалами, думка яких в усіх випадках має велику вагу. Та інакше й бути не могло. Для рицаря або барона, як і для самого можновладного князя, одруження — політичний акт, нагода для збільшення своєї могутності за допомогою нових союзів; вирішальну роль повинні були відігравати інтереси *дому,* а зовсім не особисті бажання. Як за таких умов при одруженні останнє слово могло належати любові?

Те саме було у цехового бюргера середньовічних міст. Уже самі тільки привілеї, що охороняли його, цехові статути, що створювали

всілякі обмеження, штучні перегородки, що відділяли його юридично тут — від інших цехів, там — від його ж товаришів по цеху, тут — від його підмайстрів і учнів,— досить звужували коло, в якому він міг шукати собі підходящу жінку. А яка з наречених була найбільш підходящою, вирішувалось при цій заплутаній системі безумовно не його індивідуальним бажанням, а інтересами сім'ї.

Таким чином, в безлічі випадків одруження до самого кінця середніх віків лишалося тим, чим воно було з самого початку,— справою, яку вирішували не самі ті, що одружувались. Спочатку люди появлялися на світ уже одруженими — одруженими з цілою групою осіб другої статі. У пізніших формах групового шлюбу зберігалось, очевидно, таке саме становище, тільки при чимраз більшому звуженні групи. За парного шлюбу, як правило, матері домовляються про шлюби своїх дітей; і тут так само вирішальну роль відіграють міркування про нові родинні зв'язки, які мають забезпечити молодій дарі більш міцне становище в роді і племені. А коли з перемогою приватної власності над загальною і з появою заінтересованості в передачі майна у спадщину панівне становище зайняли батьківське право і моногамія, тоді одруження стало цілком залежати від міркувань економічного характеру. *Форма* шлюбу-куплі зникає, але по суті такий шлюб здійснюється в дедалі більших масштабах, так що не тільки на жінку, але й на чоловіка встановлюється ціна, причому не за їх особистими якостями, а за їх майном. У практиці пануючих класів з самого початку було нечуваною справою, щоб взаємна схильність сторін переважала над усіма іншими міркуваннями. Щось подібне зустрічалося хіба тільки в світі романтики або у пригноблених класів, які до уваги не бралися.

Таке було становище до моменту, коли капіталістичне виробництво з часу географічних відкриттів, завдяки розвиткові світової торгівлі і мануфактури, увійшло в стадію підготовки до світового панування. Можна було гадати, що цей спосіб одруження буде для нього найбільш підходящим, і це справді так і стало. Однак — іронія світової історії невичерпна — саме капіталістичному виробництву судилося пробити тут вирішальну бреш. Перетворивши все в товари, воно знищило всі споконвічні відносини, що залишились від минулого, на місце успадкованих звичаїв, історичного права воно поставило купівлю і продаж, «вільний» договір. Англійський юрист Г. С. Мейн гадав, що зробив надзвичайно велике відкриття своїм твердженням, що весь наш прогрес, порівняно з попередніми епохами, полягає в переході from status to contract * — від успад-

---

* — від статуту до договору. *Ред.*

кованого порядку до порядку, встановлюваного вільним договором [83], а втім,— наскільки це взагалі правильно,— це було сказано вже в «Комуністичному маніфесті» [84].

Але укладати договори можуть люди, які мають змогу вільно розпоряджатися своєю особою, вчинками і майном і рівноправні у відношенні одне до одного. Створення таких «вільних» і «рівних» людей саме і було однією з найголовніших справ капіталістичного виробництва. Хоч це спочатку відбувалося ще тільки напівсвідомо і до того ж ще прикривалося релігійною оболонкою, все ж з часу лютеранської і кальвіністської реформації було твердо встановлено положення, що людина тільки в тому разі цілком відповідає за свої вчинки, коли вона вчинила їх, мавши повну свободу волі, і що моральним обов'язком є опір всякому примусові до неморального вчинку. Але як же узгоджувалося це з колишньою практикою укладання шлюбів? Згідно з буржуазним розумінням, шлюб був договором, юридичною угодою, і до того ж найважливішою з усіх, бо вона на все життя визначала долю тіла і душі двох людей. Правда, в той час формально ця угода укладалася добровільно; без згоди сторін справа не вирішувалась. Але дуже добре було відомо, як діставалася ця згода і хто фактично укладав шлюб. Тим часом, якщо при укладанні інших договорів потрібне було справді вільне рішення, то чому цього не вимагали в даному випадку? Хіба двоє молодих людей, яким треба було з'єднатися, не мали права вільно розпоряджатися собою, своїм тілом і його органами? Хіба завдяки рицарству не увійшла в моду статева любов і хіба, на протилежність рицарській любові, зв'язаній з перелюбством, подружня любов не була її правильною буржуазною формою? Але якщо обов'язок подружжя любити одне одного, то хіба не в такій же мірі було обов'язком люблячих брати шлюб одне з одним і ні з ким іншим? І хіба це право люблячих не стояло вище від права батьків, родичів та інших звичайних шлюбних маклерів і звідників? І якщо право вільного особистого вибору безцеремонно втрутилось у сферу церкви і релігії, то чи могло воно спинитися перед нестерпним домаганням старшого покоління розпоряджатися тілом, душею, майном, щастям і нещастям молодшого?

Ці питання не могли не постати в такий час, коли були ослаблені всі старі узи суспільства і захитані всі успадковані від минулого уявлення. Світ одразу зробився майже в десять раз більшим; замість четвертої частини однієї півкулі перед очима західноєвропейців тепер стала вся земна куля, і вони спішили заволодіти іншими сімома чвертями. І разом з давніми бар'єрами, що обмежували людину рамками її батьківщини, впали також і тисячолітні рамки традиційного середньовічного способу мислення. Зовнішньому і внутрішньому зору людини відкрився безмірно

ширший горизонт. Яке значення могли мати репутація порядності і успадковані від ряду поколінь почесні цехові привілеї для молодого чоловіка, якого вабили до себе багатства Індії, золоті і срібні рудники Мексіки і Потосі? То був для буржуазії час мандрівного рицарства; вона також переживала свою романтику і свої любовні мрії, але на буржуазний лад і кінець кінцем з буржуазними цілями.

Так сталося те, що висхідна буржуазія, особливо в протестантських країнах, де найдужче був захитаний існуючий порядок, все більше й більше почала визнавати свободу укладання договору також і для шлюбу і здійснювати її вищеописаним способом. Шлюб лишався класовим шлюбом, але в межах класу сторонам була надана певна свобода вибору. І на папері, в теоретичній моралі і в поетичному зображенні, не було нічого більш непохитного і міцно встановленого, ніж положення про неморальність усякого шлюбу, що не грунтується на взаємній статевій любові і на дійсно вільній згоді подружжя. Одним словом, шлюб з любові був проголошений правом людини, і до того ж не тільки droit de l'homme *, але, як виняток, і droit de la femme **.

Але це право людини в одному відношенні відрізнялось від усіх інших так званих прав людини. Тоді як ці останні на практиці поширювались тільки на пануючий клас — буржуазію — і прямо чи посередньо зводились нанівець для пригнобленого класу — пролетаріату, тут знову дає себе знати іронія історії. Пануючий клас лишається підвладним певним економічним впливам, і через це тільки у виняткових випадках в його середовищі бувають справді вільно взяті шлюби, тоді як у середовищі пригнобленого класу вони, як ми бачили, є правилом.

Повна свобода при укладанні шлюбів може, таким чином, стати спільним здобутком тільки після того, як знищення капіталістичного виробництва і створених ним відносин власності усуне всі сторонні, економічні міркування, які ще й тепер справляють такий величезний вплив на вибір супруга. Тоді вже не лишиться більше ніякого іншого мотиву, крім взаємної схильності.

Тому що статева любов по природі своїй виключна,— хоч це нині здійснюється тільки жінкою,— то шлюб, який грунтується на статевій любові, по природі своїй є одношлюбністю. Ми бачили, наскільки був правий Бахофен, коли він розглядав перехід від групового шлюбу до одношлюбності як прогрес, яким ми зобов'язані переважно жінкам; тільки дальший крок від парного шлюбу до

---

* Гра слів: «droit de l'homme» означає «право людини», а також «право мужчини». *Ред.*

** — правом женщини. *Ред.*

моногамії був справою чоловіків; історично він по суті полягав у погіршенні становища жінок і полегшенні невірності для чоловіків. Тому, як тільки відпадуть економічні міркування, внаслідок яких жінки мирилися з цією звичайною невірністю чоловіків,— турбота про своє власне існування і ще більше про майбутність дітей,— так досягнута завдяки цьому рівноправність жінки, судячи з усього попереднього досвіду, в безконечно більшій мірі сприятиме справжній моногамії чоловіків, ніж поліандрії жінок.

Але при цьому від моногамії безумовно відпадуть ті характерні риси, які їй нав'язані її походженням з відносин власності, а саме, по-перше, панування чоловіка і, по-друге, нерозривність шлюбу. Панування чоловіка в шлюбі є простий наслідок його економічного панування і само собою зникає разом з останнім. Нерозривність шлюбу — це почасти наслідок економічних умов, при яких виникла моногамія, почасти традиція того часу, коли зв'язок цих економічних умов з моногамією ще не розуміли правильно і коли його утрирувано трактувала релігія. Ця нерозривність шлюбу уже тепер порушується в тисячах випадків. Якщо моральним є тільки шлюб, оснований на любові, то він і лишається таким тільки поки любов існує й далі. Але тривалість почуття індивідуальної статевої любові дуже різна у різних індивідів, особливо у чоловіків, і коли воно зовсім зникло або його витіснила нова пристрасна любов, то розлука стає благодіянням як для обох сторін, так і для суспільства. Треба тільки звільнити людей від необхідності брести через непотрібну грязь шлюборозлучного процесу.

Таким чином, те, що ми можемо тепер припустити про форми відносин між статями після наступного знищення капіталістичного виробництва, має переважно негативний характер, обмежується здебільшого тим, що буде усунене. Але що прийде на зміну? Це визначиться, коли виросте нове покоління: покоління чоловіків, яким ніколи в житті не доведеться купувати жінку за гроші або за інші соціальні засоби влади, і покоління жінок, яким ніколи не доведеться ні віддаватися чоловікові з будь-яких інших мотивів, крім справжньої любові, ні відмовлятися від близькості з любимим чоловіком через боязнь економічних наслідків. Коли ці люди появляться, вони відкинуть під три чорти те, що за теперішніми уявленнями їм треба робити; вони знатимуть самі, як їм діяти, і самі вироблять відповідно до цього свою громадську думку про вчинки кожного окремо,— і край.

Повернемось, проте, до Моргана, від якого ми чимало віддалились. Історичне дослідження суспільних установ, що розвинулися в період цивілізації, виходить за рамки його книги. Тому на долі моногамії протягом цього періоду він спиняється тільки дуже коротко. Він також вбачає в дальшому розвитку моногамної сім'ї

певний прогрес, наближення до повної рівноправності статей, не вважаючи, однак, цю мету вже досягнутою. Але — говорить він,—

«якщо визнати той факт, що сім'я послідовно пройшла через чотири форми і перебуває тепер у п'ятій, то постає питання, чи може ця форма залишитися на довгий час у майбутньому? Відповідь можлива тільки одна — вона повинна розвиватися в міру того як розвивається суспільство, і змінюватися в міру того як змінюється суспільство, точнісінько так як це було в минулому. Будучи продуктом певної суспільної системи, вона відображатиме стан її розвитку. Тому що моногамна сім'я за період з початку цивілізації удосконалилась, і особливо помітно в сучасну епоху, то можна принаймні припускати, що вона здатна до дальшого удосконалення, поки не буде досягнута рівність статей. Якщо ж моногамна сім'я в далекому майбутньому виявиться неспроможною задовольняти потреби суспільства, то неможливо наперед сказати, який характер матиме її наступниця»[85].

III

ІРОКЕЗЬКИЙ РІД

Ми переходимо тепер до іншого відкриття Моргана, яке має принаймні таке саме значення, як і відтворення первісної форми сім'ї на підставі систем спорідненості. Морган довів, що позначені іменами тварин родові союзи всередині племені у американських індійців по суті тотожні з genea греків і gentes римлян; що американська форма — первісна: а греко-римська — пізніша, похідна; що вся суспільна організація греків і римлян найдавнішої епохи з її родом, фратрією і племенем знаходить собі точну паралель в організації американо-індійській; що рід являє собою установу, спільну для всіх народів, аж до їх вступу в епоху цивілізації і навіть ще пізніше (наскільки можна судити на підставі наявних тепер у нас джерел). Доведення цього відразу роз'яснило найтрудніші розділи найдавнішої грецької і римської історії і одночасно дало нам несподіване тлумачення основних рис суспільного ладу первісної епохи до виникнення *держави.* Хоч яким простим здається це відкриття, коли воно уже відоме, все ж Морган зробив це тільки останнім часом; у своїй попередній книзі, що вийшла в 1871 р.[86], він ще не проник в цю таємницю, розкриття якої примусило відтоді замовкнути на якийсь час * звичайно таких самовпевнених англійських знавців первісної історії.

Латинське слово gens, що його Морган всюди вживає для позначення цього родового союзу, походить, як і грецьке рівнозначне genos, від загальноарійського кореня gan (по-німецькому kan, бо тут, за загальним правилом, замість арійського g має стояти k), що означає «народжувати». Gens, genos, санскритське dschanas, готське (за вказаним вище правилом) kuni, староскандінавське і англосаксонське kyn, англійське km, середньоверхньонімецьке künne означають однаково рід, походження. Проте латинське gens і грецьке genos вживаються спеціально для позначення

* Слова «на якийсь час» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

такого родового союзу, який пишається спільним походженням (в даному разі від одного спільного родоначальника) і утворює в силу певних суспільних і релігійних установ, що зв'язують його, особливу спільність, походження і природа якої лишались, однак, досі неясними для всіх наших істориків.

Ми уже бачили вище, при розгляді пуналуальної сім'ї, який є склад роду в його первісній формі. Він складається з усіх осіб, які через пуналуальний шлюб і згідно з неминуче пануючими при цьому шлюбі уявленнями утворюють визнане потомство однієї певної родоначальниці, засновниці роду. Через те що при цій формі сім'ї батько не може бути встановлений з достовірністю, то визнається тільки жіноча лінія. Оскільки брати не можуть одружуватися з своїми сестрами, а тільки з жінками іншого походження, то за материнським правом діти, народжені від них цими чужими жінками, опиняються поза даним родом. Таким чином, всередині родового союзу залишається тільки потомство *дочок* кожного покоління; потомство синів переходить до родів своїх матерів. Чим же стає ця кровноспоріднена група, після того як вона констатується як окрема група у відношенні до інших подібних груп всередині племені?

Як класичну форму цього первісного роду Морган бере рід у ірокезів, зокрема у племені сенека. В цьому племені є вісім родів, які називають себе іменами тварин: 1) Вовк, 2) Ведмідь, 3) Черепаха, 4) Бобер, 5) Олень, 6) Кулик, 7) Чапля, 8) Сокіл. В кожному роді панують такі звичаї:

1. Рід обирає свого сахема (старійшину для мирного часу) і вождя (воєнного ватажка). Сахем мав обиратись із складу самого роду, і його посада передавалася в спадщину всередині роду, оскільки після звільнення її треба було негайно знову заміщати; воєнного ватажка можна було обирати і не з членів роду, а часами його взагалі могло не бути. На сахема ніколи не обирали сина попереднього сахема, бо у ірокезів панувало материнське право, і син, виходить, належав до іншого роду, але часто обирали брата попереднього сахема або сина його сестри. У виборах брали участь всі — чоловіки і жінки. Але обрання мало затверджуватись усіма іншими сімома родами, і тільки після цього обраного урочисто настановляли на посаду і притому загальною радою всього союзу ірокезів. Значення цього акту буде видно далі. Влада сахема всередині роду була батьківська, чисто морального порядку; засобів примусу він не мав. Разом з тим, він за посадою був членом ради племені сенека, а також і загальної ради союзу ірокезів. Воєнний вождь міг наказувати що-небудь лише під час воєнних походів.

2. Рід на свій розсуд усуває сахема і воєнного вождя. Це знов-

таки вирішують спільно чоловіки і жінки. Усунені службові особи стають після цього, подібно до інших, простими воїнами, приватними особами. А втім, рада племені може теж усувати сахемів, навіть проти волі роду.

3. Ніхто з членів роду не може одружуватися всередині роду. Таке є основне правило роду, той зв'язок, що його скріплює; це — негативний вираз тієї цілком певної кровної спорідненості, в силу якої об'єднувані нею індивіди тільки і стають родом. Відкриттям цього простого факту Морган вперше розкрив суть роду. Як мало досі розуміли цю суть, показують попередні повідомлення про дикунів і варварів, де різні об'єднання, що становлять складові елементи родового ладу, без розуміння і без розбору змішуються в одну купу під назвами: плем'я, клан, тум і т. д., причому нерідко про них говорять, що всередині такого об'єднання шлюб забороняється. Це і створило безнадійну плутанину, серед якої пан Мак-Леннан зміг виступити в ролі Наполеона, щоб встановити порядок безапеляційним присудом: всі племена поділяються на такі, всередині яких шлюб заборонений (екзогамні), і такі, в яких він дозволяється (ендогамні). Вкрай заплутавши таким чином питання, він заходився потім глибокодумно досліджувати, яка ж з його обох безглуздих категорій більш давня — екзогамія чи ендогамія. З відкриттям роду, побудованого на кровній спорідненості і зумовленій цим неможливості шлюбу між його членами, це безглуздя розвіялося само по собі.— Розуміється, на тому ступені розвитку, на якому ми застаємо ірокезів, заборона шлюбу всередині роду непорушно здійснюється.

4. Майно померлих переходило до інших членів роду, воно повинно було лишатися в роді. Предмети, що їх міг лишити по собі ірокез, були незначні, а тому його спадщину ділили між собою його найближчі родичі; в разі смерті чоловіка — його рідні брати і сестри та брат матері; в разі смерті жінки — її діти і рідні сестри, але не брати. З тієї ж причини чоловік і жінка не могли бути спадкоємцями одне одного, а також діти не могли бути спадкоємцями батька.

5. Члени роду повинні були подавати один одному допомогу, захист і особливо допомагати мстити за шкоду, заподіяну чужими. У справі захисту своєї безпеки окрема людина покладалась на заступництво роду і могла розраховувати на це; той, хто заподіював зло їй, заподіював зло всьому родові. Звідси, з кровних уз роду, виник обов'язок кровної помсти, яку безумовно визнавали ірокези. Коли члена роду вбивав хто-небудь з чужого роду, обов'язком всього роду вбитого було відповісти кровною помстою. Спочатку робилася спроба примиритися; рада роду вбивці збиралася і робила раді роду вбитого пропозицію покінчити справу миром, най-

частіше висловлюючи жаль і пропонуючи значні подарунки. Коли пропозиція приймалася, то справа вважалася залагодженою. В противному разі рід, що зазнав втрати, призначав одного або кількох месників, які повинні були вислідити й умертвити вбивцю. Якщо це виконувалось, рід убитого не мав права скаржитися, справа вважалася закінченою.

6. Рід має певні імена або групи імен, користуватись якими в усьому племені може тільки він один, так що ім'я окремої людини також вказує, до якого роду вона належить. З родовим ім'ям нерозривно зв'язані і родові права.

7. Рід може усиновляти сторонніх і таким способом приймати їх в члени всього племені. Військовополонені, яких не вбивали, ставали, таким чином, внаслідок усиновлення в одному з родів членами племені сенека і набували тим самим усі права роду і племені. Усиновлення відбувалося за пропозицією окремих членів роду: за пропозицією чоловіків, що приймали стороннього як брата чи сестру, або за пропозицією жінок, що приймали його як свою дитину; для затвердження такого усиновлення необхідне було урочисте прийняття до роду. Часто окремі, через виняткові обставини кількісно ослаблі роди таким чином знову кількісно зміцнювались шляхом масового усиновлення членів іншого роду, за згодою останнього. У ірокезів урочисте прийняття до роду відбувалося на прилюдному засіданні ради племені, що фактично перетворювало це торжество в релігійну церемонію.

8. Трудно встановити, що у індійських родів є спеціальні релігійні свята; але релігійні церемонії індійців більш або менш зв'язані з родом. Під час шести щорічних релігійних свят ірокезів сахеми і воєнні вожді окремих родів за своєю посадою залічувались до «охоронців віри» і виконували жрецькі функції.

9. Рід має спільне місце поховання. У ірокезів штату Нью-Йорк, стиснутих з усіх боків білими, воно тепер зникло, але раніше існувало. У інших індійців воно ще збереглося, як, наприклад, у близько споріднених з ірокезами тускарора, які, незважаючи на те, що вони християни, мають на кладовищі окремий ряд для кожного роду, так що в одному ряді ховають з дітьми матір, а не батька. Та й у ірокезів увесь рід померлого бере участь в похороні, дбає про могилу, надгробні промови і т. п.

10. Рід має раду — демократичні збори всіх дорослих членів роду, чоловіків і жінок, які мають рівне право голосу. Ця рада обирала і усувала сахемів та воєнних вождів, а також і інших «охоронців віри»; вона ухвалювала постанови про викуп (вергельд) або кровну помсту за вбитих членів роду; вона приймала сторонніх до роду. Одним словом, вона була верховною владою в роді.

Такі є функції типового індійського роду.

«Всі його члени — вільні люди, які повинні захищати свободу один одного; вони мають рівні особисті права — ні сахеми, ні воєнні вожді не претендують ні на які переваги; вони становлять братство, зв'язане кровними узами. Свобода, рівність, братерство, хоч це ніколи не було сформульовано, були основними принципами роду, а рід, в свою чергу, був одиницею цілої суспільної системи, основою організованого індійського суспільства. Цим пояснюється те нездоланне почуття незалежності і особистої гідності, що його кожен визнає за індійцями» [87].

На час відкриття Америки індійці всієї Північної Америки були організовані в роди на началах материнського права. Тільки у небагатьох племен, як, наприклад, у дакота, роди занепали, а у деяких інших, як у оджибве, омаха, вони були організовані на началах батьківського права.

У дуже багатьох індійських племен, що налічують більше п'яти або шести родів, ми зустрічаємо окремі групи, що об'єднують по три, чотири і більше родів; Морган називає таку групу фратрією (братством), передаючи індійську назву грецьким поняттям, яке точно відповідає їй. Так, у племені сенека — дві фратрії; до першої входять роди 1—4, до другої — роди 5—8. Докладніше дослідження показує, що ці фратрії здебільшого являють собою первісні роди, на які спершу розпадалося плем'я; бо при забороні шлюбів всередині роду кожне плем'я з необхідності мусило охоплювати принаймні два роди, щоб воно могло самостійно існувати. В міру розростання племені кожний рід, в свою чергу, розпадався на два або більше число родів, що виступають тепер як самостійні, тоді як первісний рід, що охоплює всі дочірні роди, продовжує існувати як фратрія. У племені сенека та у більшості інших індійців роди однієї фратрії вважаються братніми родами, а роди другої фратрії є для них двоюрідними,— позначення, що мають в американській системі спорідненості, як ми бачили, дуже реальне і ясно виражене значення. Спочатку ні один сенека не міг одружитися також всередині своєї фратрії, але цей звичай уже давно втратив свою силу і діє тільки в межах роду. За переказами племені сенека, первісними родами, від яких постали інші, були роди «Ведмідь» і «Олень». Після того як ця нова організація пустила коріння, вона стала видозмінюватися залежно від потреби; якщо вимирали роди однієї фратрії, то нерідко для зрівняння з іншими до неї переводились цілі роди з інших фратрій. Через те ми у різних племен знаходимо роди з однаковими назвами, які по-різному групуються у фратріях.

Функції фратрії у ірокезів — почасти суспільного, почасти релігійного порядку. 1) Під час гри в м'яча фратрії виступають одна проти одної; кожна виставляє своїх найкращих ігроків, всі інші

стежать за грою, групуючись по фратріях, і б'ються один з одним об заклад, роблячи ставку на перемогу своїх ігроків.— 2) У раді племені сахеми і воєнні вожді кожної фратрії сидять разом, одна група проти другої, кожний оратор говорить, звертаючись до представників кожної фратрії як до окремої корпорації.— 3) Якщо в племені траплялося вбивство, причому вбивця і вбитий належали не до однієї і тієї самої фратрії, то потерпілий рід часто апелював до своїх братніх родів; вони скликали тоді раду фратрії і зверталися до другої фратрії як до цілого, щоб та, в свою чергу, зібрала свою раду для залагодження справи. Тут, таким чином, фратрія знову виступає як первісний рід — і з більшими шансами на успіх, ніж слабіший окремий рід, що від неї походить.— 4) В разі смерті видатних осіб протилежна фратрія брала на себе турботу про похорон і похоронні торжества, тоді як члени фратрії померлого брали участь у похороні як рідні покійника. Коли вмирав сахем, протилежна фратрія сповіщала союзну раду ірокезів про звільнення посади.— 5) При виборах сахема так само виступала на сцену рада фратрії. Затвердження виборів братніми родами вважалось як щось само собою зрозуміле, але роди другої фратрії могли робити заперечення. В такому разі збиралася рада цієї фратрії; коли вона вважала заперечення правильними, вибори визнавались недійсними.— 6) Раніше у ірокезів були особливі релігійні містерії, названі білими medicine-lodges *. Ці містерії у племені сенека влаштовувались двома релігійними братствами, які мали особливі правила висвячення нових членів; на кожну з обох фратрій припадало по одному такому братству.— 7) Якщо, а це майже безперечно, чотири lineages (коліна), які населяли на час завоювання[88] чотири квартали Тласкали, були чотирма фратріями, то це доводить, що як фратрії у греків, так і подібні ж родові союзи у германців, мали також значення військових одиниць; ці чотири lineages виступали в бій, кожна як окремий загін у своїй формі і з власним прапором, під начальством власного вождя.

Як кілька родів утворюють фратрію, так кілька фратрій, коли брати класичну форму, утворюють плем'я; в деяких випадках у значно ослаблених племен бракує середньої ланки — фратрії. Що ж характеризує окреме індійське плем'я в Америці?

1. Власна територія і власне ім'я. Крім місця свого дійсного оселення, кожне плем'я володіло ще значною територією для полювання і риболовства. За межами цієї території лежала широка нейтральна смуга, що простягалась аж до володінь найближчого племені; у племен із спорідненими мовами ця смуга була вужча; у племен, не споріднених одне з одним мовою,— ширша. Ця сму-

* — чаклунськими зборами. *Ред.*

та — те саме, що прикордонний ліс германців, безлюдна земля, яку створили навколо своєї території свеви Цезаря; це те саме, що isarnholt (по-датському jamved, limes Danicus) між датчанами і германцями, Саксонський ліс і branibor (по-слов'янському — «захисний ліс»), від якого дістав свою назву Бранденбург,— між германцями і слов'янами. Територія, відмежована такими невизначеними границями, становила спільну землю племені, такою її визнавали сусідні племена, і плем'я само захищало її від посягань. На практиці невизначеність границь здебільшого ставала незручною тільки тоді, коли населення дуже розросталося.— Назви племен, очевидно, здебільшого скоріше виникали випадково, ніж вибиралися свідомо; з часом нерідко бувало, що плем'я діставало від сусідніх племен ім'я, відмінне від того, яким воно називало себе само, подібно до того як німцям їх першу історичну загальну назву «германці» дали кельти.

2. Особливий, лише цьому племені властивий *діалект.* В дійсності плем'я і діалект по суті збігаються; утворення нових племен і діалектів шляхом поділу відбувалося в Америці ще недавно і навряд чи зовсім припинилося й тепер. Там, де два кількісно ослаблених племені зливаються в одно, буває як виняток, що в одному й тому самому племені говорять двома дуже спорідненими діалектами. Середня чисельність американських племен менша за 2000 чоловік; однак плем'я чирокі налічує 26 000 чоловік — найбільше в Сполучених Штатах число індійців, що говорять одним діалектом.

3. Право урочисто настановляти на посаду обраних родами сахемів і воєнних вождів.

4. Право усувати їх, навіть проти бажання їх роду. Оскільки ці сахеми і воєнні вожді є членами ради племені, то ці права племені у відношенні до них пояснюються самі собою. Там, де утворився союз племен і всі племена, які увійшли до нього, представлені в союзній раді, вказані права переходять до останньої.

5. Спільні релігійні уявлення (міфологія) і культові обряди.

«Індійці були на свій варварський манір релігійним народом» [89].

Міфологія індійців досі ще зовсім критично не вивчалася; предметам своїх релігійних уявлень — усякого роду духам — вони вже надавали людської подоби, але нижчий ступінь варварства, на якому вони перебували, не знає ще наочних зображень, так званих ідолів. То був культ природи і стихій, що перебував на шляху розвитку до многобожжя. Різні племена мали свої регулярні свята з певними формами культу, а саме — танцями та іграми; танці особливо були істотною складовою частиною всіх релігійних торжеств; кожне плем'я проводило свої свята окремо.

6. Рада племені для обговорення спільних справ. Вона складалася з усіх сахемів і воєнних вождів окремих родів, їх справжніх представників, бо вони в усякий час могли бути усунені; вона засідала прилюдно, оточена іншими членами племені, які мали право брати участь в обговоренні і висловлювати свою думку; рішення ухвалювала рада. Як правило, кожний присутній міг, за бажанням, висловитись, жінки так само могли подавати свої міркування через обраного ними оратора. У ірокезів для остаточного вирішення вимагалась одностайність, як це було і в германських общинах-марках при вирішенні деяких питань. До відання ради племені належало, зокрема, регулювання відносин з іншими племенами; вона приймала і відправляла посольства, оголошувала війну і укладала мир. Коли справа доходила до війни, то вели її здебільшого добровольці. В принципі вважалося, що кожне плем'я перебуває в стані війни з усяким іншим племенем, з яким воно не уклало мирного договору по всій формі. Воєнні виступи проти таких ворогів організовували здебільшого окремі визначні воїни; вони влаштовували воєнний танець, і всякий, хто взяв у ньому участь, заявляв тим самим про своє приєднання до походу. Загін негайно організовувався і вирушав. Належну племені територію так само здебільшого захищали від нападу призвані до цього добровольці. Виступ у похід і повернення з походу таких загонів завжди були приводом для громадських торжеств. Згода ради племені на такі походи не була потрібна, її не просили і не давали. Це цілком те саме, що й приватні воєнні походи германських дружин, як їх нам змальовує Тацит[90], тільки у германців дружини вже набули більш постійного характеру, становлять стійке ядро, яке організується уже за мирного часу і навколо якого в разі війни гуртуються інші добровольці. Такі воєнні загони рідко бували численні; найбільші воєнні експедиції індійців, навіть на великі відстані, здійснювалися незначними бойовими силами. Коли кілька таких загонів об'єднувалося для якої-небудь великої дії, кожний з них був підпорядкований тільки своєму власному вождю; погодженість плану походу в тій чи іншій мірі забезпечувалась радою цих вождів. Такий самий був спосіб провадження війни у алеманнів на Верхньому Рейні в IV столітті, за описом Амміана Марцелліна.

7. У деяких племен ми зустрічаємо верховного вождя, повноваження якого, проте, дуже невеликі. Це один із сахемів, який у випадках, що вимагали негайної дії, повинен був вживати тимчасових заходів до того, як рада зможе зібратися і ухвалити остаточне рішення. Тут перед нами ледве намічуваний, але здебільшого далі не розвинутий прообраз службової особи з виконавчою владою; така службова особа скоріше появилась, як ми побачимо,

в більшості випадків, коли не скрізь, в результаті розвитку влади верховного воєначальника.

Далі об'єднання в плем'я переважна більшість американських індійців не пішла. Нечисленні племена їх, відокремлені одне від одного широкими прикордонними смугами, ослаблювані постійними війнами, займали незначним числом людей величезний простір. Союзи між спорідненими племенами укладались то тут, то там в разі тимчасової потреби і розпадались, як тільки потреба минала. Проте в окремих місцевостях первісно споріднені, але пізніше роз'єднані племена знову згуртовувалися в постійні союзи, роблячи, таким чином, перший крок до утворення націй. У Сполучених Штатах найбільш розвинуту форму такого союзу ми знаходимо у ірокезів. Вийшовши з місць свого поселення на захід від Міссісіпі, де вони, мабуть, становили відгалуження великої спорідненої групи дакота, вони після довгих мандрувань осіли в нинішньому штаті Нью-Йорк, поділившись на п'ять племен: сенека, кайюга, онондага, онейда і могаук. Вони займалися риболовством, полюванням і примітивним городництвом; жили в селах, здебільшого захищених частоколом. Число їх ніколи не перевищувало 20 000 чоловік; у всіх п'яти племенах було кілька спільних родів; вони говорили дуже спорідненими діалектами однієї і тієї самої мови і населяли суцільну територію, що була поділена між п'ятьма племенами. Оскільки ця територія була ними недавно завойована, то спільні дії цих племен проти племен, витіснених ними, стали природним, узвичаєним явищем. І таким чином, не пізніше як на початку XV століття склався оформлений «вічний союз» — конфедерація, яка, усвідомивши набуту нею силу, негайно набрала наступального характеру і в період своєї найвищої могутності, близько 1675 р., завоювала навколишні значні простори, почасти прогнавши, почасти наклавши данину на місцевих жителів. Союз ірокезів являє собою найбільш розвинуту суспільну організацію, яку тільки створили індійці, що не переступили нижчого ступеня варварства (тобто, за винятком мексіканців, новомексіканців[91] і перуанців). Основні риси союзу були такі:

1. Вічний союз п'яти кровноспоріднених племен на основі повної рівності й самостійності в усіх внутрішніх справах племені. Ця кровна спорідненість становила справжню основу союзу. З п'яти племен три називались батьківськими і були між собою братами; два інших називались синівськими і так само були братніми племенами між собою. Три роди — старіші — були ще представлені живими членами в усіх п'яти племенах, три інших роди — в трьох племенах; члени кожного з цих родів вважалися всі братами в усіх п'яти племенах. Спільна мова, що мала відмінності тільки в діалектах, була виразом і доказом спільного походження.

2. Органом союзу була союзна рада, яка складалася з 50 сахемів, рівних щодо становища і авторитету; ця рада ухвалювала остаточні рішення в усіх справах союзу.

3. Місця для цих 50 сахемів, як носіїв нових посад, спеціально встановлених для цілей союзу, були при його створенні розподілені між племенами і родами. Якщо посада звільнялась, відповідний рід знову заміщав її шляхом виборів; він міг також в усякий час усунути свого сахема; але право призначувати на посаду належало союзній раді.

4. Ці союзні сахеми були також сахемами у своїх племенах і мали право участі і голосу в раді племені.

5. Усі постанови союзної ради повинні були прийматись одноголосно.

6. Голосування провадилось по племенах, так що кожне плем'я і в кожному племені всі члени ради повинні були голосувати одностайно, щоб рішення вважалося дійсним.

7. Союзна рада могла бути скликана кожною з рад п'яти племен, але не могла збиратися з власного почину.

8. Засідання відбувалося привселюдно; кожний ірокез міг взяти слово; а рішення ухвалювала тільки рада.

9. В союзі не було ніякого одноособового глави, ніякої особи, що очолювала б виконавчу владу.

10. Зате союз мав двох вищих воєнних вождів з рівними повноваженнями і рівною владою (два «царі» спартанців, два консули в Римі).

Такий був той суспільний лад, при якому ірокези прожили понад чотириста років і ще живуть досі. Я докладно описав цей лад за Морганом, бо тут ми маємо можливість вивчити організацію суспільства, яке ще не знає *держави*. Держава передбачає особливу публічну владу, відокремлену від усієї сукупності осіб, що постійно входять до її складу. Тому Маурер, який, керуючись вірним чуттям, визнає германський марковий лад чисто суспільним інститутом, істотно відмінним від держави, хоч він здебільшого і став пізніше основою для останньої, в усіх своїх працях досліджує поступове виникнення публічної влади з первісного маркового, сільського, подвірного і міського ладу і поряд з ним[92]. На прикладі північноамериканських індійців ми бачимо, як на перших порах єдине плем'я поступово поширюється по величезному материку; як племена, розчленовуючись, перетворюються в народи, в цілі групи племен, як змінюються мови, стаючи не тільки незрозумілими одна для одної, але і втрачаючи майже всякий слід первісної єдності; як поряд з цим всередині племен окремі роди розчленовуються на кілька родів, а старі материнські роди зберігаються у вигляді фратрій, причому, проте, назви цих найстаріших

родів лишаються все ж однаковими у віддалених одне від одного територіально і давно відокремлених племен — «Вовк» і «Ведмідь» є ще родовими назвами у більшості всіх індійських племен. І всім їм властивий загалом і в цілому вищеописаний лад, не беручи до уваги тільки того, що багато які з них не дійшли до союзу споріднених племен.

Але ми бачимо також, що оскільки основною суспільною одиницею е рід, з нього майже з неминучою необхідністю,— тому що це цілком природно,— розвивається вся система родів, фратрій і племені. Усі три групи становлять різні ступені кровної спорідненості, причому кожна з них замкнута в собі і сама управляє своїми справами, але є також доповненням для іншої. Коло справ, що належать до їх відання, охоплює всю сукупність суспільних справ людини, яка стоїть на нижчому ступені варварства. Тому, зустрівши у якого-небудь народу рід як основну суспільну одиницю, ми повинні будемо шукати у нього і племінну організацію, подібну до тієї, яку тут описано; і там, де є досить джерел, як-от у греків і римлян, ми не тільки знайдемо її, але й переконаємося, що навіть у тих випадках, коли джерел не вистачає, порівняння з американським суспільним ладом допоможе нам розв'язати найтруднінгі сумніви і загадки.

І яка чудова організація цей родовий лад в усій його наївності і простоті! Без солдатів, жандармів і поліцейських, без дворян, королів, намісників, префектів або суддів, без тюрем, без судових процесів — усе йде своїм встановленим порядком. Усякі суперечки і чвари розв'язуються спільно тими, кого вони стосуються,— родом або племенем, або окремими родами між собою; лише як зовсім крайній, рідко застосовуваний засіб загрожує кровна помста, і наша смертна кара є тільки її цивілізованою формою, якій властиві і позитивні і негативні сторони цивілізації. Хоч спільних справ далеко більше, ніж тепер,— домашнє господарство ведеться рядом сімей спільно і на комуністичних началах, земля є власністю всього племені, тільки невеликі городи надані в тимчасове користування окремим господарствам,— проте нема й сліду нашого роздутого і складного апарату управління. Всі питання вирішують самі заінтересовані особи, і здебільшого віковий звичай уже все урегулював. Бідних і нужденних не може бути — комуністичне господарство і рід знають свої обов'язки щодо старих, хворих і покалічених на війні. Усі рівні і вільні, в тому числі й жінки. Рабів ще немає, нема, як правило, ще й поневолення чужих племен. Коли ірокези близько 1651 р. перемогли плем'я ері і «нейтральну націю» [93], вони запропонували їм вступити повноправними членами до свого союзу; тільки після того як переможені відхилили це, їх прогнали з їхньої території. А яких чоловіків і жінок

породжує таке суспільство, свідчать захоплені відзиви всіх білих, що мали стосунки з незіпсованими індійцями, про почуття власної гідності, щирість, силу характеру і хоробрість цих варварів.

Приклади цієї хоробрості ми бачили зовсім недавно в Африці. Кафри-зулуси кілька років тому, як і нубійці кілька місяців тому — племена, у яких родові установи ще не зникли,— зробили те, на що не здатне жодне європейське військо [94]. Озброєні тільки списами та дротиками, не маючи вогнепальної зброї, вони під градом куль заряджених з казенної частини рушниць англійської піхоти — за загальним визнанням першої у світі щодо бойових дій у зімкнутому строю — просувалися вперед на дистанцію штикового бою, не раз розбивали ряди цієї піхоти і навіть відкидали її назад, незважаючи на дуже велику нерівність в озброєнні, незважаючи на те, що вони не відбувають ніякої військової повинності і не мають уявлення про стройову службу. Про те, що можуть вони витримати й виконати, свідчать нарікання англійців з приводу того, що кафр за добу проходить більше, ніж кінь, і швидше за нього. У нього найменший мускул, міцний, як сталь, проступає наче плетений ремінь,— говорить один англійський художник.

Такими були люди і людське суспільство до того, як стався поділ на різні класи. І коли ми порівняємо їх становище з становищем величезної більшості сучасних цивілізованих людей, то різниця між теперішнім пролетарем або дрібним селянином і стародавнім вільним членом роду буде колосальною.

Це один бік справи. Але не забудьмо, що ця організація була приречена на загибель. Далі племені вона не пішла; утворення союзу племен означає вже початок її руйнування, як ми це ще побачимо і як ми це вже бачили на прикладах спроб ірокезів поневолити інші племена. Все, що було поза племенем, було поза законом. При відсутності укладеного по всій формі мирного договору панувала війна між племенами, і ця війна велася з тією жорстокістю, яка відрізняє людину від інших тварин і яка тільки згодом була трохи пом'якшена під впливом матеріальних інтересів. Родовий лад в повному розквіті, яким ми бачили його в Америці, передбачав надзвичайно нерозвинуте виробництво, отже, надзвичайно рідке населення на великому просторі, звідси майже повну підлеглість людини ворожо супротивній і незрозумілій їй навколишній природі, що і знаходить своє відображення в дитячо-наївних релігійних уявленнях. Плем'я лишалося для людини границею як у відношенні до іноплемінника, так і у відношенні до самого себе: плем'я, рід і їх установи були священні і недоторканні, були тією даною від природи вищою владою, якій окрема особа безумовно корилася у своїх почуттях, думках і вчинках. Хоч як імпозантно виступають перед нашими очима люди цієї епохи, вони не від-

рівняються один від одного, вони не відірвалися ще, за висловом Маркса, від пуповини первісної спільності. Влада цієї первісної спільності мусила бути зламана,— і вона була зламана. Але вона була зламана під такими впливами, які прямо здаються нам занепадом, гріхопадінням порівняно з високим моральним рівнем старого родового суспільства. Найбільш низькі імпульси — вульгарна пожадливість, груба пристрасть до насолод, брудна скнарість, корисливе прагнення до грабежу спільного добра — ось що стояло біля колиски нового, цивілізованого, класового суспільства; найганебніші засоби — злодійство, насильство, підступність, зрада — підточують старе безкласове родове суспільство і приводять його до загибелі. А саме нове суспільство протягом усіх двох з половиною тисяч років свого існування завжди являло тільки картину розвитку незначної меншості за рахунок експлуатованої і пригнобленої величезної більшості, і воно лишається таким і тепер ще в більшій мірі, ніж будь-коли раніше.

IV

ГРЕЦЬКИЙ РІД

Греки, як і пеласги та інші одноплемінні народи, уже в доісторичні часи були організовані за тим самим органічним рядом, що й американці: рід, фратрія, плем'я, союз племен. Фратрій могло не бути, як у дорійців, союз племен міг утворитися не скрізь, але в усіх випадках основною одиницею був рід. На момент своєї появи на історичній арені греки стояли на порозі цивілізації; між ними і американськими племенами, про які говорилося вище, лежать майже цілі два великі періоди розвитку, на які греки героїчної епохи випередили ірокезів. Тому рід греків — це вже не архаїчний рід ірокезів, печать групового шлюбу * починає помітно стиратися. Материнське право поступилося місцем батьківському; виникаюче приватне багатство пробило цим свою першу бреш у родовому ладі. Друга бреш була природним наслідком першої: оскільки після запровадження батьківського права майно багатої спадкоємиці повинно було б при її одруженні переходити до її чоловіка, отже, до другого роду, то була підірвана основа всього родового права і не тільки стали допускати, але й зробили для такого випадку *обов'язковим,* щоб дівчина виходила заміж всередині свого роду в інтересах збереження за ним цього майна.

Згідно з грецькою історією Грота[95], афінський рід, зокрема, грунтувався на таких підвалинах:

1. Спільні релігійні свята і виключне право жрецтва виконувати священні обряди на честь певного бога, гаданого родоначальника роду, що як такий позначався особливим іменем.

2. Спільне місце поховання (пор. «Евбулід» Демосфена[96]).

3. Право взаємного спадкування.

4. Взаємний обов'язок подавати один одному в разі насильства допомогу, захист і підтримку.

---

* У виданні 1884 р. замість слів «групового шлюбу» надруковано: «пуналуальної сім'ї». *Ред.*

5. Взаємне право і обов'язок у певних випадках одружуватися всередині роду, особливо коли йшлося про дівчат-сиріт або спадкоємиць.

6. Володіння, принаймні в деяких випадках, спільним майном, наявність власного архонта (старійшини) і скарбника.

Далі, кілька родів було об'єднано у фратрію, але менш тісними узами; однак і тут ми бачимо такі самі взаємні права і обов'язки, особливо спільне справляння певних релігійних церемоній і право переслідування в разі вбивства члена фратрії. Всі фратрії одного племені мали, в свою чергу, спільні, регулярно повторювані священні свята під головуванням обраного з благородних (евпатридів) філобасилея (старійшини племені).

Так говорить Грот. А Маркс додає до цього: «Однак і крізь грецький рід виразно видно дикуна (наприклад, ірокеза)»[97]. Його буде видно ще краще, коли ми продовжимо дослідження трохи далі.

Справді, грецькому родові властиві ще такі риси:

7. Походження ведеться відповідно до батьківського права.

8. Заборона шлюбів всередині роду, за винятком шлюбів із спадкоємицями. Цей виняток і його оформлення як закону підтверджують, що старе правило було ще в силі. Це випливає також із загальнообов'язкового правила, що жінка, виходячи заміж, тим самим відмовлялась від участі в релігійних обрядах свого роду і переходила до обрядів чоловіка, у фратрію якого вона й залічувалась. Згідно з цим, а також з відомим місцем у Дікеарха[98], шлюб поза своїм родом був правилом, а Беккер у «Харіклі» просто вважає, що ніхто не міг одружуватися всередині свого роду[99].

9. Право усиновлення родом; воно здійснювалося через усиновлення однією з сімей, але з додержанням публічних формальностей, і тільки як виняток.

10. Право обирати і усувати старійшин. Ми знаємо, що кожний рід мав свого архонта; про те, що ця посада переходила у спадок в певних сім'ях, не говориться ніде. До кінця епохи варварства завжди треба припускати відсутність строгого * спадкування посад, зовсім несумісного з порядком, при якому багаті і бідні всередині роду користувались цілком рівними правами.

Не тільки Грот, але й Нібур, Моммзен і всі інші історики класичної стародавності досі не справилися з питанням про рід. Хоч як вірно змалювали вони багато його ознак, вони завжди бачили в ньому *групу сімей* і через це не могли зрозуміти природу і походження роду. За родового ладу сім'я ніколи не була і не могла бути осередком суспільної системи, бо чоловік і жінка неминуче

* Слово «строгого» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

належали до двох різних родів. Рід цілком входив до фратрії, фратрія — до племені; сім'я входила наполовину до роду чоловіка і наполовину до роду жінки. Держава в своєму публічному праві також не визнає сім'ї, і вона до цього часу існує тільки як об'єкт приватного права. Тим часом вся наша історична наука виходить досі з абсурдного припущення, що стало, особливо у XVIII столітті, непорушним, ніби моногамна окрема сім'я, яка навряд чи старіша від епохи цивілізації, була тим ядром, навколо якого поступово кристалізувалося суспільство і держава.

«Панові Гроту слід далі вказати,— додає Маркс,— що хоч греки й виводили свої роди з міфології, ці роди давніші, ніж створена *ними самими* міфологія з її богами і напівбогами» [100].

Морган воліє посилатися на Грота, бо він свідок, який все ж визнаний і цілком заслуговує на довір'я. Грот розповідає далі, що кожний афінський рід мав ім'я, яке перейшло до нього від його гаданого родоначальника, що до Солона в усіх випадках, а після Солона, коли заповіту не було, члени роду (gennêtes) померлого успадковували його майно і що в разі вбивства переслідування злочинця перед судом було правом і обов'язком в першу чергу родичів, потім членів роду і, нарешті, членів фратрії вбитого:

«Все, що відомо нам про найдавніші афінські закони, побудоване на родових і фратріальних поділах» [101].

Походження родів від спільних предків завдало «ученим філістерам» (Маркс) [102] морочливої роботи. Оскільки вони, звичайно, зображують цих предків суто міфологічними істотами, у них не лишається ніякої можливості пояснити собі виникнення роду з окремих, спершу навіть не споріднених між собою сімей, що живуть рядом одна *з* одною, і все-таки вони повинні це робити для того, щоб хоч як-небудь пояснити існування роду. Так вони опиняються в зачарованому колі з беззмістовних фраз, не йдучи далі твердження: родовід, звичайно,— міф, але рід існує в дійсності, і кінець кінцем у Грота ми знаходимо таке (слова в дужках належать Марксу):

«Про цей родовід ми чуємо лише зрідка, бо про нього публічно згадують тільки в певних, особливо урочистих випадках. Але й менш значні роди мали свої спільні релігійні обряди» (як це дивно, м-р Грот!), «а також і спільного родоначальника — надлюдину і спільний родовід точнісінько так, як і більш знамениті роди» (як це дивно, пане Грот, для *менш значних* родів!); «схема і ідеальна основа» (шановний пане, не idéal, a carnal, або нашою мовою — *плотська!)* «були однакові у всіх родів» [103].

Відповідь Моргана на це питання Маркс резюмує такими словами: «Система кровної спорідненості, що відповідає родові в його первісній формі,— а у греків, як і у інших смертних, була колись

така форма,— забезпечувала знання зв'язків спорідненості усіх членів родів один з одним. Вони з дитячих літ на практиці засвоювали ці надзвичайно важливі для них відомості. З виникненням моногамної сім'ї це забулося. Родове ім'я створювало родовід, поряд з яким, здавалося, родовід окремої сім'ї не мав значення. Це родове ім'я мало тепер свідчити про факт спільного походження його носіїв; але родовід роду йшов так далеко в глиб часів, що його члени не могли вже довести спорідненості, яка дійсно існувала між ними, крім небагатьох випадків, коли були пізніші спільні предки. Само ім'я було доказом спільного походження і доказом безперечним, крім випадків усиновлення. Навпаки, фактичне заперечення всякої спорідненості між членами роду, як це роблять Грот * і Нібур, що перетворюють рід у продукт чистої вигадки і поетичної творчості, гідне тільки «ідеальних», тобто чисто кабінетних книжних учених. Оскільки зв'язок поколінь, особливо з виникненням моногамії, відсувається в глиб часів і минула дійсність виступає у відображенні фантастичних образів міфології, то благонамірені філістери робили і продовжують робити висновок, що фантастичний родовід створив реальні роди» [104].

Фратрія, як і у американців, була первісним родом, який розчленувався на кілька дочірніх родів, об'єднував їх і часто вказував ще на походження їх усіх від спільного родоначальника. Так, за Гротом,

> «усі члени фратрії Гекатея одного покоління визнавали одного й того самого бога своїм родоначальником у шістнадцятому коліні» [105].

Тому всі роди цієї фратрії були в буквальному розумінні братніми родами. Фратрія зустрічається ще у Гомера як військова одиниця у відомому місці, де Нестор радить Агамемнону: вишикуй людей по племенах і фратріях так, щоб фратрія допомагала фратрії, плем'я — племені [106].— Фратрія, крім того, мала право і повинна була переслідувати за вбивство члена фратрії; отже, в більш ранню епоху на ній лежав також обов'язок кровної помсти. У неї, далі, були спільні святині і свята, та й самий розвиток усієї грецької міфології з традиційного староарійського культу природи по суті зумовлений був родами і фратріями і відбувався всередині їх. Далі, фратрія мала старійшину (phratriarchos) і, за де Куланжем, скликала загальні збори, ухвалювала обов'язкові рішення, мала судову і адміністративну владу [107]. Навіть пізніша держава, яка ігнорувала рід, залишила за фратрією деякі громадські функції адміністративного характеру.

---

* В рукопису Маркса замість Грота названо старогрецького вченого II ст. н. е. Поллукса, на якого часто посилається Грот. *Ред.*

Кілька споріднених фратрій становлять плем'я. В Аттіці було чотири племені, в кожному з них — по три фратрії і в кожній фратрії — по тридцять родів. Таке точне визначення складу груп передбачає свідоме і планомірне втручання в стихійно посталий порядок речей. Як, коли і чому це сталося,— про це мовчить грецька історія, згадки про яку у самих греків збереглися лише починаючи з героїчної епохи.

Різних діалектів у греків, скупчених на порівняно невеликій території, утворилось і розвинулося менше, ніж в обширних американських лісах; проте і тут ми бачимо, що лише племена з однаковим основним наріччям об'єднуються в більш значне ціле, і навіть у маленькій Аттіці ми зустрічаємо окремий діалект, який пізніше став панівним як загальна мова для всієї грецької прози.

У поемах Гомера ми знаходимо грецькі племена здебільшого уже об'єднаними в невеликі народності, всередині яких роди, фратрії і племена все ж ще цілком зберігали свою самостійність. Вони жили уже в містах, укріплених стінами; чисельність населення збільшувалась разом з ростом стад, поширенням землеробства і зародків ремесла; разом з тим зростали майнові відмінності, а з ними і аристократичний елемент всередині стародавньої, первісної демократії. Окремі дрібні народності вели безупинні війни за володіння кращими землями, а також, зрозуміло, і заради воєнної здобичі; рабство військовополонених було уже визнаним інститутом.

Організація управління у цих племен і дрібних народностей була така:

1. Постійним органом влади була *рада,* bule, яка спершу, мабуть, складалась із старійшин родів, а пізніше, коли число їх надто зросло,— з обраної частини цих старійшин, що давало можливість для розвитку і посилення аристократичного елемента; саме так і змальовує нам Діонісій раду героїчної епохи, яка складається із знатних (kratistoi) [108]. У важливих питаннях рада ухвалювала остаточні рішення; так, наприклад, у Есхіла рада міста Фіви ухвалює вирішальну за тодішньої ситуації постанову влаштувати Етеоклу почесний похорон, а труп Поліника викинути собакам [109]. Згодом, коли виникла держава, ця рада перетворилася в сенат.

2. *Народні збори* (agora). У ірокезів ми бачили, що народ — чоловіки і жінки — оточує збори ради і, в установленому порядку беручи участь в обговоренні, впливає, таким чином, на її рішення. У гомерівських греків це «оточування» [Umstand], вживаючи старонімецького судового вислову, розвинулось уже в справжні народні збори, як це мало місце також у стародавніх германців, їх скликала рада для розв'язання важливих питань; кожний чоловік міг брати слово. Рішення ухвалювалось підніманням рук (у Есхі-

ла в «Благальницях») або вигуками. Зборам належала верховна влада в останній інстанції, бо, як говорить Шеман («Грецькі древності»),

«коли йдеться про справу, виконання якої потребує допомоги народу, Гомер не вказує нам ніякого способу, яким можна було б примусити до цього народ проти його волі» [110].

Адже за тих часів, коли кожний дорослий чоловік у племені був воїном, не існувало ще відокремленої від народу публічної влади, яка могла б бути йому протипоставлена. Первісна демократія перебувала ще в повному розквіті, і з цього ми повинні виходити при оцінці влади і становища як ради, так і басилея.

3. *Воєначальник* (basileus). Маркс зауважує з цього приводу: «Європейські учені, в більшості своїй природжені придворні лакеї, перетворюють басилея в монарха в сучасному розумінні слова. Проти цього протестує республіканець-янкі Морган. Він говорить досить іронічно, але цілком справедливо про єлейного Гладстона і його книгу «Юність світу» [111].

«Пан Гладстон показує нам грецьких вождів героїчної епохи як царів і князів, змальовуючи їх до того ж ще й джентльменами; але він сам мусить визнати, що загалом звичай або закон первородства ми знаходимо у них, здається, досить, але не надто різко вираженим» [112].

Слід гадати, що право первородства з такими застереженнями і самому панові Гладстону здасться досить, хай це навіть і не надто різко виражено, позбавленим всякого значення.

Ми бачили вже, як стояла справа із спадкуванням посад старійшин у ірокезів та інших індійців. Усі посади були виборними здебільшого всередині роду і остільки були спадковими в його межах. При заміщенні звільнюваних посад стали потроху віддавати перевагу найближчому родичеві — братові або синові сестри, коли не було причин обійти його. Тим-то, якщо у греків за панування батьківського права посада басилея звичайно переходила до сина або до одного з синів, то це лише доводить, що сини тут могли розраховувати на спадкоємство в силу народного обрання, але аж ніяк не говорить про визнання законним спадкоємства без такого обрання. В даному разі ми знаходимо у ірокезів і греків тільки перший зародок окремих знатних сімей всередині роду, а у греків до того ж ще й перший зародок майбутнього спадкового проводу, або монархії. Тому слід думати, що у греків басилей або мав обиратися народом, або ж затверджуватися його визнаними органами — радою чи агорою, як це практикувалося щодо римського «царя» (rex).

В «Іліаді» «проводир мужів» Агамемнон виступає не як верховний цар греків, а як верховний командуючий союзним військом перед обложеним містом. І на це його становище вказує у відомо-

му місці Одіссей, коли серед греків виникли чвари: недобра річ багатоначальність, один повинен бути командуючим і т. д. (далі йде популярний вірш із згадкою про скіпетр, але він був доданий пізніше) [113]. «Одіссей не читає тут лекції про форму правління, а вимагає покори головнокомандуючому на війні. Для греків, які під Троєю являли собою тільки військо, агора ведеться досить демократично: Ахіллес, говорячи про подарунки, тобто про дільбу здобичі, завжди називає це справою не Агамемнона або якого-небудь іншого басилея, а «синів ахеян», тобто народу. Епітети: «Зевсом народжений», «Зевсом виплеканий» нічого не доводять, бо *кожний* рід веде своє походження від одного з богів, а рід глави племені уже від «більш знатного» бога, в даному разі — від Зевса. Навіть особисто невільні, як, наприклад, свинопас Евмей і інші, є «божественними» (dioi і theioi), і це в «Одіссеї», отже, значно пізніше часу, описуваного в «Іліаді»; в тій же «Одіссеї» назва «герой» дається ще герольдові Мулію, так само як і сліпому співцеві Демодоку *. Коротко, слово basileia, яке грецькі письменники вживають для позначення гомерівської так званої царської влади (бо головна відмітна ознака її — військовий провід), при наявності поряд з нею ради вождів і народних зборів означає тільки військову демократію» (Маркс) [114].

У басилея, крім військових, були ще жрецькі і судові повноваження; останні не були точно визначені, перші він мав як верховний представник племені або союзу племен. Про цивільні, адміністративні повноваження ніколи нема й мови, але, мабуть, басилей за посадою був членом ради. Таким чином, етимологічно цілком правильно перекладати слово «басилей» німецьким словом «König», бо слово «König» (Kuning) походить від Kuni, Künne і означає «старійшина роду». Але сучасному значенню слова «König» (король) старогрецьке «басилей» зовсім не відповідає. Стародавню basileia Фукідід цілком ясно називає patrike, тобто такою, що походить від родів, і говорить, що вона мала точно визначені, отже, обмежені повноваження [115]. Арістотель теж вказує, що basileia героїчної епохи була проводом над вільними, а басилей був воєначальником, суддею і верховним жерцем [116]; отже, урядової влади в пізнішому розумінні він не мав **.

---

* В рукопису Маркса далі йде випущена Енгельсом фраза: «термін «койранос» хоірауос що його Одіссей застосовує до Агамемнопа, поряд з терміном «басилей», також означає тільки «командуючого військом на війні»». *Ред.*

** Так само, як грецького басилея, у вигляді сучасного монарха зображали і ацтекського воєначальника. Морган вперше піддає історичній критиці спочатку основані на хибному розумінні і перебільшені, а потім і просто брехливі повідомлення іспанців і доводить, що мексіканці стояли на середньому ступені варварства, але трохи випередили в своєму розвитку новомек-

Ми бачимо, таким чином, в грецькому устрої героїчної епохи стародавню родову організацію ще в повній силі, але, разом з тим, уже і початок руйнування її: батьківське право із спадкуванням майна дітьми, що сприяло нагромадженню багатств у сім'ї і робило сім'ю силою, яка протистояла родові; зворотний вплив майнових відмінностей на організацію управління через утворення перших зародків спадкової знаті і царської влади; рабство спершу самих тільки військовополонених, але вже з перспективою поневолення власних одноплемінників і навіть членів свого роду; уже початок виродження стародавньої війни племені проти племені в систематичний розбій на суші і на морі з метою загарбання худоби, рабів і скарбів, перетворення цієї війни в регулярний промисел; одним словом, вихваляння і шанування багатства як найвищого блага і зловживання стародавніми родовими порядками для виправдання насильственого грабежу багатств. Не вистачало ще тільки одного: установи, яка не тільки убезпечувала б новонабуті багатства окремих осіб від комуністичних традицій родового ладу, яка не тільки зробила б приватну власність, що так мало цінилася раніше, священною і це освячення проголосила б найвищою метою всякого людського суспільства, але й приклала б печать загального суспільного визнання до нових форм придбання власності, які розвивалися одна за другою, а значить і до безперервно прискорюваного нагромадження багатств; не вистачало установи, яка увічнила б не тільки поділ суспільства на класи, що тоді розпочинався, але й право імущого класу на експлуатацію неімущого і панування першого над останнім.

І така установа з'явилася. Була винайдена *держава.*

сіканських індійців пуебло, і що їх лад, наскільки можна зробити висновок з перекручених повідомлень, мав такі риси: це був союз трьох племен, який підкорив і зробив своїми данниками кілька інших племен; ним управляли союзна рада і союзний воєначальник, що з нього іспанці зробили «імператора».

V

ВИНИКНЕННЯ АФІНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Як розвинулася держава, почасти перетворюючи органи родового ладу, почасти витісняючи їх впроваджуванням нових органів і, кінець кінцем, цілком замінивши їх дійсними органами державної влади; як місце справжнього «озброєного народу», що захищав себе власними силами у своїх родах, фратріях і племенах, зайняла озброєна «публічна влада», яка була підпорядкована цим державним органам, а значить, могла бути спрямована і проти народу,— все це, принаймні на початковій стадії, ми ніде не можемо простежити краще, ніж у Стародавніх Афінах. Зміна форм в основному змальована Морганом, аналіз же економічного змісту, що породив її, мені доводиться здебільшого додавати.

В героїчну епоху чотири племені афінян займали в Аттіці ще відособлені області; навіть дванадцять фратрій, з яких вони складалися, очевидно, мали ще окремі поселення у вигляді дванадцяти міст Кекропу. Організація управління була така сама, як і в героїчну епоху: народні збори, народна рада, басилей. В епоху, з якої починається писана історія, земля була вже поділена і перейшла в приватну власність, як це і властиво порівняно уже розвинутому на кінець вищого ступеня варварства товарному виробництву і торгівлі товарами, що відповідає йому. Поряд із зерном вироблялися також вино і олія; морська торгівля по Егейському морю все більше вилучалася з рук фінікійців і попадала переважно до рук жителів Аттіки. Внаслідок купівлі і продажу земельних володінь, внаслідок дальшого розвитку поділу праці між землеробством і ремеслом, торгівлею і судноплавством члени родів, фратрій і племен повинні були дуже скоро перемішатися між собою; на території фратрії і племені оселялися жителі, які, хоч і були співвітчизниками, все ж не належали до цих об'єднань, отже, були чужими в своєму власному місці проживання. Адже кожна фратрія і кожне плем'я в мирні часи самі управляли своїми справами, не звертаючись в Афіни до народної ради або басилея. Але ті, хто жив на

території фратрії або племені, не належачи до них, не могли, розуміється, брати участі в цьому управлінні.

Все це так порушило нормальне функціонування органів родового ладу, що уже в героїчну епоху виникла потреба вживати заходів, щоб усунути це. Був запроваджений приписуваний Тезею устрій. Зміна полягала насамперед у тому, що в Афінах було засновано центральне управління, тобто частина справ, якими доти самостійно відали племена, була оголошена загальнозначимою і передана у відання загальної ради, що перебувала в Афінах. Завдяки цьому нововведенню афіняни просунулись у своєму розвитку далі, ніж будь-який з корінних народів Америки: замість простого союзу племен, що жили в сусідстві, відбулося їх злиття в єдиний народ. У зв'язку з цим виникло загальне афінське народне право, що стояло над правовими звичаями окремих племен і родів; афінський громадянин, як такий, дістав певні права і новий правовий захист також і на тій території, де він був іноплемінником. Але цим було зроблено перший крок до руйнування родового ладу, бо це був перший крок до здійсненого пізніше допуску в склад громадян і тих осіб, які були іноплемінниками в усій Аттіці і цілком перебували і далі лишалися поза афінським родовим устроєм. Друге, приписуване Тезею, нововведення полягало в поділі всього народу, незалежно від роду, фратрії або племені, на три класи: евпатридів, або благородних, геоморів, або землеробів, і деміургів, або ремісників, і в наданні благородним виключного права на обіймання посад. А втім, цей поділ не привів до яких-небудь результатів, крім обіймання посад благородними, оскільки він не встановлював ніяких інших правових відмінностей між класами*. Але він має важливе значення, оскільки розкриває перед нами нові суспільні елементи, що непомітно розвинулися. Він показує, що узвичаєне обіймання родових посад членами певних сімей перетворилось уже в мало заперечуване право цих сімей на зайняття громадських посад, що ці сім'ї, і без того могутні своїм багатством, почали складатися поза своїми родами в особливий привілейований клас і що ці їхні домагання були освячені державою, яка ще тільки зароджувалась. Він, далі, показує, що поділ праці між селянами і ремісниками зміцнився вже настільки, що став відсувати на другий план суспільне значення колишнього поділу на роди і племена. Він, нарешті, проголошує непримириму суперечність між родовим суспільством і державою; перша спроба утворення держави полягає в розриві родових зв'язків шляхом поділу членів кожного роду на привілейованих і непривілейованих і поділу останніх, у свою

* У виданні 1884 р. кінець фрази був сформульований так: «оскільки інші два класи не дістали яких-небудь особливих прав». *Ред.*

чергу, на два класи відповідно до роду їх занять, що протиставляло їх, таким чином, один одному.

Дальша політична історія Афін аж до Солона відома далеко недостатньо. Посада басилея втратила своє значення; на чолі держави стали обрані з благородних архонти. Панування знаті все більше і більше посилювалось, поки приблизно в 600 р. до нашого літочислення воно не стало нестерпним. Основним засобом для придушення народної свободи були при цьому гроші і лихварство. Головне місцеперебування знаті було в Афінах та їх околицях, де морська торгівля, а разом з нею морський розбій, яким при нагоді все ще займалися, збагачували цю знать і зосереджували в її руках грошові багатства. Звідси зростаюче грошове господарство проникало в сільські общини, діючи, наче роз'їдаюча кислота, на їх споконвічний, оснований на натуральному господарстві спосіб життя. Родовий лад абсолютно несполучний з грошовим господарством; розорення дрібних селян Аттіки збіглося з ослабленням старих родових уз, під захистом яких вони перебували. Боргова розписка і заставна на землю (бо афіняни винайшли вже й іпотеку) не зважали ні на рід, ні на фратрію. А старий родовий лад не знав ні грошей, ні позики, ні грошових боргів. Тому в результаті все більше поширюваного грошового панування знаті було вироблено також нове звичаєве право для того, щоб забезпечити кредитора проти боржника, щоб освятити експлуатацію дрібних селян власниками грошей. На полях Аттіки всюди стирчали заставні камені, на яких значилось, що дана ділянка заставлена тому-то і тому-то за таку-то суму грошей.. Поля, не позначені таким способом, були вже здебільшого продані за несплату в строк іпотечної позики або процентів і перейшли у власність лихваря-аристократа; селянин міг бути задоволений, коли йому дозволяли залишатись на ділянці орендарем і жити на *шосту частину* продукту своєї праці, сплачуючи решту *п'ять шостих* новому власникові як орендну плату. Більше того. Якщо сума, одержана від продажу земельної ділянки, не покривала боргу або якщо позика не була забезпечена заставою, то боржник змушений був продавати своїх дітей у рабство в чужі країни, щоб розплатитися з кредитором. Продаж дітей батьком — такий був перший плід батьківського права і моногамії! А якщо кровопивця все ще не був задоволений, він міг продати в рабство і самого боржника. Така була ясна зоря цивілізації у афінського народу.

Раніше, коли умови життя народу ще відповідали родовому ладові, такий переворот був неможливий; а тепер він стався, але ніхто не знав, як. Вернімося на хвилину до наших ірокезів. Там було немислимим становище, нав'язане тепер афінянам, так би мовити, без їх участі і безперечно проти їх волі. Там спосіб вироб-

ництва засобів до життя, лишаючись рік у рік незмінним, ніколи не міг породити таких немовби ззовні нав'язаних конфліктів, такої суперечності між багатими і бідними, між експлуататорами і експлуатованими. Ірокези були ще дуже далекі від панування над природою, але в певних, для них визначених природних межах вони були господарями свого власного виробництва. За винятком неврожаїв на їх невеличких городах, вичерпання запасів риби в їх озерах та ріках і різкого зменшення дичини в їх лісах, вони знали заздалегідь, на що можуть розраховувати при своєму способі добування засобів до життя. Цей спосіб повинен був забезпечити засоби до існування — то мізерні, то більш достатні, але він ніяк не міг привести до непередбачених суспільних переворотів, до розриву родових зв'язків, до розколу членів роду і членів племені на протилежні класи, що борються один з одним. Виробництво велося в найвужчих рамках, але продукт був цілком у розпорядженні виробників. Це було величезною перевагою виробництва епохи варварства, перевагою, яка з настанням епохи цивілізації була втрачена. Завданням найближчих поколінь буде здобути її наново, але вже на основі нині досягнутого могутнього панування людини над природою і на основі вільної асоціації, яка стала тепер можливою.

Інакше було у греків. Виникнення приватної власності на стада і предмети розкоші вело до обміну між окремими особами, до перетворення продуктів у *товари.* І в цьому — зародок усього наступного перевороту. Як тільки виробники перестали самі безпосередньо споживати свій продукт, а почали відчужувати його шляхом обміну, вони втратили свою владу над ним. Вони вже більше не знали, що з ним станеться. Виникла можливість використати продукт проти виробника, для його експлуатації і гноблення. Тому ні одно суспільство не може зберегти надовго владу над своїм власним виробництвом і контроль над соціальними наслідками свого процесу виробництва, якщо воно не знищить обміну між окремими особами.

Як швидко після виникнення обміну між окремими особами і перетворення продуктів у товари починає проявлятися влада продукту над його виробником — це афінянам довелося відчути на власному досвіді. Разом з товарним виробництвом з'явився обробіток землі окремими особами своїми власними силами, а незабаром після цього і земельна власність окремих осіб. Потім з'явилися гроші, загальний товар, на який могли обмінюватися всі інші товари. Але, винаходячи гроші, люди й гадки не мали, що вони разом з тим створюють нову суспільну силу — єдину силу, яка матиме загальний вплив і перед якою повинно буде схилитися все суспільство. І ця нова сила, що раптово виникла без відома і бажання

її власних творців, дала відчути свою владу афінянам з усією грубістю своєї молодості.

Що було робити? Стародавній родовий лад не тільки виявився безсилим проти переможного походу грошей, він був також абсолютно нездатний знайти в собі хоч місце для чогось подібного до грошей, кредиторів і боржників, примусового стягання боргів. Але нова суспільна сила існувала, і благочестиві побажання, палке прагнення повернути добрі старі часи не могли примусити знову зникнути гроші і лихварство. І крім того, в родовому ладі був пробитий ряд інших другорядних брешей. Від покоління до покоління все більше перемішувались між собою члени різних родів і фратрій по всій території Аттики і особливо в самому місті Афінах, хоч і тепер ще афінянин міг продавати не належним до свого роду особам лише земельні ділянки, але не своє житло. З дальшим розвитком промисловості і обміну все повніше розвивався поділ праці між різними галузями виробництва: землеробством, ремеслом, а в ремеслі — між численними різновидностями його, торгівлею, судноплавством і т. д.; населення поділялося тепер щодо своїх занять на досить сталі групи; кожна з них мала ряд нових спільних інтересів, для яких не було місця всередині роду або фратрії і для обслуговування яких потрібні були, виходить, нові посади. Кількість рабів значно зросла і, мабуть, в той час уже набагато перевищувала число вільних афінян; родовий лад спершу зовсім не знав рабства, а значить, не знав і засобів, з допомогою яких можна було тримати в узді цю масу невільних. І, нарешті, торгівля приваблювала до Афін дуже багато чужоземців, які оселялися тут заради легкої наживи; в силу старих порядків, вони так само лишались безправними і беззахисними і, незважаючи на традиційну терпимість, були неспокійним, чужим елементом у народі.

Одним словом, родовий лад підходив до кінця. Суспільство з кожним днем все більше виростало з його рамок; навіть найгірші з лих, які виникали у всіх перед очима, він не міг ні обмежити, ні усунути. А тим часом непомітно розвинулась держава. Нові групи, що утворилися внаслідок поділу праці спершу між містом і селом, а потім між різними міськими галузями праці, створили нові органи для захисту своїх інтересів; були встановлені всякого роду посади. А далі молодій державі для ведення окремих невеликих воєн і для охорони торгових суден стали потрібні передусім власні військові сили, які у мореплавців-афінян могли бути спочатку тільки морськими силами. Були утворені, невідомо за який час до Солона, навкрарії, невеликі територіальні округи, по дванадцять у кожному племені; кожна навкрарія повинна була поставити, озброїти і забезпечити екіпажем одно військове судно і, крім того, виставляла ще двох вершників. Ця установа підривала родовий

устрій двояким чином: по-перше, вона створювала публічну владу, яка уже не збігалася просто-на-просто з сукупністю озброєного народу; по-друге, вона вперше поділяла народ для суспільних цілей не за спорідненими групами, а за *проживанням на одній території.* Яке це мало значення, буде видно далі.

Оскільки родовий лад не міг подавати експлуатованому народові ніякої допомоги, то лишалося розраховувати тільки на державу, що виникала. І вона дійсно подала цю допомогу у вигляді організації управління, запровадженої Солоном, знову зміцнившись в той же час за рахунок старого ладу. Солон,— нас тут не цікавить спосіб, яким була проведена його реформа, що припадає на 594 р. до нашого літочислення,— почав ряд так званих політичних революцій, причому зробив це вторгненням у відносини власності. Всі революції, що відбувалися досі, були революціями для захисту одного виду власності проти іншого виду власності. Вони не могли захищати один вид власності, не посягаючи на інший. Під час великої французької революції була принесена в жертву феодальна власність, щоб врятувати буржуазну; в революції, проведеній Солоном, мусила потерпіти власність кредиторів в інтересах власності боржників. Борги були просто оголошені недійсними. Подробиці нам точно не відомі, але Солон хвалиться в своїх віршах, що усунув заставні камені з обтяжених боргами земельних ділянок і повернув назад людей, проданих за борги в чужі країни, і тих, що втекли туди. Це можна було зробити тільки відкритим порушенням прав власності. І, справді, всі так звані політичні революції, від першої до останньої, були зроблені заради захисту власності *одного* виду і здійснювались шляхом конфіскації, що зветься також крадіжкою, власності *другого* виду. Отже, безперечно, що протягом двох з половиною тисяч років приватна власність могла зберігатися тільки завдяки порушенням права власності.

Але тепер треба було запобігти повторенню такого повернення в рабство вільних афінян. Це досягалося насамперед загальними заходами, як, наприклад, забороною таких боргових зобов'язань, по яких заставлялась сама особа боржника. Далі були встановлені максимальні розміри земельної власності, якою могла володіти окрема особа, щоб покласти хоча б деякі межі ненаситному прагненню знаті до захоплення селянської землі. А потім сталися зміни і в самому ладі; для нас найважливішими є такі:

Було встановлено, що рада складається з чотирьохсот членів, по сто від кожного племені; тут, таким чином, основою ще лишалося плем'я. Але це була єдина сторона старого ладу, сприйнята новою державою. Щодо всього іншого, то Солон поділив громадян на чотири класи за розмірами землеволодіння та його доходністю; 500, 300 і 150 медимнів зерна (1 медимн = приблизно 41 літрові)

були мінімальними розмірами доходу для перших трьох класів; ті, що мали менші доходи або зовсім не мали земельної власності, потрапляли до четвертого класу. Всі посади могли займати лише представники вищих трьох класів, а найвищі посади — тільки представники першого класу; четвертий клас мав лише право виступати і голосувати в народних зборах, але саме тут обиралися всі урядові особи, тут вони повинні були звітувати про свою діяльність, тут вироблялися всі закони, а четвертий клас становив тут більшість. Аристократичні привілеї були почасти відновлені у формі привілеїв багатства, але народ зберігав за собою вирішальну владу. Крім того, поділ на чотири класи був основою для нової організації війська. Перші два класи поставляли кавалерію, третій мав служити як важкоозброєна піхота, четвертий — як легка піхота, що не мала захисної зброї, або у флоті, і до того ж одержував, мабуть, за свою службу плату.

Тут, таким чином, в організацію управління вводиться зовсім новий елемент — приватна власність. Права і обов'язки громадян держави почали визначатися відповідно до розміру їх земельної власності, і в тій же мірі, в якій стали здобувати вплив імущі класи, почали витіснятися старі кровноспоріднені об'єднання; родовий лад зазнав нової поразки.

Проте надання політичних прав за майном зовсім не було одним з таких установлень, без яких не може існувати держава. Хоч цей принцип і відігравав велику роль в історії державного устрою, все ж дуже багато держав, і саме найбільш розвинутих, обходились без нього. Та і в Афінах він відіграв тільки минущу роль; з часів Арістіда доступ до всіх посад був відкритий кожному громадянинові[117].

За подальші вісімдесят років еволюція афінського суспільства поступово набрала напряму, в якому воно розвивалося далі на протязі наступних століть. Лихварським операціям з землею, що процвітали в досолонівську епоху, було покладено межі, так само як і безмірній концентрації земельної власності. Торгівля, а також ремесло і художнє ремесло, що дедалі більше розвивалися на основі рабської праці, зробилися панівними заняттями. Люди стали більш освіченими. Замість того щоб по-старому жорстоко експлуатувати власних співгромадян, тепер почали експлуатувати переважно рабів і покупців афінських товарів поза Афінами. Рухоме майно, багатство, що полягало в грошах, рабах і кораблях, все більше зростало, але тепер воно вже не становило тільки засобу для придбання земельної власності, як це було за колишніх часів замкнутості і обмеженості,— воно стало самоціллю. В результаті цього, з одного боку, в особі нового класу — багачів, що займалися промисловістю і торгівлею,— виникла переможна конкуренція

старій могутності знаті, а, з другого, залишки старого родового ладу втратили останній грунт. Роди, фратрії і племена, члени яких були розсіяні тепер по всій Аттіці і остаточно перемішалися між собою, стали через це зовсім непридатними для ролі політичних об'єднань; дуже багато афінських громадян не належало ні до якого роду; це були прихідці, які хоч і дістали права громадянства, але не були прийняті ні в один із старих родових союзів; поряд з цим ще існувало невпинно зростаюче число чужоземних прихідців, що були під покровительством [118].

Тим часом боротьба партій тривала; знать намагалася повернути свої колишні привілеї і на короткий час взяла гору, поки революція Клісфена (509 р. до нашого літочислення) не повалила її остаточно, а з нею разом і останні залишки родового ладу [119].

Нова організація управління, проведена Клісфеном, ігнорувала поділ на чотири стародавніх племені, що грунтувалися на родах і фратріях. їх місце зайняла зовсім нова організація на основі уже випробуваного в навкраріях поділу громадян тільки за місцем їх проживання. Вирішальне значення мала уже не належність до родових союзів, а виключно місце постійного проживання; не народ став поділятись, а територія; населення в політичному відношенні перетворювалось у простий придаток території.

Вся Аттіка була поділена на сто самоврядовуваних общин-округів, або демів. Громадяни (демоти), що жили в кожному демі, обирали свого старійшину (демарха) і скарбника, а також тридцять суддів, яким були підсудні дрібні позови. Деми мали також власний храм і бога-покровителя або героя, для якого вони обирали священнослужителів. Найвища влада в демі належала зборам демотів. Як справедливо відмічає Морган, це — прообраз самоврядовуваної американської міської общини [120]. Виникаюча держава розпочала в Афінах з тієї самої одиниці, до якої приходить сучасна держава в результаті свого вищого розвитку.

Десять таких одиниць, демів, становили плем'я, яке, однак, на відміну від старого родового племені стало називатися тепер територіальним племенем. Воно було не тільки самоврядовуваним політичним, але також і військовим об'єднанням; воно обирало філарха * або старійшину племені, що командував кіннотою, таксіарха, що командував піхотою, і стратега, що командував усім військом, набраним на території племені. Воно, далі, споряджало п'ять військових суден з екіпажем і командиром і мало за свого священного покровителя якого-небудь аттічного героя, ім'ям якого й називалося. Нарешті, воно обирало п'ятдесят представників до афінської ради.

---

* — від старогрецького слова «філа» — плем'я. *Ред.*

Вінцем цього була афінська держава, яка управлялася радою, що складалася з п'ятисот обраних представників десяти племен, а в останній інстанції — народними зборами, куди мав доступ і де користувався правом голосу кожний афінський громадянин; поряд з цим архонти та інші урядові особи відали різними галузями управління і судовими справами. Глави виконавчої влади в Афінах не було.

З запровадженням цієї нової організації управління і з допущенням дуже великого числа жителів, що були під покровительством,— почасти прихідців, почасти вільновідпущених рабів — органи родового ладу були відтіснені від громадських справ; вони виродилися в союзи приватного характеру і в релігійні братства. Але моральний вплив, успадковані погляди і спосіб мислення старої родової епохи ще довго жили в традиціях, які відмирали тільки поступово. Це позначилось на одній з пізніших державних установ.

Ми бачили, що істотна ознака держави полягає в публічній владі, відокремленій від маси народу. Афіни мали в той час лише народне військо і флот, що його виставляв безпосередньо народ; військо і флот були захистом від зовнішніх ворогів і тримали в покорі рабів, які вже тоді становили значну більшість населення. Відносно громадян публічна влада спочатку існувала тільки як поліція, що є такою ж старою, як держава; через це простодушні французи XVIII століття і говорили не про народи цивілізовані, а про народи поліцизовані (nations policées) *. Афіняни заснували, таким чином, одночасно з своєю державою також і поліцію, справжню жандармерію з піших і кінних лучників — ланд'єгерів, як їх називають у Південній Німеччині і в Швейцарії. Але ця жандармерія формувалася з *рабів*. Ця поліцейська служба здавалася вільному афінянинові такою принизливою, що він вважав за краще бути арештованим озброєним рабом, аби тільки самому не займатися такою ганебною справою. В цьому позначався ще спосіб мислення стародавнього родового побуту. Держава не могла існувати без поліції, але вона була ще молода і не користувалася ще достатнім моральним авторитетом, щоб вселити повагу до заняття, яке колишнім членам родів неминуче мало здаватися ганебним.

Якою мірою держава, що склалася в головних своїх рисах, відповідала новому суспільному становищу афінян, свідчить швидкий розквіт багатства, торгівлі! промисловості. Класовий антагонізм, на якому грунтувалися тепер суспільні і політичні установи, був уже не антагонізмом між знаттю і простим народом, а антагонізмом між рабами і вільними, між жителями, що були під покрови-

* Гра слів: «policé» — «цивілізований», «police» — «поліція». *Ред.*

тельством, і повноправними громадянами. На час найвищого розквіту Афін загальна кількість вільних громадян, включаючи жінок і дітей, становила приблизно 90 000 чоловік, а рабів обох статей налічувалось 365 000 і тих, що були під покровительством,— чужоземців і вільновідпущеників — 45 000. Таким чином, на кожного дорослого громадянина чоловічої статі припадало принаймні 18 рабів і більше двох, що були під покровительством. Велике число рабів було зв'язане з тим, що багато з них працювало разом в мануфактурах, у великих приміщеннях під дозором наглядачів. Але з розвитком торгівлі і промисловості відбувалося нагромадження і концентрація багатств у небагатьох руках, а також зубожіння маси вільних громадян, яким тільки лишалося на вибір: або вступити в конкуренцію з рабською працею, самим взявшись за ремесло, що вважалося ганебним, низьким заняттям і не обіцяло до того ж великого успіху, або ж стати злидарями. Вони йшли — за даних умов неминуче — останнім шляхом, а тому що вони становили масу населення, це привело до загибелі і всю афінську державу. Не демократія згубила Афіни, як це твердять європейські шкільні педанти, що плазують перед монархами, а рабство, яке зробило працю вільного громадянина ганебною.

Виникнення держави у афінян е надзвичайно типовим прикладом утворення держави взагалі, тому що воно, з одного боку, відбувається в чистому вигляді, без будь-якого насильственого втручання, зовнішнього або внутрішнього,— короткочасна узурпація влади Пісістратом не лишила ніяких слідів[121],— з другого боку, тому, що в даному разі дуже високо розвинута форма держави, демократична республіка, виникає безпосередньо з родового суспільства і, нарешті, тому, що ми в достатній мірі обізнані з усіма істотними подробицями утворення цієї держави.

VI

РІД І ДЕРЖАВА В РИМІ

Із сказання про заснування Рима видно, що перше поселення створив ряд об'єднаних в одно плем'я латинських родів (згідно із сказанням, їх було сто), до яких незабаром приєдналось одно сабельське плем'я, що теж нібито налічувало сто родів, а потім і третє плем'я, що складалося з різних елементів і так само мало, за переказами, сто родів. Усе оповідання з першого погляду свідчить про те, що тут не було нічого природно виниклого, крім роду, та й він у деяких випадках був лише відгалуженням первісного роду, що продовжував існувати на старій батьківщині. На племенах лежить печать штучного утворення, проте здебільшого із споріднених елементів і за зразком стародавнього, природно виросло-го, а не штучно створеного племені; при цьому не виключено, що ядром кожного з трьох племен могло бути справжнє старе плем'я. Проміжна ланка, фратрія, складалася з десяти родів і називалася курією; їх було, таким чином, тридцять.

Загальновизнаним е, що римський рід був таким же інститутом, як *і* рід грецький; якщо грецький рід являє собою дальший розвиток тієї суспільної одиниці, первісну форму якої ми знаходимо у американських червоношкірих, то це цілком стосується і до римського роду. Тому ми можемо тут говорити коротше.

Римський рід, принаймні за найдавніших часів існування міста, мав такий устрій:

1. Взаємне право спадкування членів роду; майно лишалося всередині роду. Оскільки в римському роді, як і в грецькому, панувало вже батьківське право, то потомство по жіночій лінії виключалось із спадкування. За законами Дванадцяти таблиць[122], найдавнішою відомою нам писаною пам'яткою римського права, в першу чергу спадщину одержували діти як прямі спадкоємці, коли їх не було — агнати (родичі по *чоловічій* лінії), а як не було таких — члени роду. В усіх випадках майно лишалося всередині роду. Ми бачимо тут поступове проникнення в родовий звичай

нових, породжених зростанням багатства і моногамією правових норм: первісно рівне право спадкування всіх членів роду обмежується на практиці спершу — і, як зазначалося вище, дуже рано — агнатами, а кінець кінцем дітьми та їх потомством по чоловічій лінії; у Дванадцяти таблицях це, само собою зрозуміло, подано в зворотному порядку.

2. Володіння спільним місцем поховання. Патриціанський рід Клавдіїв під час переселення з міста Регілл до Рима дістав ділянку землі і, крім того, в самому місті спільне місце поховання. Ще за Августа привезена в Рим голова загиблого в Тевтобурзькому лісі Вара[123] була похована в gentilitius tumulus * — отже, рід (Квінтіліїв) мав ще окремий могильний курган **.

3. Спільні релігійні свята. Ці sacra gentilitia *** відомі.

4. Зобов'язання не брати шлюбу всередині роду. Це, як видно, ніколи не було в Римі писаним законом, але залишалося звичаєм. З величезної маси римських подружніх пар, імена яких збереглися до нас, жодна не має однакового родового імені для чоловіка і жінки. Спадкове право також підтверджує це правило. Жінка, вийшовши заміж, втрачає свої агнатичні права, виходить із свого роду; ні вона, ні її діти не можуть бути спадкоємцями її батька або його братів, бо в противному разі батьківський рід втратив би частину спадщини. Це мав смисл тільки тоді, коли припустити, що жінка не може вийти заміж за члена свого роду.

5. Спільне володіння землею. Воно завжди існувало в первісну епоху, з того часу як землю племені почали ділити. Серед латинських племен ми знаходимо землю почасти у володінні племені, почасти у володінні роду, а почасти у володінні домашніх господарств, якими тоді навряд чи **** були окремі сім'ї. Ромулу приписують перший поділ землі між окремими особами, приблизно по гектару (два югери) на кожного. Однак ми ще й пізніше знаходимо земельні володіння, що належать родам, не кажучи вже про державну землю, навколо якої обертається вся внутрішня історія республіки.

6. Обов'язок членів роду захищати і допомагати один одному. Писана історія показує нам самі тільки уламки цього звичаю; римська держава відразу виступила на сцену як така могутня сила, що право захисту від заподіяння зла перейшло до неї. Коли Аппій Клавдій був арештований, всі члени його роду наділи траур,

---

* родовий курган. *Ред.*

** Слова «отже, рід (Квінтіліїв) мав ще окремий могильний курган» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

*** — родові священні свята. *Ред.*

**** У виданні 1884 р. замість слів «навряд чи» надруковано: «необов'язково». *Ред.*

навіть ті, що були його особистими ворогами. Під час другої Пунічної війни [124] роди об'єднувалися для викупу своїх полонених родичів; сенат *заборонив* їм це.

7. Право носити родове ім'я. Воно збереглося аж до часів імперії; вільновідпущеникам дозволялося прибирати родове ім'я своїх колишніх панів, проте без набуття прав членів роду.

8. Право приймати до роду сторонніх. Це робилося через усиновлення однією з сімей (як у індійців), що вело за собою прийняття до роду.

9. Про право обирати і усувати старійшину ніде не згадується. Але оскільки в перший період історії Рима всі посади займалися за обранням або за призначенням, починаючи з виборного царя, і оскільки жерці курій також обирались куріями, то ми можемо припустити те саме відносно старійшин (principes) родів, хоч обрання з однієї й тієї самої сім'ї в роді могло вже стати правилом.

Такі були функції римського роду. За винятком уже завершеного переходу до батьківського права, вони точно відтворюють права і обов'язки ірокезького роду; тут теж «виразно видно ірокеза» [125].

Покажемо * на одному тільки прикладі, яка плутанина в питанні про римський родовий лад панує ще й тепер навіть серед наших найвідоміших істориків. У праці Моммзена про римські власні імена часів республіки і Августа («Дослідження з історії Рима», Берлін, 1864, т. I [126]) сказано ось що:

«Опріч усіх членів роду чоловічої статі, виключаючи, звичайно рабів, але включаючи осіб, прийнятих родом і тих, що перебувають під його покровительством, родове ім'я поширюється також на жінок... Плем'я» (так Моммзен перекладає тут слово gens) «— це... спільність, що виникла на основі спільного — дійсного або гаданого або навіть вигаданого — походження, скріплена узами товариства щодо свят, місця поховань і спадкування, спільність, до якої повинні і можуть залічувати себе всі особисто вільні індивіди, а значить, також і жінки. Трудність становить тільки визначення родового імені заміжніх жінок. Цієї трудності, звичайно, не було, поки жінка могла брати шлюб не інакше, як з членом свого роду, а, як може бути доведено, довгий час жінці трудніше було вийти заміж за межами свого роду, ніж всередині його, бо ж це право одруження поза родом — gentis enuptio — ще в VI столітті давалося в нагороду як особистий привілей... Але там, де мали місце такі шлюби поза родом, жінка в найдавнішу епоху, очевидно, повинна була переходити до племені чоловіка. Немає ніякого сумніву в тому, що жінка, за стародавнім релігійним шлюбом, цілком вступає в правову і сакральну общину чоловіка і виходить із своєї. Хто не знає, що заміжня жінка втрачає право на спадкування і на передачу своєї спадщини щодо членів свого роду, зате входить до союзу, який має спільні права

* Увесь цей текст до слів: «Ще майже через триста років після заснування Рима» (див. це видання, стор. 109) Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

спадкування і до якого належать її чоловік, діти і взагалі члени їх роду. І якщо вона немовби усиновляється чоловіком і вступає в його сім'ю, то як же може вона лишатися чужою його родові?» (стор. 8—11).

Моммзен, таким чином, твердить, що римські жінки, які належали до якого-небудь роду, могли спершу брати шлюб тільки *всередині* свого роду, що римський рід, виходить, був ендогамний, а не екзогамний. Цей погляд, який суперечить всій практиці інших народів, спирається головним чином, коли не виключно, на одно-однісіньке, що викликало багато спорів, місце у Лівія (книга XXXIX, розд. 19) [127], згідно з яким сенат у 568 р. від заснування міста, тобто в 186 р. до нашого літочислення, постановив:

«uti Feceniae Hispalae datio, deminutio, gentis enuptio, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui earn duxisset, ob id fraudi ignominiaeve esset»,— «щоб Феценія Гіспала мала право розпоряджатися своїм майном, зменшувати його, вийти заміж поза родом і обрати собі опікуна, як коли б її» (померлий) «чоловік передав їй це право за заповітом; щоб вона могла вийти заміж за вільнонародженого і щоб тому, хто візьме її за жінку, це не було поставлено як поганий вчинок або безчестя».

Отже, безперечно, що тут Феценії, вільновідпущениці, надається право вийти заміж поза родом. І так само безперечно звідси виходить, що чоловік мав право за заповітом передати своїй жінці право вийти після його смерті заміж поза родом. Але поза *яким* родом?

Якщо жінка повинна була виходити заміж всередині свого роду, як гадає Моммзен, то вона і після шлюбу залишалася в цьому роді. Але, по-перше, саме це твердження про ендогамію роду і треба довести. А по-друге, якщо жінка повинна була одружуватися всередині свого роду, то, природно, що і чоловік також, бо інакше він не знайшов би собі жінки. Але тоді виходить, що чоловік міг передати своїй жінці за заповітом право, якого він сам не мав і не міг використати для самого себе; з юридичної точки зору це — нісенітниця. Моммзен теж відчував це і тому робить таке припущення:

«для одруження поза родом потрібна була юридично, мабуть, не тільки згода того, хто мав владу, але й усіх членів роду» (стор. 10 примітка).

Це, по-перше, дуже сміливе припущення, а по-друге, воно суперечить ясному текстові наведеного місця; сенат дає їй це право *замість чоловіка,* він напевно дає їй не більше і не менше того, що міг би дати їй її чоловік, але те, що він дає їй,— це право *абсолютне,* ніякими іншими обмеженнями не зв'язане, так що, коли вона скористується з цього права, то і її новий чоловік не повинен терпіти від цього; сенат навіть доручає теперішнім і майбутнім консулам і преторам подбати про те, щоб для неї не сталося від

цього ніякої шкоди. Таким чином, припущення Моммзена є зовсім неприйнятним.

Або ж припустимо інше: жінка виходила заміж за чоловіка з іншого роду, але сама лишалася в своєму старому роді. Тоді, згідно з вищенаведеним місцем, її чоловік мав би право дозволити жінці одружитися поза її власним родом. Це значить, що він мав би право розпоряджатися справами, що стосувалися роду, до якого він зовсім не належав. Це така нісенітниця, про яку більше й говорити не варто.

Отже, лишається тільки припустити, що жінка в першому шлюбі вийшла заміж за чоловіка з іншого роду і через цей шлюб тут же перейшла до роду чоловіка, як це Моммзен фактично і допускає для таких випадків. Тоді всі взаємовідносини відразу стають ясними. Жінка, внаслідок заміжжя відірвана від свого старого роду і прийнята в новий родовий союз чоловіка, займає там зовсім особливе становище. Хоч вона і член роду, але не зв'язана з ним кровною спорідненістю; самий характер її прийняття заздалегідь виключає її з загальної заборони одружуватися всередині роду, до якого вона увійшла саме через заміжжя; вона, далі, прийнята до родового союзу, що має спільні права спадкування, і в разі смерті чоловіка дістає у спадщину його майно, тобто майно члена роду. Що може бути природнішим за правило, яке зобов'язує її для збереження майна в роді вийти заміж за члена роду її першого чоловіка і ні за кого іншого? І якщо мав бути зроблений виняток, то хто може бути досить правомочним для того, щоб надати їй таке право, як не її перший чоловік, що заповідав їй це майно? В той момент, коли він заповідає їй частину майна і одночасно дозволяє через шлюб або в результаті шлюбу передати що частину майна до чужого роду, це майно ще належить йому; отже, він розпоряджається буквально тільки своєю власністю. Щодо самої жінки та її відношення до роду її чоловіка, то в цей рід ввів її саме чоловік актом свобідного волевиявлення — шлюбом; а тому також здається природним, що саме він і є тією особою, яка може надати їй право вийти з цього роду через другий шлюб. Одним словом, справа виявляється простою і само собою зрозумілою, як тільки ми відкинемо курйозне уявлення про ендогамність римського роду і разом з Морганом визнаємо його первісно екзогамним.

Лишається ще останнє припущення, яке теж знайшло своїх прихильників і, мабуть, найчисленніших: зазначене місце нібито говорить лише про те,

«що вільновідпущені служниці (libertae) не могли без спеціального дозволу e gente enubere» (виходити заміж поза родом) «або вчинити будь-який інший акт, який, бувши зв'язаний з capitis dimimitio minima *, спри-

* — втратою сімейних прав. *Ред.*

чинився б до виходу liberta з родового союзу» (Ланге. «Римські древності», Берлін, 1856, I, стор. 195, де з приводу цитованого нами місця з Лівія робиться посилання на Гушке [128]).

Якщо це припущення правильне, то згадане місце вже абсолютно нічого не доводить відносно становища вільнонароджених римлянок, і тоді зовсім не може бути й мови про обов'язок їх виходити заміж всередині роду.

Вислів enuptio gentis зустрічається тільки в цьому єдиному місці і ніде більше в усій римській літературі; слово enubere — одружуватися на стороні — зустрічається тільки три рази, теж у Лівія, і до того ж без зв'язку з родом. Фантастична ідея, нібито римлянки могли одружуватися тільки всередині роду, зобов'язана своїм виникненням лише одному цьому місцю. Але вона абсолютно не витримує критики. Справді, або це місце стосується до особливих обмежень для вільновідпущениць, і тоді воно нічого не доводить відносно вільнонароджених (ingenuae); або ж воно має силу і для вільнонароджених, і тоді воно скоріше доводить, що жінка, за загальним правилом, виходила заміж поза своїм родом, але із заміжжям переходила до роду чоловіка, отже, воно говорить проти Моммзена і за Моргана.

Ще майже через триста років після заснування Рима родові узи були настільки міцні, що один патриціанський рід, а саме рід Фабіїв, міг з дозволу сенату власними силами розпочати воєнний похід проти сусіднього міста Вейї. 306 Фабіїв нібито вирушили в похід і, попавши в засідку, всі були вбиті; єдиний хлопчик, що лишився живим, продовжив рід.

Десять родів, як сказано вище, становили фратрію, яка тут називалася курією і мала більш важливі суспільні функції, ніж грецька фратрія. Кожна курія мала власні релігійні церемонії, святиш і жерців; останні в своїй сукупності становили одну з римських жрецьких колегій. Десять курій становили плем'я, що, мабуть, мало спочатку, як і інші латинські племена, свого виборного старійшину — воєначальника і верховного жерця. Всі три племені разом становили римський народ — populus romanus.

До римського народу, таким чином, міг належати тільки той, хто був членом роду, а через свій рід — членом курії і племені. Первісна організація управління цього народу була така. Громадськими справами відав спочатку сенат, що, як це вперше правильно підмітив Нібур, складався з старійшин трьохсот родів [129]; саме тому, як родові старійшини, вони називалися батьками, patres, а їх сукупність — сенатом (рада найстаріших, від слова senex — старий). Узвичаєне обрання старійшин завжди з однієї і тієї самої сім'ї кожного роду створило і тут першу родову знать; ці сім'ї називалися патриціями і претендували на виключне право входити

до сенату і займати всі інші посади. Той факт, що народ з часом дозволив взяти гору цим домаганням і вони перетворилися в чинне право, відбився в сказанні про те, що Ромул надав першим сенаторам і їх потомству патриціат з його привілеями. Сенат, як і афінський bule, мав право ухвалювати остаточні рішення по багатьох питаннях і попередньо обговорювати більш важливі з них, особливо нові закони. Ці закони остаточно приймались народними зборами, які називалися comitia curiata (збори курій). Народ збирався, групуючись по куріях, а в кожній курії, мабуть, по родах; при ухваленні рішень кожна з тридцяти курій мала по одному голосу. Збори курій приймали або відкидали всі закони, обирали всіх вищих урядових осіб, в тому числі rex'a (так званого царя), оголошували війну (але мир укладав сенат) і як найвища судова інстанція ухвалювали остаточне рішення на апеляцію сторін в усіх випадках, коли йшлося про смертний вирок римському громадянинові.— Нарешті, поряд з сенатом і народними зборами стояв рекс, який точно відповідав грецькому басилеєві і зовсім не був, як його змальовує Моммзен [130], майже абсолютним монархом*. Він теж був воєначальником, верховним жерцем і головував у деяких судах. Повноважень у галузі цивільного управління, а також влади над життям, свободою і власністю громадян він зовсім не мав, якщо тільки вони не випливали з дисциплінарної влади воєначальника або влади голови судового органу в справі виконання вироку. Посада рекса не була спадковою; навпаки, його спершу обирали, мабуть, на пропозицію його попередника за посадою, збори курій, а потім на других зборах урочисто настановляли на посаду. Що його могли також усунути, доводить доля Тарквінія Гордого.

Так само, як і у греків у героїчну епоху, у римлян в період так званих царів була військова демократія, що грунтувалась на родах, фратріях і племенах і розвинулася з них. Правда, курії і племена були почасти штучними формуваннями, але вони були організовані на зразок справжніх, природно виниклих форм того суспільства, з якого вони постали і яке ще оточувало їх з усіх боків. І хоч патриціанська знать, що стихійно розвинулась, уже здобула твер-

---

* Латинське слово rex — відповідає кельтсько-ірландському righ (старійшина племені) і готському reiks; що останнє слово, як первісно і німецьке Fürst (означає те саме, що по-англійському first, по датському förste, тобто «перший»), означало також старійшину роду або племені, видно з того, що готи уже в IV столітті мали окреме слово для короля пізніших часів, воєначальника свого народу: thiudans. Артаксеркс і Ірод у біблії, перекладеній Ульфілою, ніколи не називаються reiks, а тільки thiudans, держава імператора Тіберія — не reiki, a thiudinassus. В імені готського тіуданса, або, як ми не точно перекладаємо, короля Тіударейкса, Теодоріха, інакше кажучи, Дітріха, обидва ці позначення злилися воєдино.

дий грунт під ногами, хоч рекси намагалися розширити потроху свої повноваження, все це не міняє первісного основного характеру ладу, а в цьому вся справа.

Тим часом населення міста Рима і римської області, що розширилася внаслідок завоювань, зростало почасти за рахунок імміграції, почасти — за рахунок населення підкорених, переважно латинських округ. Всі ці нові піддані держави (питання про клієнтів ми тут не торкаємось) стояли поза старими родами, куріями і племенами і, таким чином, не були складовою частиною populus romanus, власне римського народу. Вони були особисто вільними людьми, могли володіти земельною власністю, повинні були платити податки і відбувати військову службу. Але вони не могли займати ніяких посад і не могли брати участі ні в зборах курій, ні в дільбі здобутих шляхом завоювань державних земель. Вони становили позбавлений всіх політичних прав плебс. Завдяки своїй дедалі зростаючій чисельності, своїй військовій виучці і озброєнню вони стали грізною силою, що протистояла старому populus, який тепер надійно відгородився від усякого приросту за рахунок чужинців. На додаток до цього земельна власність була, очевидно, майже рівномірно поділена між populus і плебсом, тоді як торгове і промислове багатство, яке, проте, ще не дуже розвинулося, переважно було в руках плебсу.

Через густий морок, що оповиває всю легендарну найдавнішу історію Рима,— морок, ще значно посилений спробами тлумачення в раціоналістично-прагматичному дусі і такими ж описами пізніших учених юристів, твори яких є для нас джерелами,— неможливо сказати щось певне ні про час, ні про хід, ні про обставини виникнення тієї революції, яка поклала край стародавньому родовому ладові. Безперечним є тільки одно, що причина її коренилася в боротьбі між плебсом і populus.

За новою організацією управління, яку приписують рексу Сервію Туллію і яка спиралася на грецькі зразки, особливо на Солона, були створені нові народні збори, в яких брали участь або з яких виключалися без різниці populus і плебеї, залежно від того, чи несли вони військову службу чи ні. Все військовозобов'язане чоловіче населення було поділене відповідно до свого майна на шість класів. Мінімальний розмір майна для кожного з п'яти класів становив: I — 100 000 асів, II — 75 000, III — 50 000, IV — 25000, V — 11 000 асів, що, за Дюро де Ла Малем, дорівнює приблизно 14 000, 10 500, 7 000, 3 600 і 1 570 маркам [131]. Шостий клас, пролетарі, складався з малоімущих, вільних від військової служби і податків. У нових народних зборах центурій (comitia centuriata) громадяни розміщалися за військовим зразком, так би мовити, ротами, центуріями по 100 чоловік, причому кожна центурія мала

один голос. Але перший клас виставляв 80 центурій, другий — 22, третій — 20, четвертий — 22, п'ятий — ЗО, шостий також, для пристойності,— одну центурію. Крім того, вершники, що набиралися з найбагатших громадян, становили 18 центурій; всього було 193 центурії; для більшості голосів було досить 97. Але вершники *і* перший клас разом мали 98 голосів, тобто більшість; при їх одностайності всіх інших навіть не питали, остаточне рішення вважалося прийнятим.

До цих нових зборів центурій перейшли тепер усі політичні права колишніх зборів курій (крім деяких номінальних прав); курії і роди, з яких вони складалися, були тим самим зведені, як і в Афінах, до ролі простих приватних і релігійних братств і ще довгий час животіли в цій ролі, тоді як збори курій незабаром зовсім зійшли зі сцени. Для того щоб усунути з держави і три старі родові племені, було створено чотири територіальні племені, кожне з яких жило в окремому кварталі міста і мало ряд політичних прав.

Так і в Римі, ще до скасування так званої царської влади, був зруйнований стародавній суспільний лад, що грунтувався на особистих кровних узах, а замість нього створений був новий, дійсно державний устрій, оснований на територіальному поділі і майнових відмінностях. Публічна влада зосередилась тут в руках військовозобов'язаних громадян і була спрямована не тільки проти рабів, але і проти так званих пролетарів, відсторонених від військової служби і позбавлених озброєння.

В рамках цього нового ладу, який дістав свій дальший розвиток тільки після вигнання останнього рекса, Тарквінія Гордого, що узурпував справжню царську владу, і заміни рекса двома воєначальниками (консулами) з однаковою владою (як у ірокезів),— в рамках цього ладу розвивається вся історія Римської республіки з усією її боротьбою між патриціями і плебеями за доступ до посад і за участь в користуванні державними землями, з розчиненням кінець кінцем патриціанської знаті в новому класі великих землевласників і грошових магнатів, які поступово поглинули всю земельну власність розорених військовою службою селян, обробляли створені таким чином величезні маєтки руками рабів, обезлюдили Італію і тим самим проклали шлях не тільки імперії, але й її наступникам — германським варварам.

VII

РІД У КЕЛЬТІВ І ГЕРМАНЦІВ

Рамки цієї праці не дають нам можливості докладно розглянути інститути родового ладу, які існують ще й понині у найрізніших диких і варварських народів у більш або менш чистій формі, або сліди цих інститутів у стародавній історії азіатських культурних народів *. Ті і другі зустрічаються всюди. Досить кількох прикладів. Ще до того як узнали, що таке рід, Мак-Леннан, який найбільше доклав зусиль, щоб заплутати смисл цього поняття, довів існування роду і загалом правильно описав його у калмиків, черкесів, самоєдів ** та у трьох індійських народів — варлі, магарів і маніпурі[132]. Недавно М. Ковалевський виявив і описав його у пшавів, хевсурів, сванів та інших кавказьких племен [133]. Тут ми обмежимось деякими короткими зауваженнями про існування роду у кельтів і германців.

Найдавніші з кельтських законів, що досі збереглися, показують нам рід ще повним життя; в Ірландії він, принаймні інстинктивно, живе в свідомості народу ще й тепер, після того як англійці насильно зруйнували його; в Шотландії він був у повному розквіті ще в середині минулого століття і тут був так само знищений тільки зброєю, законодавством та судами англійців.

Староуельські закони, записані за багато століть до англійського завоювання [134], не пізніше XI століття, свідчать ще про те, що землю спільно обробляли цілими селами, хоч це вже і було тільки як винятковий пережиток загальнопоширеного раніше звичаю; кожна сім'я мала п'ять акрів для самостійного обробітку; поряд з цим одну ділянку обробляли спільно і врожай з неї ділили. Не викликає сумніву, що ці сільські общини являють собою роди або підрозділи родів; це доводить уже аналогія з Ірландією і Шотлан-

---

* Дальший текст у цьому абзаці до слів «Тут ми обмежимось» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

** Колишня назва ненців. *Ред.*

дією, коли навіть нове дослідження уельських законів, для якого у мене бракує часу (мої виписки зроблені в 1869 р.[135]), безпосередньо не підтвердило б цього. Та зате уельські джерела, а з ними і ірландські безпосередньо доводять, що у кельтів в XI столітті парний шлюб зовсім не був ще витіснений моногамією. В Уельсі шлюб не можна було розірвати, або, вірніше, не можна було скасувати на вимогу однієї з сторін тільки після семи років. Якщо до семи років не вистачало тільки трьох ночей, то подружжя могло розійтися. Тоді майно ділилося: жінка ділила, чоловік вибирав свою частину. Хатнє начиння ділили за певними, дуже курйозними правилами. Коли шлюб розривав чоловік, то він повинен був вернутії жінці її придане і деякі інші речі; коли жінка, то вона одержувала менше. З дітей чоловік забирав двох, жінка — одну дитину, саме середню. Якщо жінка після розлучення наново виходила заміж, а перший чоловік хотів одержати її знову, то вона мусила йти за ним, якби навіть і ступила вже *однією* ногою на нове подружнє ложе. Але якщо вони прожили разом сім років, то ставали чоловіком і жінкою навіть і тоді, коли шлюб не був раніше оформлений. Невинність дівчат до одруження аж ніяк не додержувалась суворо і не вимагалась; правила щодо цього — дуже фривольного характеру і зовсім не відповідають буржуазній моралі. Якщо жінка порушувала подружню вірність, чоловік міг її побити (один з трьох випадків, коли це йому дозволялося, в усіх інших випадках його за це карали), але вже після цього він не мав права вимагати іншого задоволення, бо

«за одну й ту саму провину встановлено або спокутування провини, або помста, а не те і друге разом»[136].

Причини, на підставі яких жінка могла вимагати розлучення, нічого не втрачаючи з своїх прав при поділі майна, були дуже різноманітні: досить було неприємного запаху з рота у чоловіка. Виплачувані вождеві племені або королю викупні гроші за право першої ночі (gobr merch, звідки середньовічна назва marcheta, по-французькому — marquette) відіграють у збірнику законів значну роль. Жінки користувалися правом голосу на народних зборах. Додамо до цього, що для Ірландії доведено існування таких самих порядків; що там теж цілком звичайними були шлюби на якийсь час і жінці при розлученні забезпечувались точно визначені великі переваги, навіть винагорода за її роботу в домашньому господарстві; що там існувала «перша жінка» поряд з іншими жінками і не робилося ніякої різниці, коли ділили спадщину, між шлюбними і позашлюбними дітьми. Таким чином, перед нами картина парного шлюбу, в порівнянні з яким існуюча в Північній Америці форма шлюбу здається суворою, але в XI столітті

це й не дивно у народу, який ще за часів Цезаря жив у груповому шлюбі.

Існування ірландського роду (sept, плем'я називалося clainne, клан) підтверджується і опис його дається не тільки в стародавніх збірниках законів, а й англійськими юристами XVII століття, які були послані в Ірландію, щоб перетворити землі кланів у коронні володіння англійського короля. Земля аж до самого цього часу була спільною власністю клану або роду, якщо тільки вона не була вже перетворена вождями в їх приватні доменіальні володіння. Коли вмирав який-небудь член роду і, таким чином, одно з господарств переставало існувати, старійшина (caput cognationis, як називали його англійські юристи) брався до нового переділу всієї землі між тими господарствами, які лишилися. Переділ провадився, мабуть, загалом за правилами, чинними в Німеччині. Ще й тепер подекуди в селах зустрічаються поля, що входять до так званої системи rundale, сорок чи п'ятдесят років тому таких полів було дуже багато. Селяни, індивідуальні орендарі землі, яка раніше належала всьому родові і яку потім загарбали англійські завойовники, вносять кожний орендну плату за свою ділянку, але з'єднують всю орну і лучну землю своїх ділянок докупи, ділять її залежно від розташування і якості на «кони» [«Gewanne»], як їх називають на Мозелі, і дають кожному його частку в кожному коні; болота і вигони перебувають у спільному користуванні. Ще п'ятдесят років тому час від часу, іноді щороку, провадились переділи. Межовий план такого села, де діє система rundale, має зовсім такий самий вигляд, як план якої-небудь німецької подвірної общини [Gehöferschaft] на Мозелі або в Гохвальді. Рід продовжує жити також і в «factions» *. Ірландські селяни часто поділяються на партії, що розрізняються за цілком безглуздими або недоречними, як то здається, ознаками, абсолютно незрозумілими для англійців, і немовби не мають ніякої іншої мети, крім улюблених в урочисті дні бійок цих партій між собою. Це — штучне відродження знищених родів, замінник їх, який з'явився після їх загибелі і своєрідно свідчить про живучість успадкованого родового інстинкту. А втім, у деяких місцевостях члени роду ще живуть разом на старій території; так, ще в тридцятих роках значна більшість жителів графства Монахан мала всього чотири прізвища, тобто походила від чотирьох родів або кланів **.

---

* — «партіях». *Ред.*

** За кілька днів, проведених в Ірландії [137], я знову ясно усвідомив, в якій мірі ще сільське населення живе там уявленнями родової епохи. Землевласник, у якого селянин орендує землю, для останнього все ще е свого роду вождем клану, зобов'язаним розпоряджатися землею в інтересах усіх; селянин гадає, що сплачує йому данину у формі орендної плати, але в разі

У Шотландії загибель родового ладу збігається з придушенням повстання 1745 року [138]. Лишається ще дослідити, яку саме ланку цього ладу являє собою шотландський клан, а що він становить таку ланку, не викликає сумніву. В романах Вальтера Скотта перед нами, як живий, постає цей клан гірської Шотландії. Цей клан,— говорить Морган,—

«чудовий зразок роду за своєю організацією і за своїм духом, разючий приклад впади родового побуту над членами роду... В їх чварах і в їх кровній помсті, в розподілі території по кланах, в їх спільному землекористуванні, у вірності членів клану вождю і один одному ми знаходимо всюди сталі риси родового суспільства... Походження вважалося відповідно до батьківського права, так що діти чоловіків лишалися в клані, тоді як діти жінок переходили в клани своїх батьків» [139].

А що в Шотландії раніше панувало материнське право, доводить той факт, що, за свідченням Беди, в королівській фамілії піктів спадкування йшло по жіночій лінії [140]. Навіть пережиток пуналуальної сім'ї зберігався як у уельсців, так і у скоттів аж до середніх віків у вигляді права першої ночі, яким, коли його не викупили, міг скористуватися щодо кожної нареченої вождь клану або король як останній представник колишніх спільних чоловіків *.

* * *

Не викликає сумніву, що германці аж до переселення народів були організовані в роди. Вони, мабуть, зайняли територію між Дунаєм, Рейном, Віслою і північними морями лише за кілька сто-

потреби має дістати від нього допомогу. Там вважають також, що всяка більш багата людина зобов'язана допомагати своїм менш заможним сусідам, коли вони потрапляють у нужду. Така допомога — не милостиня, вона по праву належить менш заможному членові клану від багатшого або від вождя клану. Зрозумілими *в* нарікання економістів і юристів на неможливість прищепити ірландському селянинові поняття про сучасну буржуазну власність; власність, у якої самі тільки права і ніяких обов'язків, просто не вміщується в голові ірландця. Але зрозуміло також, що ірландці, які раптом потрапляють з такими наївними, властивими родовому ладові, уявленнями до великих англійських або американських міст, в середовище з зовсім іншими моральними і правовими поглядами,— що такі ірландці легко бувають цілком спантеличені в питаннях моралі і права, втрачають усякий грунт під ногами і часто в масовому масштабі стають жертвами деморалізації. *(Примітка Енгельса до видання 1891 року.)*

* У виданні 1884 р. після цих слів іде текст, випущений Енгельсом у виданні 1891 року: «Таке саме право — в Північній Америці воно зустрічається на крайньому північному заході досить часто — діяло також і у росіян; його скасувала велика княгиня Ольга в X столітті». Далі наводиться абзац про «комуністичні господарства кріпосних сімей у Ніверне і Франш-Конте, подібних до слов'янських сімейних общин у сербсько-хорватських землях», перенесений Енгельсом у виданні 1891 р. до розділу II і включений ним у трохи зміненому вигляді в один з додатків до цього розділу (див. це видання, стор. 52). *Ред.*

літь до нашої ери; переселення кімврів і тевтонів було тоді ще в повному розпалі, а свеви остаточно осіли тільки за часів Цезаря. Про них Цезар виразно говорить, що вони розселилися родами і спорідненими групами (gentibus cognationibusque) [141], а в устах римлянина з gens Julia * це слово gentibus має цілком певне і безперечне значення. Це стосувалося до всіх германців; навіть у завойованих римських провінціях вони ще селилися, очевидно, родами. В «Алеманнській правді» підтверджується, що на завойованій землі на південь від Дунаю народ розселився родами (genealogiae) [142]; поняття genealogia вжито тут абсолютно в тому самому значенні, як пізніше община-марка або сільська община **. Недавно Ковалевський висловив думку, що ці genealogiae являли собою великі домашні общини, між якими була поділена земля і з яких лише згодом розвинулася сільська община [143]. Те саме може стосуватися тоді і до fara, вислову, який у бургундів і лангобардів,— отже, у готського і гермінонського, або верхньонімецького, племені,— означав майже, коли не зовсім те саме, що й слово genealogia в «Алеманнській правді». Чи дійсно перед нами рід чи домашня община — потребує ще дальшого дослідження.

Пам'ятки мови лишають перед нами відкритим питання про те, чи існував у всіх германців спільний вислів для позначення роду — і який саме. Етимологічно грецькому genos, латинському gens відповідає готське kuni, середньоверхньонімецьке künne, і вживають це слово в тому самому значенні. На часи материнського права вказує те, що слово для позначення жінки походить від того самого кореня: грецьке gyne, слов'янське zena, готське qvino, староскандінавське kona, kuna.— У лангобардів і бургундів ми зустрічаємо, як уже сказано, слово fara, що його Грімм виводить від гіпотетичного кореня fisan — народжувати. Я вважав би за

---

* — роду Юліїв. *Ред.*

** Дальший текст до слів: «Як у мексіканців і греків, так і у германців» (див. це видання, стор. 118) Енгельс включив у видання 1891 р. замість надрукованого у виданні 1884 р. такого тексту: «Таким чином, ми бачимо, що один з германських народів, і саме знов-таки свеви, розселився тут родами, gentes, і кожному родові була відведена певна територія. У бургундів і лангобардів рід називався fara, а вживане в «Бургундській правді» найменування членів роду (faramanni) одночасно означає також і самих бургундів, на противлежність римському населенню, яке, звичайно, не входило до складу бургундських родів. Отже, розподіляли землю у бургундів також по родах. Так розв'язується питання про faramanni, над яким сотні років марно сушили собі голови германські юристи. Назва fara навряд чи була спільним позначенням роду в усіх германців, хоч ми і знаходимо її у одного народу готського і у другого народу гермінонського (верхньонімецького) відгалуження. У німецькій мові є велика кількість коренів, вживаних для позначення спорідненості, і вони одночасно використовуються у висловах, що, як ми можемо припустити, мають відношення до роду». *Ред.*

краще виходити з більш очевидного походження від faran — їздити *, кочувати, повертатися, як позначення якоїсь певної частини кочуючої групи, що складається, само собою зрозуміло, тільки з родичів,— позначення, яке за час багатовікових переселень спершу на схід, а потім на захід поступово було перенесене на саму родову общину.— Далі, готське sibja, англосаксонське sib, староверхньонімецьке sippia, sippa — рідня **. У староскандінавській мові є лише множина sifjar — родичі; в однині — тільки як ім'я богині Сіф [Sif].— І, нарешті, в «Пісні про Гільдебранда» [144] трапляється ще інший вислів, саме в тому місці, де Гільдебранд питає Гадубранда:

«Хто твій батько серед чоловіків у народі... або з якого ти роду?» («eddo huelihhes *cnuosles* du sis»),

Якщо тільки взагалі існувало спільне германське позначення для роду, то воно, очевидно, звучало як готське kuni; за це говорить не тільки тотожність з відповідним висловом у споріднених мовах, але й те, що від нього походить слово kuning — король ***, яке первісно означає старійшину роду або племені. Слово sibja, рідня, не доводиться, як видно, брати до уваги; принаймні sifjar означає староскандінавською мовою не тільки кровних родичів, але й свояків, тобто включає членів щонайменше *двох родів:* само слово sif, таким чином, не могло бути позначенням роду.

Як у мексіканців і греків, так і у германців шикування бойового порядку в загоні кінноти і в клиновидній колоні піхоти відбувалось по родових об'єднаннях; якщо Таціт говорить: по сім'ях і споріднених групах [145], то цей невизначений вислів пояснюється тим, що за його часів рід у Римі давно перестав існувати як життєздатна одиниця.

Вирішальне значення має те місце у Таціта, де говориться, що брат матері дивиться на свого племінника як на сина, а дехто навіть вважає кровні узи, що зв'язують дядька з боку матері і племінника, більш священними й тісними, ніж зв'язок між батьком і сином, так що, коли вимагають заложників, син сестри визнається більшою гарантією, ніж власний син тієї людини, яку хочуть зв'язати цим актом. Тут ми маємо живий пережиток роду, організованого відповідно до материнського права, а значить первісного, і притому такого, який становить відмітну рису германців ****. Якщо

* — по-німецькому fahren. *Ред.*

** — по-німецькому Sippe. *Ред.*

*** — по-німецькому König. *Ред.*

**** Особливо тісний за своєю природою зв'язок між дядьком з боку матері і племінником, зв'язок, що бере свій початок від епохи материнського права і зустрічається у багатьох народів, відомий грекам тільки в міфології героїчного періоду. За Діодором (IV, 34), Мелеагр убивав синів Тестія, братів

член такого роду давав власного сина у заставу під якесь урочисте зобов'язання і син ставав жертвою порушення батьком договору, то це було тільки справою самого батька. А якщо жертвою ставав син сестри, то цим порушувалося найсвященніше родове право; найближчий родич хлопчика або юнака, який повинен був більше за всіх інших охороняти його, ставав винуватцем його смерті; цей родич або не повинен був робити його заложником, або мусив виконати договір. Коли б ми навіть не виявили ніяких інших слідів родового ладу у германців, то було б досить самого цього місця *.

Ще більш вирішальне значення, оскільки це свідчення припадає на період пізніший, майже через 800 років, має одно місце із старoскандінавської пісні про присмерк богів і загибель світу «Völuspa»[147]. В цьому «Віщанні провидиці», що в нього, як доведено тепер Бангом і Бугге[148], вплетені також і елементи християнства, при описі епохи загального виродження і зіпсованості, яка передує великій катастрофі, говориться:

«Broedhr munu berjask ok at bönum verdask, типи *systrungar* sifjum spilla».

«Брати будуть між собою ворогувати і убивати один одного, *діти сестер* порвуть узи спорідненості».

Systrungr — значить син материної сестри, і те, що вони, діти сестер, зречуться взаємної кровної спорідненості, здається поетові ще більшим злочином, ніж братовбивство. Це посилення злочину виражено в слові systrungar, яке підкреслює спорідненість з материнської сторони; якби замість цього стояло syskina-börn — діти братів і сестер або syskina-synir — сини братів і сестер, то другий рядок означав би у відношенні до першого не посилення, а пом'якшення. Таким чином, навіть за часів вікінгів, коли виникло «Віщання провидиці», в Скандінавії ще не зникла згадка про материнське право.

А втім, за часів Таціта у германців, принаймні у більш йому відомих **, материнське право вже поступилося місцем батьківському; діти спадкували по батькові; коли дітей не було, спадку-

своєї матері Алтеї. Вона бачить у цьому вчинку такий нічим не спокутуваний злочин, що проклинає вбивцю, свого власного сина, і накликає на нього смерть. «Боги, як повідають, зглянулися на її благання і поклали кінець життю Мелеагра». Як говорить той самий Діодор (IV, 43 і 44), аргонавти під проводом Геракла висаджуються у Фракії і дізнаються там, що Фіней, з намови своєї нової жінки, ганебно катує своїх двох синів, народжених від покинутої ним жінки, Бореади Клеопатри. Але серед аргонавтів були теж Бореади, брати Клеопатри, тобто брати матері катованих. Вони відразу ж заступаються за своїх племінників, визволяють їх і вбивають варту[146].

* Дальший текст до слів: «А втім, за часів Таціта» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

** Слова «принаймні у більш йому відомих» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

вали брати та дядьки з боку батька і матері. Допущення до участі у спадкуванні материного брата зв'язане із збереженням щойно згаданого звичаю і також доводить, яким новим ще було тоді батьківське право у германців. Сліди материнського права зустрічаються також ще довго в епоху середньовіччя. Ще в ту пору, мабуть, не дуже покладались на походження від батька, особливо у кріпаків; так, коли феодал вимагав назад від якого-небудь міста кріпака-втікача, то, як наприклад, в Аугсбурзі, Базелі, Кайзерслаутерні, кріпацький стан відповідача повинні були під присягою підтвердити шість його найближчих кровних родичів, і до того ж виключно з боку матері (Маурер, «Міський устрій», I, стор. 381 [149]).

Ще один пережиток щойно відмерлого материнського права можна бачити в тій пошані германців до жіночої статі, яка для римлянина була майже незбагненна. Дівчата з благородної сім'ї визнавались за найбільш надійних заложників при укладенні договорів з германцями; думка про те, що їх. жінки і дочки можуть потрапити в полон і рабство, для них страшна і більше ніж що інше підносить їх мужність у бою; в жінці вони бачать щось священне й пророче; вони прислухаються до її поради навіть у найважливіших справах; так, Веледа, жриця племені бруктерів на Ліппе, була душею всього повстання батавів, під час якого Цивіліс на чолі германців та белгів захитав римське панування в усій Галлії [150]. Панування жінки в домі, як видно, річ безперечна; правда, на ній, на стариках і дітях лежать всі домашні роботи; чоловік полює, п'є або байдикує. Так говорить Тацит; але оскільки він не говорить, хто обробляє поле, і ясно заявляє, що раби платили тільки оброк, але не відбували ніякої панщини, то, очевидно, маса дорослих чоловіків все ж повинна була виконувати ту невелику роботу, якої вимагало землеробство.

Формою шлюбу був, як уже сказано вище, парний шлюб, що поступово наближався до моногамії. Строгою моногамією це ще не було, бо допускалося багатоженство знатних. Невинність дівчат загалом оберігалася строго (на протилежність кельтам), і Тацит так само з особливою теплотою говорить про непорушність шлюбного союзу у германців. Як підставу для розлучення він наводить тільки перелюбство жінки. Але в його розповіді є тут багато прогалин, і, крім того, вона надто явно служить зразком чесноти для розбещених римлян. Безперечним є одно: якщо германці і були в своїх лісах цими подиву гідними рицарями чесноти, то досить було тільки найменшого зіткнення із зовнішнім світом, щоб вони опустилися до рівня усіх інших середніх європейців; останній слід строгості нравів зник серед римського світу ще значно швидше, ніж германська мова. Досить тільки почитати Григорія Турського.

Само собою зрозуміло, що в германських незайманих лісах не могли, як у Римі, панувати витончені надмірності в почуттєвих втіхах, і, таким чином, за германцями і в цьому відношенні лишається достатня перевага над римським світом, коли навіть ми не будемо приписувати їм тієї здержливості в плотських справах, яка ніде і ніколи не була загальним правилом для цілого народу.

З родового ладу випливало зобов'язання успадковувати від батька або родичів не тільки дружні зв'язки, але й ворогування; так само успадковувався вергельд — викупний штраф, сплачуваний замість кровної помсти за вбивство або заподіяння шкоди. Існування цього вергельду, який визнавало ще минуле покоління специфічно германським інститутом, тепер доведене для сотень народів. Це загальна форма пом'якшення кровної помсти, що випливає з родового ладу. Ми знаходимо її, як і обов'язкову гостинність, також, між іншим, і у американських індійців; опис звичаїв гостинності у Таціта («Германія», розд. 21) майже до дрібниць збігається з розповіддю Моргана про гостинність його індійців.

Палкий і нескінченний спір про те, чи остаточно поділили уже германці часів Таціта свої поля чи ні і як розуміти місця, що стосуються цього,— належить тепер минулому. Після того як доведено, що майже у всіх народів існував спільний обробіток орної землі родом, а пізніше — комуністичними сімейними общинами, які, за свідченням Цезаря, були ще у свевів[151], і що на зміну цьому порядкові прийшов розподіл землі між окремими сім'ями з періодичними новими переділами цієї землі, після того як встановлено, що цей періодичний переділ орної землі подекуди зберігся в самій Німеччині до наших днів, навряд чи варто навіть згадувати про це. Якщо германці за 150 років, які відділяють розповідь Цезаря від свідчення Таціта, перейшли від спільного обробітку землі, що його Цезар ясно приписує свевам (поділеної або приватної орної землі у них зовсім немає, говорить він), до обробітку окремими сім'ями з щорічним переділом землі, то це справді значний прогрес; перехід від спільного обробітку землі до повної приватної власності на землю за такий короткий період часу і без усякого втручання ззовні є просто неможливим. Отже, я читаю у Таціта тільки те, що у нього лаконічно сказано: вони міняють (або наново переділяють) оброблену землю щороку, і при цьому лишається ще досить спільної землі[152]. Це той ступінь землеробства і землекористування, який точно відповідає тогочасному родовому ладові германців *.

---

* Дальший текст до слів: «Тоді як у Цезаря германці» (див. це видання, стор. 123) Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

Попередній абзац я залишаю без змін, яким він був у старих виданнях. За цей час справа повернулася інакше. Після того як Ковалевський (див. вище, стор. 44*) довів велике, коли не повсюдне, поширення патріархальної домашньої общини як проміжного ступеня між комуністичною сім'єю, основаною на материнському праві, і сучасною ізольованою сім'єю, мова йде вже більше не про те, як це було в спорі між Маурером і Вайцем,— спільна чи приватна власність на землю, а про те, яка була *форма* спільної власності. Немає ніякого сумніву, що за часів Цезаря у свевів існувала не тільки спільна власність, але й спільний обробіток землі спільними силами. Ще довго можна буде спорити про те, чи був господарською одиницею рід, чи нею була домашня община, чи яка-небудь проміжна між ними комуністична споріднена група, чи може, залежно від земельних умов, існували всі три групи. Але от Ковалевський твердить, що описані Тацітом порядки мають на увазі існування не общини-марки або сільської общини, а домашньої общини; тільки з цієї останньої далеко пізніше, в результаті зростання населення, розвинулась сільська община.

Згідно з цим поглядом, поселення германців на територіях, займаних ними за часів Рима, як і на віднятих ними пізніше у римлян, складалися не з сіл, а з великих сімейних общин, що охоплювали кілька поколінь, займали під обробіток відповідну ділянку землі і користувалися навколишніми пустими землями разом з сусідами, як спільною маркою. Те місце у Таціта, де сказано, що вони міняють оброблену землю, слід тоді справді розуміти в агрономічному значенні: община щороку заорювала іншу ділянку, а ріллю минулого року залишала під паром або зовсім давала їй зарости. При рідкому населенні завжди лишалося досить вільних пустих земель, а тому всякі суперечки за володіння землею були зайві. Тільки через століття, коли число членів домашніх общин так зросло, що при тодішніх умовах виробництва ставало вже неможливим ведення спільного господарства, ці общини розпалися; орну землю і луки, які були до того в спільному володінні, почали за відомим уже способом ділити між окремими домашніми господарствами, що тепер виникали, спершу на якийсь час, пізніше — раз назавжди, тоді як ліси, вигони і води лишалися спільними.

Для Росії такий хід розвитку є історично цілком доведеним. Що ж до Німеччини і, в другу чергу, всіх інших германських країн, то не можна заперечувати, що це припущення в багатьох відношеннях краще пояснює джерела і легше розв'язує труднощі, ніж та точка зору, яка панувала досі і яка відсувала існування сільської общини ще на часи Таціта. Найдавніші документи, як, на-

* Див. це видання, стор. 50—51. *Ред.*

приклад, Codex Laureshamensis [153], загалом далеко краще пояснюються за допомогою домашньої общини, ніж сільської общини-марки. З другого боку, це пояснення, в свою чергу, викликає нові труднощі і нові питання, які ще потребують свого розв'язання. До остаточного розв'язання тут можуть привести тільки нові дослідження; я, однак, не можу заперечувати велику ймовірність існування домашньої общини як проміжного ступеня також у Німеччині, Скандінавії і Англії.

Тоді як у Цезаря германці почасти тільки що осіли на землю, почасти ще шукали місця постійного оселення, за часів Таціта вони мають уже за собою ціле століття осілого життя; цьому відповідав і безперечний прогрес у виробництві засобів існування. Вони живуть в рублених будинках, носять ще примітивний одяг жителів лісів: грубий вовняний плащ, звірину шкуру; у жінок і знаті — полотняний спідній одяг, їхню їжу становлять молоко, м'ясо, дикі плоди і, як додає Пліній, вівсяна каша [154] (ще й понині кельтська національна страва в Ірландії і Шотландії), їхнє багатство полягає в худобі, але поганої породи: бики і корови — низькорослі, миршаві, безрогі; коні — маленькі поні й погані скакуни. Грошей було мало і вживалися вони рідко, до того ж тільки римські. Виробів із золота і срібла вони не виготовляли і не дорожили ними, залізо було рідкістю і його, принаймні у племен, що жили по Рейну та Дунаю, як видно, майже виключно ввозили, а не добували самі. Рунічні письмена (наслідування грецьких або латинських букв) були відомі лише як тайнопис і вживалися тільки для релігійно-магічних цілей. Ще було звичайним явищем принесення в жертву людей. Одним словом, тут перед нами народ, який щойно піднявся з середнього ступеня варварства на вищий. Але тоді як у племен, що безпосередньо межували з римлянами, розвиткові самостійного металічного і текстильного виробництва перешкоджав легкий ввіз продуктів римської промисловості, таке виробництво, поза всяким сумнівом, було створено на північному сході, на узбережжі Балтійського моря. Знайдені в болотах Шлезвігу разом з римськими монетами кінця II століття предмети озброєння — довгий залізний меч, кольчуга, срібний шолом і т. п., а також германські металеві вироби, що поширилися в результаті переселення народів, являють собою досить високого рівня розвитку цілком своєрідний тип навіть і тоді, коли вони наближаються до первісних римських зразків. Переселення в цивілізовану Римську імперію поклало край цьому самобутньому виробництву всюди, крім Англії. Яка одноманітність виявляється у виникненні і дальшому розвитку цього виробництва, показують, наприклад, бронзові застібки; ці застібки, знайдені в Бургундії, в Румунії, на берегах Азовського моря, могли вийти з тієї самої майстерні, що

й англійські та шведські, і вони так само є безперечно германського походження.

Вищому ступеневі варварства відповідає і організація управління. Повсюди існувала, за Тацітом, рада старійшин (principes), яка вирішувала дрібніші справи, а важливіші підготовляла для вирішення в народних зборах; останні на нижчому ступені варварства, принаймні там, де ми про нього знаємо, у американців, існують тільки для роду, але не для племені або союзу племен. Старійшини (principes) ще дуже відрізняються від воєнних вождів (duces), зовсім як у ірокезів. Перші живуть уже почасти за рахунок почесних подарунків від членів племені худобою, зерном та ін.; їх обирають, як в Америці, здебільшого з однієї і тієї самої сім'ї; перехід до батьківського права сприяє, як у Греції і Римі, поступовому перетворенню виборного начала в спадкове право і тим самим виникненню знатної сім'ї в кожному роді. Ця стародавня так звана племінна знать у більшості своїй загинула під час переселення народів або ж незабаром після нього. Воєначальники обиралися незалежно від походження, виключно за здібностями, їх влада була невелика, і вони повинні були впливати своїм прикладом; власне дисциплінарну владу у війську Таціт явно приписує жерцям. Справжня влада зосереджувалась у народних зборів. Король або старійшина племені головує; народ ухвалює своє рішення: негативне — ремствуванням, позитивне — схвальними вигуками і брязканням зброї. Народні збори є разом з тим і судом; сюди звертаються із скаргами і тут же їх розв'язують, тут ухвалюють смертні вироки, причому кара на смерть призначається тільки за боягузтво, зраду свого народу і протиприродні пороки. В родах та інших підрозділах суд так само чинять усі разом під головуванням старійшини, що, як і в усьому германському стародавньому судочинстві, міг тільки керувати процесом і ставити запитання; вирок у германців завжди і скрізь ухвалювався всім колективом.

З часів Цезаря утворилися союзи племен; у деяких з них були вже королі; верховний воєначальник, як у греків і римлян, уже домагався тиранічної влади і іноді досягав її. Такі щасливі узурпатори, однак, зовсім не були необмеженими владарями; але вони вже починали розбивати кайдани родового ладу. Тоді як вільновідпущені раби взагалі були в підлеглому становищі, бо вони не могли належати ні до якого роду, у нових королів улюбленці з їх середовища часто досягали високих пестів, багатства і почестей. Те саме діялося після завоювання Римської імперії з воєначальниками, які тепер ставали королями великих країн. У франків раби і вільновідпущеники короля відігравали значну роль спершу при дворі, а потім у державі; велика частина нової знаті веде своє походження від них.

Виникненню королівської влади сприяв один інститут — дружини. Вже у американських червоношкірих ми бачили, як поряд з родовим ладом створюються приватні об'єднання для ведення війни на свій страх і риск. Ці приватні об'єднання стали у германців уже постійними союзами. Воєнний вождь, що здобув собі славу, збирав навколо себе загін пожадливих до здобичі молодих людей, зобов'язаних йому особистою вірністю, як і він їм. Він утримував і нагороджував їх, встановлював певну ієрархію між ними; для малих походів вони були для нього загоном охоронців і завжди готовим до виступу військом, для більш значних — готовим офіцерським корпусом. Хоч які слабі мали бути ці дружини і хоч які слабі вони насправді були, наприклад, пізніше у Одоакра в Італії, все ж в їх існуванні був уже зародок занепаду старої народної свободи, і саме таку роль вони відіграли під час переселення народів і після нього. Тому що, по-перше, вони сприяли виникненню королівської влади; по-друге, як відмічає вже Таціт, їх можна було вдержати як організоване ціле тільки безупинними війнами і розбійницькими наскоками. Грабіж став метою. Якщо ватажкові дружини не було чого робити поблизу, він вирушав із своїми людьми до інших народів, де точилася війна і можна було сподіватися на здобич; германські допоміжні війська, які у великій кількості билися під римським прапором навіть проти самих же германців, набиралися частково з таких дружин. Система військового наємництва — ганьба і прокляття німців — була вже тут в наявності у своїй первісній формі. Після завоювання Римської імперії ці дружинники королів утворили, поряд з придворними слугами з числа невільних і римлян, другу з головних складових частин пізнішої знаті.

Таким чином, в цілому, у об'єднуваних в народи германських племен існувала така сама організація управління, як та, що розвинулась у греків героїчної епохи і у римлян епохи так званих царів: народні збори, рада родових старійшин, воєначальник, що прагнув уже до справжньої королівської влади. Це була найбільш розвинута організація управління, яка взагалі могла скластися за родового ладу; для вищого ступеня варварства вона була зразковою. Досить було суспільству вийти з рамок, всередині яких ця організація управління задовольняла своєму призначенню, наставав край родовому ладові; він руйнувався, його місце заступала держава.

VIII

УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ У ГЕРМАНЦІВ

Германці, за свідченням Таціта, були дуже численним народом. Приблизне уявлення про чисельність окремих германських народів дає нам Цезар; він визначає число узипетів і тенктерів, що появилися на лівому березі Рейну, в 180 000 чоловік, включаючи жінок і дітей. Отже, близько 100 000 чоловік припадало на кожний окремий народ *, що вже значно перевищувало, наприклад, загальне число ірокезів у період їх розквіту, коли вони, не досягаючи 20 000 чоловік, стали грозою для всієї країни, від Великих озер до Огайо і Потомаку. Коли ми спробуємо позначити на карті, як, згідно з відомостями, що дійшли до нас, були розташовані більш відомі народи, які оселилися поблизу Рейну, то кожний такий народ окремо займе в середньому приблизно площу прусського адміністративного округу, тобто близько 10 000 кв. кілометрів, або 182 кв. географічні милі. Але Germania Magna ** римлян охоплює, аж до Вісли, в круглих цифрах 500 000 кв. кілометрів. При середній чисельності окремих народів у 100 000 чоловік загальна чисельність населення всієї Germania Magna мала доходити до п'яти мільйонів; для варварської групи народів — цифра значна, для наших умов — 10 чоловік на квадратний кілометр, або 550 на квадратну географічну милю,— надзвичайно мала. Але цим аж ніяк не вичерпується число германців, що жили в той час. Ми знаємо, що уздовж Карпат до самого гирла Дунаю жили германські народи готської групи племен — бастарни, певкіни та інші, настільки численні, що Пліній вважав їх за п'яту основну групу

---

* Взяте тут число підтверджується одним місцем у Діодора про галльських кельтів: «У Галлії живе багато народностей різної чисельності. У найііі.тьтих з них чисельність населення досягає приблизно 200 000 чоловік, у найменших — 50000» (Diodorus Siculus, V, 25). Отже, в середньому — 125000; галльські окремі народи, з огляду на більш високий ступінь їх розвитку, безумовно слід вважати трохи більшими кількісно, ніж германські.

** — Велика Германія. *Ред.*

германських племен [155]; ці племена, які вже за 180 років до нашого літочислення були наємниками на службі у македонського царя Персея, ще в перші роки правління Августа прорвалися до околиць Адріанополя. Коли ми визначимо їх чисельність тільки в один мільйон, то ймовірне число германців на початок нашого літочислення становитиме щонайменше шість мільйонів.

Після того як вони осіли в Германії, населення повинно було зростати з чимраз більшою швидкістю; самі лише вищезгадані успіхи в галузі розвитку виробництва могли б довести це. Знахідки в болотах Шлезвігу, як свідчать виявлені серед них римські монети, відносяться до III століття. Таким чином, на цей час на узбережжі Балтійського моря вже було поширене розвинуте виробництво металевих і текстильних виробів, відбувалися жваві торгові зносини з Римською імперією і більш багаті жили вже досить розкішно — все це ознаки густішого населення. Близько цього ж часу починається також загальний воєнний наступ германців по всій лінії Рейну, римського прикордонного валу і Дунаю, від Північного до Чорного моря — прямий доказ все більшого росту населення, яке прагнуло розширити свої володіння. Триста років тривала боротьба, під час якої вся основна частина готських народів (за винятком скандінавських готів і бургундів) рушила на південний схід і утворила ліве крило розтягнутої лінії наступу, в центрі якої верхньогерманці (гермінони) прорвались на Верхній Дунай, а на правому крилі іскевони, що нині називаються франками,— на Рейн; інгевонам припало завоювати Британію. Наприкінці V століття шлях у Римську імперію, знесилену, знекровлену і безпорадну, був відкритий для вторгнення германців.

Вище ми стояли біля колиски античної грецької і римської цивілізації. Тут ми стоїмо біля її могили. По всіх країнах басейну Середземного моря протягом століть проходив нівелюючий рубанок римського світового панування. Там, де не ставила опору грецька мова, всі національні мови мусили поступитися місцем зіпсованій латині; зникли всі національні відмінності, не існувало більше галлів, іберів, -лігурів, норіків — всі вони стали римлянами. Римське управління і римське право всюди зруйнували стародавні родові об'єднання, а тим самим і останні рештки місцевої і національної самодіяльності. Новоспечене римське громадянство нічого не пропонувало взамін; воно не виражало ніякої національності, а було тільки виразом відсутності національності. Елементи нових націй були всюди в наявності; латинські діалекти різних провінцій все більше й більше розходились між собою; природні кордони, що зробили колись Італію, Галлію, Іспанію, Африку самостійними територіями, ще існували і все ще давали себе знати. Але ніде не було в наявності сили, здатної з'єднати ці елементи в нові нації;

ніде ще не було й сліду здатності до розвитку і опору, не кажучи вже про творчу енергію. Для величезної маси людей, що жили на обширній території, єдиним об'єднуючим зв'язком була римська держава, яка з часом стала їх найлютішим ворогом і гнобителем. Провінції знищили Рим; Рим сам перетворився у провінціальне місто, подібне до інших, привілейоване, але вже не пануюче більше; він перестав бути центром світової імперії і навіть резиденцією імператорів, а також їх намісників; вони жили тепер у Константинополі, Трірі, Мілані. Римська держава перетворилася в гігантську складну машину виключно для висмоктування соків з підданих. Податки, державні повинності і різного роду побори призводили масу населення до чимраз більших злиднів; цей гніт посилювали і робили нестерпним здирства намісників, збирачів податків, солдатів. Ось до чого прийшла римська держава з її світовим пануванням: своє право на існування вона будувала на підтриманні порядку всередині і на захисті від варварів ззовні; але її порядок був гірший від найгіршого безпорядку, а варварів, від яких вона бралася захищати громадян, останні ждали як рятівників.

Стан суспільства був не менш безнадійним. Уже починаючи від останніх часів республіки, римське панування грунтувалося на нещадній експлуатації завойованих провінцій; імперія не тільки не знищила цієї експлуатації, а, навпаки, перетворила її в систему. Чим більше занепадала імперія, тим більше зростали податки й повинності, тим безсоромніше грабували і вимагали чиновники. Торгівля і промисловість ніколи не були справою римлян — покорителів народів; тільки у лихварстві вони перевищили все, що було до і після них. Те, що було раніше і що збереглося від торгівлі, загинуло від здирства чиновників; те, що вціліло від неї, припадає на східну, грецьку частину імперії, яка виходить за рамки нашого розгляду. Загальне зубожіння, занепад торгівлі, ремесла і мистецтва, зменшення населення, запустіння міст, повернення землеробства до нижчого рівня — такий був кінцевий результат римського світового панування.

Землеробство, вирішальна галузь виробництва в усьому стародавньому світі, тепер знову, більше ніж будь-коли, набрало такого значення. В Італії величезні комплекси маєтків (латифундії), що після падіння республіки охоплювали майже всю територію, використовувались двояким чином: або під пасовища, і там населення було замінене вівцями і биками, догляд за якими потребував лише невеликого числа рабів; або як вілли, де руками маси рабів велося садівництво у великих розмірах — почасти для задоволення потреб власника, що жив у розкошах, почасти для збуту на міських ринках. Великі пасовища збереглись і були навіть розширені;

маєтки-вілли і їх садівництво занепали разом з розоренням їх власників і запустінням міст. Побудоване на рабській праці господарство латифундій перестало давати прибуток; але в ту епоху воно було єдино можливою формою великого сільського господарства. Дрібне господарство знову стало єдино вигідною формою землеробства. Вілли одна за одною розбивались на дрібні парцели, які передавались спадковим орендарям, що платили певну суму, або їх одержували partiarii *, які були скоріше управителями, ніж орендарями, і діставали за свою працю шосту, а то й усього лише дев'яту частину річного продукту. Переважала, проте, здача цих дрібних парцел колонам, які сплачували щороку певну суму, були прикріплені до землі і могли бути продані разом із своєю парцелою; вони, правда, не були рабами, але й не вважалися вільними, не могли одружуватися з вільними, і їх шлюби між собою розглядались не як законні, а, подібно до шлюбів рабів, як просте співжиття (contubernium). Вони були попередниками середньовічних кріпаків.

Античне рабство пережило себе. Ні у великому сільському господарстві, ні в міських мануфактурах воно вже не давало прибутку, що виправдував би затрачену працю,— ринок для його продуктів зник. А в дрібному землеробстві і дрібному ремеслі, до розмірів яких скоротилося величезне виробництво часів розквіту імперії, не могло знайти застосування велике число рабів. Тільки для рабів, що обслуговували домашнє господарство і розкішне життя багачів, лишалося ще місце в суспільстві. Але відмираюче рабство все ще було в силі підтримувати уявлення про всяку продуктивну працю, як про рабську справу, негідну вільних римлян, а такими тепер були всі громадяни. Результатом було, з одного боку,— збільшення числа відпущених на волю рабів, які були зайві і стали тягарем, а з другого боку,— збільшення числа колонів і зубожілих вільних (що нагадують poor whites ** колишніх рабовласницьких штатів Америки). Християнство зовсім неповинне в поступовому відмиранні античного рабства. Воно на протязі цілих століть уживалося в Римській імперії з рабством та й згодом ніколи не перешкоджало работоргівлі у християн: ні у германців на півночі, ні у венеціанців на Середземному морі, ні пізнішій торгівлі неграми ***. Рабство перестало окупати себе і тому відмерло. Але вмираюче рабство лишило своє отруйне жало — зневагу

* — здольщики. *Ред.*

** — білих бідняків. *Ред.*

*** За словами єпископа Ліутпранда Кремонського, в X столітті у Вердені, отже, в Священній германській імперії, головним промислом була фабрикація євнухів, яких з великою вигодою вивозили до Іспанії для мавританських гаремів [156].

вільних до продуктивної праці. То був безвихідний тупик, в якому опинився римський світ: рабство стало економічно неможливим, праця вільних зневажалася з погляду моралі. Перше вже не могло, друга ще не могла бути основною формою суспільного виробництва. Вивести з цього стану могла тільки докорінна революція.

У провінціях справа стояла не краще. Найбільше відомостей ми маємо про Галлію. Поряд з колонами тут були ще вільні дрібні селяни. Щоб захистити себе від насильства чиновників, суддів та лихварів, вони часто вдавалися до заступництва, патронату якої-небудь могутньої особи; так робили не тільки окремі селяни, а й цілі общини, через що імператори в IV столітті не раз видавали едикти про заборону цього. Але що це давало тим, хто шукав захисту? Патрон ставив їм умову, щоб вони передавали йому право власності на їх земельні ділянки, а він замість цього забезпечував їм довічне користування останніми. Цю хитрість засвоїла свята церква і старанно застосовувала в IX і X століттях, щоб розширити царство боже і свої власні земельні володіння. Правда, тоді, приблизно в 475 р., єпископ Сальвіан Марсельський ще обурюється проти такого грабежу і розповідає, що гніт римських чиновників і великих землевласників став таким нестерпним, що багато хто з «римлян» тікає у місцевості, вже зайняті варварами, а римські громадяни, які оселилися там, нічого так не бояться, як знов опинитися під римським пануванням [157]. Про те, що батьки тоді з нужди часто продавали своїх дітей у рабство, свідчить виданий проти цього закон.

Германські варвари в нагороду за те, що визволили римлян від їх власної держави, відняли у них дві третини всієї землі і поділили її між собою. Поділ відбувався згідно з порядками родового ладу; через порівняно невелику чисельність завойовників, обширні землі лишалися неподіленими, почасти у володінні всього народу, почасти окремих племен і родів. У межах кожного роду орна земля і луки були поділені між окремими господарствами рівними ділянками жеребкуванням; чи повторювались переділи пізніше — нам невідомо, в усякому разі в римських провінціях вони скоро припинились, і окремі ділянки були перетворені у відчужувану приватну власність — алод. Ліс і вигони лишались неподіленими в спільному користуванні; це користування ними, а також спосіб обробітку поділеної орної землі, регулювались стародавнім звичаєм і постановами всієї общини. Чим довше жив рід у своєму селі і чим більше поступово змішувалися германці і римляни, тим більше споріднений характер зв'язку відступав на задній план перед територіальним; рід розчинявся в общині-марці, в якій, зрештою, ще досить часто помітні сліди її походження з відносин спорідненості членів общини. Так непомітно, принаймні в країнах, де

вдержалась община-марка — на півночі Франції, в Англії, Німеччині і Скандінавії,— родова організація переходила в територіальну і через те змогла пристосуватися до держави. Але вона все-таки зберегла свій природно усталений демократичний характер, що його має весь родовий лад, і навіть у тій формі, яка вже вироджувалась і яка була їй нав'язана пізніше, вдержала аж до новітніх часів живі елементи цього ладу, а тим самим зброю в руках пригноблених.

Якщо, таким чином, кровний зв'язок у роді незабаром втратив своє значення, то це було наслідком того, що і в племені і в усьому народі його органи теж виродились в результаті завоювання. Ми знаємо, що панування над підкореними несполучне з родовим ладом. Тут ми бачимо це у великому масштабі. Германські народи, які стали господарями римських провінцій, повинні були організувати управління цією завойованою ними територією. Проте неможливо було ні прийняти маси римлян в родові об'єднання, ні панувати над ними за допомогою останніх. На чолі римських місцевих органів управління, що спочатку здебільшого продовжували існувати, треба було поставити замість римської держави якийсь замінник, а цим замінником могла бути лише інша держава. Тому органи родового ладу повинні були перетворитися в органи держави, і до того ж, під тиском обставин, дуже швидко. Але найближчим представником народу-завойовника був воєначальник. Захист завойованої області від внутрішньої і зовнішньої небезпеки вимагав посилення його влади. Настав момент для перетворення влади воєначальника в королівську владу, і це перетворення сталося.

Спинімося на Франкському королівстві. Тут перемігший народ салічних франків цілком заволодів не тільки обширними римськими державними маєтками, але також і всіма величезними земельними ділянками, які під час поділу не були включені в общинні володіння великих і малих округів [Gau] і общин-марок — зокрема всіма більшими лісовими масивами. Першою справою франкського короля, який з простого верховного воєначальника став справжнім монархом, було зробити це народне добро королівським майном, украсти його у народу і роздати його як подарунки або як нагороди своїй дружині. Ця дружина, яка спочатку складалася з його особистого військового почету та інших підлеглих йому воєначальників, скоро поповнилась не тільки римлянами, тобто романізованими галлами, які незабаром стали для нього необхідними, бо вони вміли писати, були освічені, знали романську розмовну і латинську літературну мову, а також і місцеве право; дружина поповнилась також рабами, кріпаками і вільновідпущениками, які становили його придворний штат і з-поміж яких він вибирав своїх

улюбленців. Всі вони одержували ділянки належної народові землі, на перших порах здебільшого як подарунки, пізніше як надання у формі бенефіціїв, причому спершу, як правило, до кінця життя короля [158]. Так за рахунок народу створювалась основа нової знаті.

Мало того. З огляду на великі розміри держави не можна було управляти, користуючись засобами старого родового ладу; рада старійшин, якщо вона вже давно не зникла, не могла б збиратися і була незабаром замінена постійним оточенням короля; старі народні збори продовжували про людське око існувати, але також ставали все більше й більше зборами лише підлеглих королю воєначальників і новонароджуваної знаті. Вільні селяни, що володіли землею і становили масу франкського народу, були знесилені й розорені постійними міжусобними і завойовницькими війнами, останніми особливо при Карлі Великому, так само як раніше римські селяни за останніх часів республіки. Ці селяни, з яких спершу складалося все військо, а після завоювання території Франції — його основне ядро, так зубожіли на початок IX століття, що ледве тільки один з п'яти селян міг виступити в похід. Місце ополчення вільних селян, що його скликав безпосередньо король, заступило військо, яке складалося з служилих людей новонародженої знаті, включаючи і залежних селян, потомків тих, хто раніше не знав іншого пана, крім короля, а ще раніше взагалі не знав ніяких панів, і короля в тому числі. За наступників Карла розорення франкського селянського стану було довершене внутрішніми війнами, слабістю королівської влади і відповідними посяганнями магнатів — до них прилучилися ще призначені Карлом графи округів [Gaugrafen] [159], що намагалися зробити свої посади спадковими,— нарешті, набігами норманнів. Через п'ятдесят років після смерті Карла Великого імперія франків так само безпорадно лежала біля ніг норманнів, як за чотири століття перед тим Римська імперія лежала біля ніг франків.

І майже такою ж вона стала не тільки через своє безсилля перед зовнішніми ворогами, але й через свій внутрішній суспільний лад або, скоріше, нелад. Вільні франкські селяни опинилися в такому самому становищі, як і їх попередники, римські колони. Розорені війнами і грабежами, вони повинні були вдаватися до покровительства новонародженої знаті або церкви, бо королівська влада була надто слаба, щоб захистити їх; але це покровительство їм доводилося здобувати дорогою ціною. Як раніше галльські селяни, вони мусили передавати покровителеві право власності на свою земельну ділянку, дістаючи її від нього назад як залежне держання на різних і мінливих умовах, але завжди тільки взамін виконання повинностей і сплати оброку; раз потрапивши в такого

роду залежність, вони потроху втрачали і свою особисту свободу; через кілька поколінь вони були вже в більшості своїй кріпаками. Як швидко зникав вільний селянський стан, показує складений Ірміноном опис земельних володінь абатства Сен-Жермен-де-Пре, що тоді було поблизу Парижа, а тепер — в самому Парижі [160]. В обширних володіннях цього абатства, розкиданих по околицях, було тоді, ще за життя Карла Великого, 2788 господарств, заселених майже виключно франками з германськими іменами. До цього числа входило 2080 колонів, 35 літів, 220 рабів і тільки 8 вільних поселенців! Оголошений Сальвіаном безбожним звичай, за яким покровитель примушував селянина передавати свою земельну ділянку йому у власність, а потім віддавав цю ділянку селянинові лише в довічне користування, тепер всюди практикувався церквою щодо селян. Панщинні повинності, які тепер все більше й більше ставали звичаєм, мали своїм прообразом як римські ангарії, примусові роботи на користь держави [161], так і повинності, що їх виконували члени германської общини-марки по будуванню мостів, шляхів і для інших спільних цілей. Таким чином, маса населення, через чотириста років, повернулась начебто цілком до свого вихідного становища.

Але це тільки доводило, по-перше, що суспільне розшарування і розподіл власності в Римській імперії періоду занепаду цілком відповідали тодішньому рівню виробництва в землеробстві і промисловості, отже, були неминучі; і, по-друге, що цей рівень виробництва протягом наступних чотирьохсот років істотно не знизився і не підвищився, а тому з такою ж необхідністю знову породив такий самий розподіл власності і ті самі класи населення. В останні століття існування Римської імперії місто втратило своє колишнє панування над селом і не повернуло його собі в перші століття панування германців. Це передбачає низький ступінь розвитку як землеробства, так і промисловості. Таке загальне становище з неминучістю породжує великих землевласників, які мають владу, і залежних дрібних селян. Як мало було можливості нав'язати такому суспільству, з одного боку, господарство римських латифундій з рабами, з другого боку — новітнє велике господарство з панщинною працею, доводять грандіозні, але майже безслідно минулі експерименти Карла Великого із знаменитими імператорськими віллами. Ці спроби продовжували тільки монастирі, і тільки у них вони були плодотворні; але монастирі були ненормальними суспільними організмами, заснованими на безшлюбності; вони могли давати виняткові результати, але повинні були якраз через це самі лишатися винятками.

І все ж за ці чотириста років був зроблений крок вперед. Якщо і в кінці періоду ми зустрічаємо майже ті самі основні класи, що

й на початку, то люди, які становили ці класи, все ж стали іншими. Зникло античне рабство, зникли розорені, зубожілі вільні, що зневажали працю як рабське заняття. Між римським колоном і новим кріпаком стояв вільний франкський селянин. «Марні спогади і даремна боротьба» гинучого римського світу пішли у вічність. Суспільні класи IX століття сформувалися не в обстановці розкладу гинучої цивілізації, а при родових муках нової цивілізації. Нове покоління — як господарі, так і слуги — в порівнянні з своїми римськими попередниками було поколінням мужів. Ті відносини між могутніми земельними магнатами і залежними від них селянами, які для римлян були формою, що виражала неминучу загибель античного світу, були тепер для нового покоління вихідним моментом нового розвитку. І потім, хоч якими безплідними здаються ці чотириста років, вони лишили *один* великий результат: сучасні національності, нове формування і розчленування західноєвропейської частини людства для грядущої історії. Германці справді наново оживили Європу, і тому розпад держав, що відбувався в германський період, закінчився не норманно-сарацинським поневоленням, а переростанням системи бенефіціїв та відносин покровительства (комендації [162]) у феодалізм і таким величезним зростанням населення, що менше ніж через двісті років було без шкоди пережито страшні кровопускання, завдані хрестовими походами *.

Що ж то був за таємничий чародійний засіб, за допомогою якого германці вдихнули вмираючій Європі нову життєву силу? Чи була то особлива, природжена германській расі чудодійна сила, як це вигадує наша шовіністична історіографія? Зовсім ні. Германці були, особливо тоді, високообдарованим відгалуженням арійської групи, яка до того ж була в повному розквіті життєвих сил. Але омолодили Європу не їх специфічні національні особливості, а просто їх варварство, їх родовий лад.

Їх особисті здібності і хоробрість, їх волелюбність і демократичний інстинкт, який спонукав їх бачити в усіх громадських справах свою власну справу,— одним словом, усі ті якості, які були втрачені римлянами і завдяки яким тільки й можна було утворити з баговиння римського світу нові держави і дати поштовх ростові нових національностей,— чим було все це, як не характерними рисами людини, що стояла на вищому ступені варварства, як не плодами її родового ладу?

Якщо германці перетворили античну форму моногамії, пом'якшили панування чоловіка в сім'ї, дали жінці вище становище, ніж

* Кінець фрази від слів «і таким величезним зростанням населення...» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

те, яке будь-коли знав класичний світ,— що зробило їх здатними на це, як не їх варварство, їх родові звичаї, їх ще живі пережитки епохи материнського права?

Якщо вони, принаймні в трьох найважливіших країнах, у Німеччині, Північній Франції й Англії, зуміли врятувати і перенести у феодальну державу уламок справжнього родового ладу у формі общини-марки і тим самим дали пригнобленому класові, селянам, навіть в умовах найжорстокіших кріпосницьких порядків середньовіччя, локальну згуртованість і засіб опору, чого в готовому вигляді не могли знайти ні античні раби, ні сучасні пролетарі,— то чим це було викликано, як не їх варварством, не їх способом селитися родами, властивим виключно періодові варварства?

І, нарешті, якщо вони могли розвинути і зробити загальною вже існуючу у них на батьківщині більш м'яку форму залежності, в яку і в Римській імперії все більше й більше переходило рабство,— форму, що, як вперше відзначив Фур'є [163], дає поневоленим засіб до поступового визволення їх *як класу* (fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement *collectif et* progressif*),— форму, що стоїть завдяки цьому значно вище від рабства, за якого лише окрема особа може бути відпущена на волю відразу без перехідного стану (знищення рабства переможним повстанням стародавній світ не знає), тоді як кріпаки середніх віків у дійсності поступово добивалися свого визволення як класу,— то чому ми цим зобов'язані, як не їх варварству, через яке вони не довели у себе цю залежність до цілком розвинутого рабства: ні до античної форми рабської праці, ні до східного домашнього рабства?

Все життєздатне і плодотворне, що германці прищепили римському світові, належало варварству. Справді, тільки варвари здатні були омолодити одряхлілий світ гинучої цивілізації. І вищий ступінь варварства, до якого і на який піднеслись германці перед переселенням народів, був якраз найбільш сприятливим для цього процесу. Цим пояснюється все.

* — дає землеробам засоби для *колективного і поступового* визволення. *Ред.*

IX

ВАРВАРСТВО І ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Ми простежили розклад родового ладу на трьох окремих великих прикладах — греків, римлян і германців. На закінчення розглянемо загальні економічні умови, які підривали родову організацію суспільства вже на вищому ступені варварства і зовсім усунули її з появою цивілізації. Тут «Капітал» Маркса буде нам так само необхідний, як і книга Моргана.

Виникнувши на середньому ступені дикунства і розвиваючись далі на вищому його ступені, рід, наскільки можна судити про це з наших джерел, досягає свого розквіту на нижчому ступені варварства. З цього ступеня розвитку ми й почнемо.

Ми знаходимо тут, де за приклад мають правити нам американські червоношкірі, цілком розвинений родовий лад. Плем'я поділялось на кілька родів, найчастіше на два *; ці первісні роди розпадаються кожний, в міру зростання населення, на кілька дочірніх родів, у відношенні до яких первісний рід виступає як фратрія; само плем'я розпадається на кілька племен, в кожному з них ми здебільшого знову зустрічаємо давні роди; союз включає, принаймні в окремих випадках, споріднені племена. Ця проста організація цілком відповідає суспільним умовам, з яких вона постала. Вона являє собою не що інше, як властиву цим умовам структуру, що природно виросла; вона спроможна залагоджувати всі конфлікти, що можуть виникнути всередині організованого таким способом суспільства. Конфлікти із зовнішнім світом усуває війна; вона може закінчитися знищенням племені, але ніяк не поневоленням його. Велич родового ладу, але разом з тим і його обмеженість проявляються в тому, що тут немає місця для панування і поневолення. Всередині родового ладу не існує ще ніякої різниці між правами і обов'язками; для індійця не існує питання, чи є участь у громадських справах, кровна помста або сплата ви-

* Слова «найчастіше на два» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

купу за неї правом чи обов'язком; таке питання здалося б йому настільки ж безглуздим, як і питання, чи є їжа, сон, полювання — право чи обов'язок? Так само неможливе розшарування племені і роду на різні класи. І це приводить нас до розгляду економічного базису цього ладу.

Населення надзвичайно рідке; воно густіше тільки в місці проживання племені; навколо цього місця лежить широкою смугою передусім територія для полювання, а далі нейтральна смуга лісу, що відділяє плем'я від інших племен і є для нього захистом. Поділ праці — чисто природного походження; він існує тільки між статями. Чоловік воює, ходить полювати і ловити рибу, добуває продукти харчування в сирому вигляді і виробляє потрібні для цього знаряддя. Жінка працює в домі і займається виготовленням їжі та одягу — варить, тче, шиє. Кожний з них — господар у своїй галузі: чоловік — у лісі, жінка — в домі. Кожний є власником зроблених і вживаних ним знарядь: чоловік — зброї, мисливського і рибальського приладдя, жінка — хатнього начиння. Домашнє господарство провадиться на комуністичних началах кількома, часто багатьма сім'ями *. Те, що виробляють і чим користуються спільно, становить спільну власність: будинок, город, човен. Таким чином, тут, і притому тільки тут, насправді існує вигадана юристами й економістами цивілізованого суспільства «власність, здобута своєю працею»,— остання фальшива правова основа, на яку ще спирається сучасна капіталістична власність.

Але люди не скрізь спинилися на цьому ступені. В Азії вони знайшли тварин, яких можна було приручати і потім розводити в прирученому стані. На самку дикого буйвола треба було полювати, а приручена — вона щороку приносила теля і, крім того, давала молоко. У деяких найбільш передових племен — арійців, семітів, може вже й у туранців — головною галуззю праці стало спершу приручення і лише потім уже розведення худоби та догляд за нею. Пастуші племена виділилися з усієї іншої маси варварів — це був *перший великий суспільний поділ праці.* Пастуші племена виробляли не тільки більше, ніж решта варварів, але й вироблювані ними засоби до життя були інші. Вони мали, порівняно з тими, не тільки молоко, молочні продукти та м'ясо в далеко більших кількостях, але також шкури, вовну, козячий пух і чимраз зростаючу із збільшенням маси сировини кількість пряжі і тканин. Це вперше зробило можливим регулярний обмін. На більш ранніх ступенях розвитку міг відбуватися лише випадковий обмін; особ-

* Особливо на північно-західному узбережжі Америки — див. у Банкрофта. У племені хайда на островах Королеви Шарлотти зустрічаються домашні господарства, які охоплюють під одним дахом близько 700 чоловік. У нутка під одним дахом жили цілі племена.

лива вмілість у виготовленні зброї та знарядь могла вести до тимчасового поділу праці. Так, наприклад, у багатьох місцях були знайдені безсумнівні рештки майстерень для виготовлення кам'яних знарядь пізнього кам'яного віку; майстри, які розвивали тут свою вмілість, працювали, мабуть, за рахунок і на користь усьому колективу, як це й тепер ще роблять постійні ремісники родових общин в Індії. На цьому ступені розвитку обмін міг виникнути тільки всередині племені, та й тут він залишався винятковим явищем. А тепер, навпаки, після виділення пастуших племен, ми знаходимо готовими всі умови для обміну між членами різних племен, для його розвитку і зміцнення як постійного інституту. Спочатку обмін відбувався між племенами через родових старійшин кожної сторони; а коли стада стали переходити у відособлену власність *, все більше почав переважати і, нарешті, зробився єдиною формою обміну — обмін між окремими особами. Але головний предмет, що ним обмінювалися пастуші племена із своїми сусідами, була худоба; худоба стала товаром, за яким оцінювались усі інші товари і який скрізь охоче брали і в обмін на них,— одним словом, худоба набула функції грошей і правила за гроші вже на цьому ступені. З такою неминучістю і швидкістю розвивалася вже на самому початку товарообміну потреба в особливому товарі — грошах.

Городництво, що його мабуть не знали жителі Азії, які були на нижчому ступені варварства, з'явилося у них не пізніше середнього ступеня, як попередник рільництва. В кліматичних умовах Туранської рівнини неможливе пастуше життя без запасів корму на довгу й сувору зиму; отже, луківництво і культура зернових були тут необхідні. Те саме слід сказати про степи на північ від Чорного моря. Але якщо спочатку зерно вироблялося для худоби, то скоро воно стало їжею і для людини. Оброблювана земля лишалася ще власністю племені і передавалася в користування спершу родові, пізніше самим родом — домашнім общинам, нарешті **, окремим особам; вони могли мати на неї певні права володіння, але не більше.

З досягнень цього ступеня в галузі промислової діяльності особливо важливе значення мають два: перше — ткацький верстат, друге — плавка металічних руд і обробка металів. Найважливішими з них були мідь і олово, а також виплавлювана з них бронза; бронза давала придатні знаряддя і зброю, але не могла витіснити кам'яні знаряддя; це було під силу тільки залізу, а добувати

* У виданні 1884 р. замість слів «відособлену власність» («Sondereigenthum») надруковано: «приватну власність» («Privateigenthum»). *Ред.*

** Слова «домашнім общинам, нарешті» Енгельс додав у виданні 1891 року. *Ред.*

залізо ще не вміли. Для нарядів і прикрас почали вживати золото і срібло, які, очевидно, уже мали більшу цінність, ніж мідь і бронза.

Збільшення виробництва в усіх галузях — у скотарстві, землеробстві, домашньому ремеслі — зробило робочу силу людини здатною виробляти більшу кількість продуктів, ніж то було необхідно для підтримання її. Разом з тим воно збільшувало щоденну кількість праці, яка припадала на кожного члена роду, домашньої общини або окремої сім'ї. Постала потреба в залученні нової робочої сили. Війна постачала її: військовополонених стали обертати на рабів. Перший великий суспільний поділ праці разом із збільшенням продуктивності праці, а значить і багатства, і з розширенням сфери продуктивної діяльності, при тодішніх історичних умовах, взятих в сукупності, мав своїм неминучим наслідком рабство. З першого великого суспільного поділу праці виник і перший великий поділ суспільства на два класи — панів і рабів, експлуататорів і експлуатованих.

Як і коли перейшли стада із спільного володіння племені або роду у власність глав окремих сімей, про це ми нічого досі не знаємо. Але в основному цей перехід мав відбутися на цьому ступені. А з придбанням стад та інших нових багатств у сім'ї сталася революція. Промисел завжди був справою чоловіка, засоби для промислу виготовлялися ним і становили його власність. Стада були новими засобами промислу; їх початкове приручення, а пізніше догляд за ними були справою чоловіка. Через це худоба належала йому; йому ж належали і одержані в обмін на худобу товари та раби. Весь надлишок, що його тепер давав промисел, діставався чоловікові; жінка брала участь у споживанні його, але не мала частки у власності. «Дикун», воїн і мисливець, задовольнявся в домі другим місцем після жінки, «більш лагідної вдачі» пастух, чванячись своїм багатством, висунувся на перше місце, а жінку відтіснив на друге. І вона не могла нарікати. Поділ праці в сім'ї зумовлював розподіл власності між чоловіком і жінкою; він лишився тим же самим і, проте, він цілком перевернув тепер дотогочасні домашні відносини тільки -тому, що поділ праці поза сім'єю став іншим. Та сама причина, яка раніше забезпечувала жінці її панування в домі — обмеження її праці домашньою роботою,— ця сама причина тепер робила неминучим панування чоловіка в домі; домашня робота жінки втратила тепер своє значення в порівнянні з промисловою працею чоловіка; його праця була всім, її робота — незначним придатком. Уже тут виявляється, що визволення жінки, її зрівняння в правах з чоловіком неможливе ні тепер, ні в майбутньому, поки жінка відсторонена від суспільної продуктивної праці і змушена обмежуватися домашньою приват-

ною працею. Визволення жінки стане можливим тільки тоді, коли вона зможе у великому, суспільному масштабі брати участь у виробництві, а робота в домі забиратиме у неї лише незначний час. А це стало можливим лише завдяки сучасній великій промисловості, яка не тільки допускав жіночу пращо у великих розмірах, але й прямо вимагає її і все більше й більше намагається розчинити приватну домашню працю в суспільному виробництві.

З утвердженням фактичного панування чоловіка в домі упали останні перепони до його єдиновладдя. Це єдиновладдя було підтверджене і увічнене поваленням материнського права, запровадженням батьківського права, поступовим переходом від парного шлюбу до моногамії. А це утворило тріщину в стародавньому родовому ладі: окрема сім'я стала силою, яка загрозливо протистояла родові.

Наступний крок веде нас до вищого ступеня варварства, до періоду, під час якого всі культурні народи переживають свою героїчну епоху,— епоху залізного меча, а разом з тим залізного плуга і сокири. Людині стало служити залізо, останній і найважливіший з усіх видів сировини, що відігравали революційну роль в історії, останній — аж до появи картоплі. Залізо зробило можливим рільництво на більших площах, розчищення під ріллю широких лісних просторів; воно дало ремісникові знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з інших відомих тоді металів. Усе це не відразу; перше залізо бувало часто ще м'якше від бронзи. Через це кам'яна зброя зникала лише поволі; не тільки в «Пісні про Гільдебранда», а й під Гастінгсом у 1066 р. в бою орудували ще кам'яними сокирами [164]. Але прогрес ішов тепер нестримно, з меншими перервами і швидше. Місто, що оточувало своїми кам'яними стінами, баштами й зубчастими парапетами кам'яні або цегляні будинки, стало центром зосередження племені або союзу племен,— показник величезного прогресу в будівельному мистецтві, але разом з тим і ознака зрослої небезпеки та потреби в захисті. Багатство швидко зростало, але як багатство окремих осіб; у ткацтві, в обробці металів і в інших ремеслах, які все більше й більше відособлялись одне від одного, в дедалі більшій мірі зростала різноманітність і удосконалювалась майстерність виробництва; землеробство давало тепер поряд із зерном, стручковими рослинами і фруктами також олію і вино, що їх навчилися робити. Таку різноманітну діяльність не могла вже виконувати одна й та сама особа; стався *другий великий поділ праці:* ремесло відокремилось від землеробства. Безупинне зростання виробництва, а разом з ним і продуктивності праці, підвищувало цінність робочої сили людини, рабство, яке тільки-но виникало і мало спорадичний характер на попередньому ступені розвитку, стає тепер

істотною складовою частиною суспільної системи; раби перестають бути простими підручними; їх тепер десятками женуть працювати на поля і в майстерні. З поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло, виникає виробництво безпосередньо для обміну,— товарне виробництво, а разом з ним і торгівля, причому не тільки всередині племені і на його кордонах, але вже і з заморськими країнами. Все це, однак, ще дуже мало розвинуте; благородні метали починають ставати переважаючим і загальним товаром — грішми, але їх ще не карбують, а тільки обмінюють просто на вагу.

Різниця між багатими і бідними виступає поряд з різницею між вільними і рабами, з новим поділом праці виникає новий поділ суспільства на класи. Майнові відмінності між окремими главами сімей руйнують стару комуністичну домашню общину скрізь, де вона ще збереглася; разом з нею зникає і спільний обробіток землі засобами цієї общини. Орна земля надається в користування окремим сім'ям — спершу на якийсь час, потім раз назавжди, перехід її в повну приватну власність відбувається поступово і паралельно з переходом парного шлюбу в моногамію. Окрема сім'я стає господарською одиницею суспільства.

Зростаюча густота населення змушує до тіснішого згуртування як всередині, так і щодо зовнішнього світу. Союз споріднених племен стає всюди необхідністю, а незабаром робиться необхідним навіть і злиття їх і тим самим злиття окремих територій племен в одну спільну територію всього народу. Воєнний вождь народу — rex, basileus, thiudans — стає необхідною, постійною службовою особою. З'являються народні збори там, де їх ще не було. Воєначальник, рада, народні збори становлять органи родового суспільства, яке розвивається у військову демократію. Військову тому, що війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя. Багатства сусідів розпалюють жадність народів, у яких здобування багатства є вже однією з найважливіших життєвих цілей. Вони варвари: грабіж їм здається легшим і навіть почеснішим, ніж творча праця. Війна, яку раніше вели тільки для того, щоб помститися за напади, або для того, щоб розширити територію, яка стала недостатньою, тепер ведеться тільки заради грабежу, стає постійним промислом. Недаремно височать грізні мури навколо нових укріплених міст; в їх ровах зяє могила родового ладу, а їх башти досягають уже цивілізації. Те саме відбувається і всередині суспільства. Грабіжницькі війни посилюють владу верховного воєначальника, так само як і підлеглих йому воєначальників; встановлене звичаєм обрання їх наступників з одних і тих самих сімей потроху, особливо з часу утвердження батьківського права, переходить у спадкову владу, яку спершу

терплять, потім вимагають і, нарешті, узурпують; закладаються основи спадкової королівської влади і спадкової знаті. Так органи родового ладу поступово відриваються від свого коріння в народі, в роді, у фратрії, в племені, а весь родовий лад перетворюється в свою протилежність: з організації племен для вільного регулювання своїх власних справ він стає організацією для грабежу і пригноблення сусідів, а відповідно до цього його органи із знарядь народної волі перетворюються в самостійні органи панування і гноблення, спрямовані проти власного народу. Але цього ніколи не могло б статися, якби ненаситне прагнення до багатства не розкололо членів роду на багатих і бідних, якби «майнові відмінності всередині одного й того самого роду не перетворили спільність інтересів в антагонізм між членами роду» (Маркс) [165] і якби в результаті поширення рабства добування засобів для існування власною працею не почало вже визнаватися справою, гідною лише раба, більш ганебною, ніж грабіж.

* * *

Ми підійшли тепер до порога цивілізації. Вона починається новим кроком вперед у поділі праці. На нижчому ступені люди виробляли тільки безпосередньо для власного споживання; акти обміну, що провадилися зрідка, були поодинокі і охоплювали тільки випадкові лишки. На середньому ступені варварства у пастуших народів ми уже бачимо в худобі таке майно, яке за певної величини стада регулярно дає деякий надлишок проти власної потреби; одночасно ми бачимо також поділ праці між пастушими народами і відсталими племенами, які не мають стад, отже, два різні, що стоять один поряд одного, ступені виробництва і, значить, умови для регулярного обміну. На вищому ступені варварства відбувається дальший поділ праці між землеробством і ремеслом, отже, виробництво дедалі зростаючої частини продуктів праці безпосередньо для обміну, тим самим перетворення обміну між окремими виробниками в життєву необхідність для суспільства. Цивілізація зміцнює і посилює всі ці виниклі до неї види поділу праці, особливо через загострення протилежності між містом і селом (причому економічно панувати може місто над селом, як це було за стародавніх часів, або ж село над містом, як це було в середні віки), і додає до цього третій, властивий тільки їй, поділ праці вирішальної ваги — створює клас, який займається уже не виробництвом, а тільки обміном продуктів, а саме *купців*. Досі причини утворення класів зв'язані були ще виключно з виробництвом; вони вели до поділу зайнятих у виробництві людей на керівників і виконавців або ж на виробників більшого і меншого

масштабу. Тут уперше появляється клас, який, не беручи ніякої участі у виробництві, захоплює загалом і в цілому керівництво виробництвом і економічно підпорядковує собі виробників, стає неминучим посередником між кожними двома виробниками і експлуатує їх обох. Під приводом звільнення виробників від труда і риску, зв'язаних з обміном, розширення збуту їх продуктів аж до найдальших ринків і створення тим самим нібито найбільш корисного класу населення виникає клас паразитів, клас справжніх суспільних дармоїдів, який у винагороду за свої в дійсності дуже незначні послуги знімає вершки як з вітчизняного, так і з іноземного виробництва, швидко здобуває величезні багатства і відповідний їм вплив у суспільстві і саме тому в період цивілізації захоплює щораз почесніше становище і дедалі більше підпорядковує собі виробництво, аж поки, нарешті, сам створює свій власний продукт — періодичні торгові кризи.

А втім, на тому ступені розвитку, що його ми розглядаємо, молоде купецтво ще не має ніякого уявлення про ті великі справи, які на нього чекають. Але воно формується і стає необхідним, і цього досить. А разом з ним з'являються *металічні гроші,* карбована монета, і з металічними грішми — новий засіб панування невиробника над виробником і його виробництвом. Було відкрито товар товарів, який у прихованому вигляді містить у собі всі інші товари, чародійний засіб, що може, коли цього хочеться, перетворюватись в усяку принадну й бажану річ. Хто його мав, той владарював над світом виробництва. А хто насамперед мав його? Купець. Культ грошей був у його надійних руках. Він узяв на себе турботу провістити, що всі товари, а з ними і всі товаровиробники повинні з побожністю впасти ниць перед грішми. Він довів на практиці, що всі інші форми багатства є всього лише тінь перед цим втіленням багатства як такого. Ніколи пізніше влада грошей не виступала в такій первісно грубій і насильственій формі, як у цей період їх юності. Услід за купівлею товарів на гроші з'явилася грошова позика, а разом з нею — процент і лихварство. І ні одно законодавство пізнішого часу не кидає боржника так жорстоко і нещадно до ніг кредитора-лихваря, як законодавство Стародавніх Афін і Рима,— а те і друге виникло спонтанно як звичаєве право, виключно в силу економічної необхідності.

Поряд з багатством, що полягало в товарах і рабах, поряд з грошовим багатством тепер появилось також багатство земельне. Право окремих осіб на володіння земельними парцелами, наданими їм спочатку родом або племенем, зміцніло тепер настільки, що ці парцели стали належати їм на правах спадкової власності. Адже останнім часом вони найбільше прагнули якраз до того, щоб звільнити парцелу від прав на неї з боку родової общини, прав, які

стали для них оковами. Цих оков вони збулися, але незабаром після того збулися також і своєї нової земельної власності. Повна, вільна власність на землю означала не тільки можливість безборонно й необмежено володіти нею, але також і можливість відчужувати її. Поки земля становила власність роду, цієї можливості не було. Але, коли новий землеволоділець остаточно скинув з себе окови верховної власності роду і племені, він порвав також узи, які досі нерозривно зв'язували його з землею. Що це означало, з'ясували йому гроші, винайдені одночасно з приватною власністю на землю. Земля могла тепер стати товаром, який продають і заставляють. Тільки-но була встановлена власність на землю, як була вже винайдена і іпотека (див. Афіни). Як слідом за моногамією йдуть гетеризм і проституція, так слідом за земельною власністю віднині невідступно йде іпотека. Вам хотілося повної, вільної, відчужуваної земельної власності,— так майте ж її, ось вона: tu l'as voulu, George Dandin! *

Так разом з розширенням торгівлі, разом з грішми і лихварством, земельною власністю і іпотекою швидко відбувалася концентрація і централізація багатств у руках нечисленного класу, а поряд з цим зростало зубожіння мас і збільшувалась маса бідняків. Нова аристократія багатства остаточно відтісняла на задній план стару родову знать (в Афінах, в Римі, у германців), якщо тільки вона з самого початку не збігалася з нею. І поряд з цим поділом вільних на класи відповідно до майнового стану відбувалося, особливо в Греції, величезне збільшення числа рабів **, примусова праця яких була основою, на якій підносилася надбудова всього суспільства.

А тепер подивимось, що сталося при цьому суспільному перевороті з родовим ладом. Він виявився безсилим перед лицем нових елементів, що розвинулись без його участі. Його передумовою було те, що члени одного роду або хоч племені жили спільно на одній і тій самій території, заселеній виключно ними. Цього вже давно не стало. Всюди роди і племена були перемішані, всюди серед вільних громадян жили раби, особи, що перебували під покровительством, чужоземці. Досягнута лише на кінець середнього ступеня варварства осілість населення раз у раз порушувалася змінами в його складі і частою зміною місця проживання, зумовленими торговою діяльністю, зміною роду занять, відчуженням земельної

---

* — ти цього хотів, Жорж Данден! (Мольєр. «Жорж Данден», акт I, сцена дев'ята). *Ред.*

** Число рабів в Афінах див. вище, стор. 117 [у цьому виданні див. стор. 103. *Ред.]*. В Корінфі в епоху розквіту міста воно доходило до 460 000, в Егіні — до 470 000, в обох випадках у десять раз перевищуючи чисельність вільних громадян.

власності. Члени родових об'єднань не могли вже збиратися для розгляду своїх власних спільних справ; сяк-так уладнувались ще тільки незначні справи, такі як проведення релігійних свят. Поряд з потребами й інтересами, забезпечувати які були покликані пристосовані для цього родові об'єднання, в результаті перевороту в умовах виробництва і викликаних ним змін в суспільній структурі виникли нові потреби й інтереси, не тільки чужі стародавньому родовому ладові, але й в усіх відношеннях протилежні йому. Інтереси ремісничих груп, виниклих завдяки поділові праці, особливі потреби міста на протилежність селу вимагали нових органів; але кожна з цих груп складалася з людей найрізніших родів, фратрій і племен, включала навіть чужоземців; тому ці органи повинні були виникати поза родовим ладом, поряд з ним, а разом з тим і на противагу йому.— І в кожному родовому об'єднанні позначалося, в свою чергу, це зіткнення інтересів, яке досягало своєї найбільшої гостроти там, де багаті і бідні, лихварі і боржники були з'єднані в одному й тому ж роді і в одному й тому ж племені.— До того ж була маса нового, чужого родовим общинам, населення, яке могло стати силою в країні, як то було в Римі, і притому воно було надто численне, щоб його можна було поступово включити в побудовані на кровному спорідненні роди і племена. Цій масі родові общини протистояли як замкнуті, привілейовані корпорації; первісна природно виросла демократія перетворилася в ненависну аристократію.— Нарешті, родовий лад виріс із суспільства, що не знало ніяких внутрішніх протилежностей, і був пристосований тільки до нього. Він не мав ніяких інших засобів примусу, крім громадської думки. Тут же виникло суспільство, яке в силу всіх своїх економічних умов життя повинно було розколотися на вільних і рабів, на експлуататорів-багачів і експлуатованих бідняків,— суспільство, яке не тільки не могло знову примирити ці протилежності, а повинно було все більше загострювати їх. Таке суспільство могло існувати тільки в безупинній відкритій боротьбі між цими класами або ж під пануванням третьої сили, яка, нібито стоячи над класами, що ведуть між собою боротьбу, придушувала їх відкриті сутички і допускала класову боротьбу щонайбільше тільки в економічній галузі, в так званій законній формі. Родовий лад віджив свій вік. Він був зруйнований поділом праці та його наслідком — розколом суспільства на класи. Він був замінений *державою*.

* * *

Вище ми розглянули окремо три головні форми, в яких держава підноситься на руїнах родового ладу. Афіни являють собою найчистішу, найбільш класичну форму: тут держава виникає без-

посередньо і переважно з класових протилежностей, що розвиваються всередині самого родового суспільства. В Римі родове суспільство перетворюється в замкнуту аристократію, оточену численним плебсом, який стоїть поза цим суспільством, є безправним, але виконує обов'язки; перемога плебсу руйнує старий родовий лад і на його руїнах споруджує державу, в якій скоро цілком розчиняються і родова аристократія і плебс. Нарешті, у германських переможців Римської імперії держава виникає як безпосередній результат завоювання обширних чужих територій, для панування над якими родовий лад не дає ніяких засобів. Але оскільки з цим завоюванням не зв'язані ні серйозна боротьба із старим населенням, ні більш прогресивний поділ праці; оскільки рівень економічного розвитку підкорених народів і завойовників майже однаковий, і, значить, економічна основа суспільства лишається попередньою, то родовий лад може далі існувати протягом цілих століть у зміненій, територіальній формі у вигляді маркового ладу і навіть на деякий час відновлятися в слабшій формі в пізніших дворянських і патриціанських родах, *і* навіть в родах селянських, як це було, наприклад, в Дітмаршені *.

Отже, держава аж ніяк не являє собою сили, ззовні нав'язаної суспільству. Держава не є також «дійсність моральної ідеї», «образ і дійсність розуму», як твердить Гегель [167]. Держава є продукт суспільства на певному ступені розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталося в нерозв'язну суперечність з самим собою, розкололося на непримиримі протилежності, позбутись яких воно не в силі. А щоб ці протилежності, класи з суперечливими економічними інтересами, не пожерли один одного і суспільства в даремній боротьбі, для цього стала необхідною сила, яка стоїть, видимо, над суспільством, сила, яка б стримувала зіткнення, держала його в межах «порядку». І ця сила, яка виникла з суспільства, але ставить себе над ним і все більше й більше відчужує себе від нього, є держава.

В порівнянні з старою родовою організацією держава відзначається, по-перше, розділенням підданих держави за *територіальними поділами.* Старі родові об'єднання, що виникли і трималися в силу кровних уз, зробились, як ми бачили, недостатніми здебільшого тому, що їх передумова, зв'язок членів роду з певною територією, давно перестала існувати. Територія лишилась, але люди стали рухливими. Через те за вихідний пункт було взято територіальний поділ, і громадянам надали можливість здійснювати свої громадські права і обов'язки там, де вони оселялися, безвідносно

* Першим істориком, який мав хоч приблизне уявлення про суть роду, був Нібур, і цим,— але також і своїми почерпнутими безпосередньо звідти помилками,— він зобов'язаний своєму знайомству з родами Дітмаршена [166].

до роду і племені. Така організація громадян за місцем проживання є загальноприйнятою в усіх державах. Тому вона нам здається природною; але ми бачили, яка потрібна була уперта й тривала боротьба, поки вона могла утвердитися в Афінах і Римі на місце старої організації за родами.

Друга відмітна риса — встановлення *публічної влади,* яка вже не збігається безпосередньо з населенням, що організує само себе як збройна сила. Ця особлива публічна влада необхідна тому, що самодіюча збройна організація населення зробилась неможливою відколи суспільство розкололось на класи. Раби також входять до складу населення; 90 000 афінських громадян у відношенні до 365 000 рабів становлять тільки привілейований клас. Народне військо афінської демократії було аристократичною публічною владою, спрямованою проти рабів, і тримало їх у покорі; але для того, щоб тримати в покорі також і громадян, стала необхідною, як говорилося вище, жандармерія. Ця публічна влада існує в кожній державі. Вона складається не тільки з озброєних людей, але й з речових придатків, тюрем і примусових установ всякого роду, які були невідомі родовому устроєві суспільства. Вона може бути зовсім незначною, майже непомітною в суспільствах з ще нерозвинутими класовими протилежностями і в далеких областях, як це спостерігається іноді подекуди в Сполучених Штатах Америки. Публічна влада посилюється в міру того, як загострюються класові суперечності в державі, і в міру того, як держави, що мають стосунки між собою, стають більшими і густіше населеними. Погляньте хоч би на теперішню Європу, в якій класова боротьба і конкуренція завоювань роздули публічну владу до такої висоти, що вона загрожує поглинути все суспільство і навіть державу.

Для утримання цієї публічної влади потрібні внески громадян — *податки.* Вони були зовсім невідомі родовому суспільству. Але ми тепер їх знаємо досить добре. З розвитком цивілізації навіть і податків не досить; держава видає векселі на майбутнє, робить борги, *державні борги.* І про це старенька Європа може повідати чимало.

Наділені публічною владою і правом стягання податків, чиновники стають, як органи суспільства, *над* суспільством. Вільної, добровільної поваги, з якою ставились до органів родового суспільства, їм уже не досить, навіть коли б вони могли завоювати її; носії влади, яка відчужує себе від суспільства, вони повинні здобувати повагу до себе за допомогою виняткових законів, в силу яких вони здобувають особливу святість і недоторканність. Найнікчемніший поліцейський службовець цивілізованої держави має більше «авторитету», ніж усі органи родового суспільства, разом узяті; але наймогутніший монарх і найвидатніший державний діяч

або полководець епохи цивілізації міг би позаздрити тій не з-під палки здобутій і безперечній повазі, з якою ставляться до найскромнішого родового старійшини. Останній стоїть посеред суспільства, тоді як перші змушені намагатись удавати з себе щось поза ним і над ним.

Тому що держава виникла з потреби тримати в узді протилежність класів; тому що вона в той же час виникла в самих сутичках цих класів, то вона, за загальним правилом, е державою наймогутнішого, економічно пануючого класу, який за допомогою держави стає також політично пануючим класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення і експлуатації пригнобленого класу. Так, антична держава була, насамперед, державою рабовласників для придушення рабів, феодальна держава — органом дворянства для придушення кріпаків і залежних селян, а сучасна представницька держава є знаряддя експлуатації найманої праці капіталом. Як виняток зустрічаються, проте, періоди, коли класи, які борються між собою, досягають такої рівноваги сил, що державна влада на якийсь час набуває певної самостійності відносно обох класів, як позірна посередниця між ними. Такою є абсолютна монархія XVII і XVIII століть, яка урівноважує дворянство і буржуазію одне проти одного; такий є бонапартизм Першої і особливо Другої імперії у Франції, який нацьковував пролетаріат проти буржуазії і буржуазію проти пролетаріату. Новітнє досягнення в цій галузі, коли володар і підвладні мають однаково комічний вигляд, являє собою нова Німецька імперія бісмарківської нації; тут підтримується рівновага між капіталістами і робітниками, що протистоять одні одним, і їх однаково дурять в інтересах оскуділого прусського закуткового юнкерства.

Крім того, в більшості відомих в історії держав права громадянам надаються відповідно до їх майнового стану, і цим прямо заявляється, що держава — це організація імущого класу для захисту його від неімущого. Так було уже в Афінах і Римі з їх поділом на категорії за майном. Так було і в середньовічній феодальній державі, де ступінь політичного впливу визначався розмірами землеволодіння. Це знаходить вияв і у виборчому цензі сучасних представницьких держав. Однак це політичне визнання відмінностей у майновому стані зовсім не є істотним. Навпаки, воно характеризує нижчий ступінь державного розвитку. Вища форма держави, демократична республіка, що стає за наших сучасних суспільних умов все більше і більше неминучою необхідністю і являє собою форму держави, в якій тільки й може бути доведена до кінця остання рішуча боротьба між пролетаріатом і буржуазією,— ця демократична республіка офіціально нічого не знає про відмінності за багатством. При ній багатство користується своєю

владою посередньо, але зате тим певніше: з одного боку, у формі прямого підкупу чиновників — класичним зразком є Америка,— з другого боку, у формі союзу між урядом і біржею, який здійснюється тим легше, чим більше зростають державні борги і чим більше акціонерні товариства зосереджують у своїх руках не тільки транспорт, але й само виробництво і роблять своїм основним центром ту ж біржу. Яскравим прикладом цього, крім Америки, є новітня Французька республіка, і навіть добропорядна Швейцарія внесла свою лепту на цьому поприщі. Але що для цього братнього союзу уряду і біржі зовсім не потрібна демократична республіка, доводить, крім Англії, нова Німецька імперія, де не можна сказати, кого вище піднесло вгору загальне виборче право: Бісмарка чи Блейхредера. Нарешті, імущий клас панує безпосередньо за допомогою загального виборчого права. Доти, поки пригноблений клас — отже, в даному разі пролетаріат — ще не дозрів для визволення самого себе, він у більшості своїй визнаватиме існуючий суспільний порядок за єдино можливий і політично йтиме у хвості класу капіталістів, становитиме його крайнє ліве крило. Але, в міру того, як він дозріває для свого самовизволення, він конституюється у власну партію, обирає своїх власних представників, а не представників капіталістів. Загальне виборче право — показник зрілості робітничого класу. Дати більше воно не може і ніколи не дасть у теперішній державі; але й цього досить. У той день, коли термометр загального виборчого права показуватиме точку кипіння у робітників, вони, як і капіталісти, знатимуть, що робити.

Отже, держава існує не одвічно. Були суспільства, які обходились без неї, які уявлення не мали про державу і державну владу. На певному ступені економічного розвитку, ступені, який необхідно зв'язаний був з розколом суспільства на класи, держава стала внаслідок цього розколу необхідністю. Ми наближаємось тепер швидкими кроками до такого ступеня розвитку виробництва, на якому існування цих класів не тільки перестало бути необхідністю, але стає прямою перешкодою виробництву. Класи зникнуть так само неминуче, як неминуче вони в минулому виникли. Із зникненням класів неминуче зникне держава. Суспільство, яке по-новому організує виробництво на основі вільної і рівної асоціації виробників, відправить усю державну машину туди, де їй буде тоді справжнє місце: у музей старовини, поруч з прядкою і з бронзовою сокирою.

* * *

Отже, згідно з сказаним, цивілізація е тим ступенем суспільного розвитку, на якому поділ праці, випливаючий з нього обмін між окремими особами і товарне виробництво, що об'єднує обидва ці процеси, досягають повного розквіту і роблять переворот в усьому старому суспільстві.

Виробництво на всіх попередніх ступенях суспільного розвитку було по суті колективним, так само і споживання зводилося до прямого розподілу продуктів всередині більших або менших комуністичних общин. Цей колективний характер виробництва здійснювався в найвужчих рамках, але він мав своїм наслідком панування виробників над своїм виробничим процесом і продуктом виробництва. Вони знають, що робиться з продуктом: вони споживають його, він не виходить з їхніх рук, і поки виробництво провадиться на цій основі, воно не може перерости виробників, не може породити таємничі, чужі їм сили, як це завжди і неминуче буває в епоху цивілізації.

Але в цей виробничий процес повільно проникає поділ праці. Він підриває колективний характер виробництва і привласнення, він робить переважаючим правилом привласнення окремими особами і разом з тим породжує обмін між ними — як це відбувається, ми дослідили вище. Поступово товарне виробництво стає пануючою формою.

При товарному виробництві, виробництві вже не для власного споживання, а для обміну, продукти неминуче переходять з рук в руки. Виробник при обміні віддає свій продукт; він уже не знає, що з ним станеться. Коли ж в ролі посередника між виробниками з'являються гроші, а разом з грішми купець, процес обміну стає ще заплутанішим, кінцева доля продуктів ще більш невизначеною. Купців багато, і жоден з них не знає, що робить інший. Товари тепер переходять уже не тільки з рук в руки, але і з ринку на ринок; виробники втратили владу над усім виробництвом умов свого власного життя, але ця влада не перейшла і до купців. Продукти і виробництво підпадають під владу випадку.

Але випадковість — це тільки один полюс взаємозалежності, другий полюс якої називається необхідністю. В природі, де так само нібито панує випадковість, ми давно уже встановили у кожній окремій галузі внутрішню необхідність і закономірність, які пробивають собі дорогу в рамках цієї випадковості. Але що має силу для природи, має також силу і для суспільства. Чим більше яка-небудь суспільна діяльність, цілий ряд суспільних процесів випадає з-під свідомого контролю людей, виходить з-під їх влади, чим більше ця діяльність здається полишеною на чисту випадко-

вість, тим більше з природною необхідністю пробивають собі дорогу в рамках цієї випадковості властиві їй внутрішні закони. Такі закони панують і над випадковостями товарного виробництва і товарообміну: окремому виробникові і учасникові обміну вони протистоять як чужі, спочатку навіть невідомі сили, природу яких тільки ще треба ретельно вивчити і пізнати. Ці економічні закони товарного виробництва видозмінюються на різних ступенях розвитку цієї форми виробництва, але загалом і в цілому весь період цивілізації проходить під знаком їх панування. Ще й тепер продукт панує над виробниками; ще й тепер все суспільне виробництво регулюється не відповідно до спільно обдуманого плану, а сліпими законами, які проявляються з стихійною силою, в останній інстанції — в бурях періодичних торгових криз.

Ми бачили, як на порівняно ранньому ступені розвитку виробництва робоча сила людини стає здатною давати значно більше продуктів, ніж це потрібно для існування виробника, і що цей ступінь розвитку в основному е той самий ступінь, на якому виникає поділ праці і обмін між окремими особами. І небагато потрібно було тепер часу для того, щоб відкрити велику «істину», що людина так само може бути товаром, що силу людини * можна обмінювати і споживати, якщо обернути людину на раба. Ледве люди почали міняти, як уже вони самі стали предметами обміну. Дійсний стан перетворився в пасивний — хотіли того люди чи ні.

З появою рабства, яке досягло при цивілізації свого найвищого розвитку, стався перший великий поділ суспільства на експлуатуючий і експлуатований класи. Цей поділ продовжував існувати на протязі всього періоду цивілізації. Рабство — перша форма експлуатації, властива античному світові; за ним ідуть: кріпосництво в середні віки, наймана праця в нові часи. Такі в три великі форми поневолення, характерні для трьох великих епох цивілізації; відкрите, а віднедавна замасковане рабство завжди її супроводить.

Ступінь товарного виробництва, з якого починається цивілізація, економічно характеризується: 1) запровадженням металічних грошей, а разом з тим і грошового капіталу, проценту і лихварства; 2) появою купців як посередницького класу між виробниками; 3) виникненням приватної власності на землю та іпотеки і 4) появою рабської праці як пануючої форми виробництва. Цивілізації відповідає і разом з нею остаточно утверджує своє панування нова форма сім'ї — моногамія, панування чоловіка над жінкою і окрема сім'я як господарська одиниця суспільства. З'єднуючою силою цивілізованого суспільства є держава, яка в усі

* У виданні 1884 р. замість слів «силу людини» надруковано: «робочу силу людини». *Ред.*

типові періоди являє собою державу виключно пануючого класу і в усіх випадках лишається по суті машиною для придушення пригнобленого, експлуатованого класу. Для цивілізації є характерним ще таке: з одного боку, закріплення протилежності між містом і селом як основи всього суспільного поділу праці; з другого боку, введення заповітів, з допомогою яких власник може розпоряджатися своєю власністю і після своєї смерті. Цей інститут, який прямо суперечить старому родовому ладові, в Афінах був невідомий аж до Солона; в Римі він був введений уже на ранній стадії, але коли саме,— ми не знаємо *; у германців ввели його попи, для того щоб добропорядний германець міг безборонно відписати церкві свою спадщину.

Побудована на цих підвалинах цивілізація здійснила такі справи, до яких стародавнє родове суспільство не доросло навіть у найвіддаленішій мірі. Але вона здійснила їх, привівши в рух найбільш низькі інстинкти й пристрасті людей і розвинувши їх на шкоду всім іншим їхнім задаткам. Огидна зажерливість була рушійною силою цивілізації з її першого до сьогоднішнього дня; багатство, ще раз багатство і втретє багатство, багатство не суспільства, а ось цього окремого нікчемного індивіда, було її єдиною, визначальною метою. Коли при цьому в надрах цього суспільства все більше розвивалася наука і повторювались періоди вищого розквіту мистецтва, то тільки через те, що без цього неможливі були б усі досягнення нашого часу в галузі нагромадження багатства.

Тому що основою цивілізації є експлуатація одного класу другим, то весь її розвиток відбувається в постійній суперечності. Всякий крок вперед у виробництві означає одночасно крок назад у становищі пригнобленого класу, тобто величезної більшості. Всяке благо для одних неминуче є злом для других, всяке нове визволення одного класу — новим пригнобленням для другого. Найяскравішим прикладом цього є запровадження машин, наслідки якого тепер загальновідомі. І коли у варварів, як ми бачили, ледве можна було відрізнити права від обов'язків, то цивілізація навіть

---

* «Система набутих прав» Лассаля[168] у другій частині обертається головним чином навколо положення, що римський заповіт такий же старий, як і самий Рим, що в римській історії ніколи «не було часу без заповітів», що заповіт виник скоріше в доримський період з культу померлих. Лассаль, як правовірний старогегельянець, виводить римські правові норми не з суспільних відносин римлян, а з «спекулятивного поняття» волі, і приходить при цьому до вказаного твердження, яке цілком суперечить історії. Це не дивно в книзі, автор якої на підставі того самого спекулятивного поняття приходить до висновку, що у римлян при спадкуванні передача майна була чисто другорядною справою. Лассаль не тільки вірить в ілюзії римських юристів, особливо більш раннього часу, але йде ще далі цих ілюзій.

цілковитому дурневі роз'яснює різницю і протилежність між ними, надаючи одному класові майже всі права і звалюючи на другий майже всі обов'язки.

Але цього не повинно бути. Що добре для пануючого класу, повинно бути благом і для всього суспільства, з яким пануючий клас себе ототожнює. Тому чим далі йде вперед цивілізація, тим більше вона змушена прикривати покровом любові неминуче породжувані нею негативні явища, прикрашати їх або брехливо заперечувати,— одним словом, вводити в практику загальноприйняте лицемірство, якого не знали ні більш ранні форми суспільства, ні навіть перші ступені цивілізації і яке, нарешті, досягає найвищої своєї точки в твердженні: експлуатуючий клас експлуатує пригноблений клас тільки і виключно в інтересах самого експлуатованого класу, і якщо останній цього не розуміє і навіть починає повставати проти цього, то це найчорніша невдячність щодо благодійників — експлуататорів *.

А тепер на закінчення — судження Моргана про цивілізацію:

«З настанням цивілізації зростання багатства стало таким величезним, його форми такими різноманітними, його застосування таким широким, а управління ним в інтересах власників таким умілим, що це багатство *зробилося нездоланною силою,* яка протистоїть народові. *Людський розум стоїть зніяковілий і збентежений перед своїм власним витвором.* Але все ж настане час, коли людський розум зміцніє для панування над багатством, коли він встановить як відношення держави до власності, яку вона оберігає, так і межі прав власників. Інтереси суспільства безумовно вищі від інтересів окремих осіб, і між ними треба створити справедливі і гармонійні відношення. Сама тільки гонитва за багатством не є кінцеве призначення людства, якщо тільки прогрес лишиться законом для майбутнього, яким він був для минулого. Час, що минув від настання цивілізації,— це мізерна частка прожитого людством часу, мізерна частка часу, який йому ще належить прожити. Завершення історичного поприща, єдиною кінцевою метою якого є багатство, загрожує нам загибеллю суспільства, бо таке поприще містить елементи свого власного знищення. Демократія в управлінні, братерство всередині суспільства, рівність прав, загальна освіта освятять наступний, вищий ступінь суспільства, до якого безперервно прагнуть досвід, розум і наука. *Воно буде відродженням — але у вищій формі — свободи, рівності і братерства стародавніх родів»* (Морган, «Стародавнє суспільство», стор. 552) [169].

---

* Я спочатку збирався навести поряд з морганівською і моєю власною критикою цивілізації блискучу критику цивілізації, яка зустрічається в різних місцях творів Шарля Фур'є. На жаль, у мене немає часу зайнятися цим. Зауважу тільки, що вже у Фур'є моногамія і земельна власність є головними відмітними ознаками цивілізації і що він називає її війною багатих проти бідних. Так само ми вже знаходимо у нього глибоке розуміння того, що в усіх недосконалих, роз'єднуваних суперечностями суспільствах окремі сім'ї (les families incohérentes) є господарськими одиницями.

ПРИМІТКИ

[1] Книга *«Походження сім'ї, приватної власності і держави»* була написана Енгельсом протягом двох місяців — з кінця березня до кінця травня 1884 року. Впорядковуючи рукописи Маркса, Енгельс виявив докладний конспект книги прогресивного американського вченого Л. Г. Моргана «Стародавнє суспільство», що його Маркс склав у 1880—1881 роках і що містив багато його критичних зауважень і власних положень, а також доповнень з інших джерел. Ознайомившись з цим конспектом і переконавшись у тому, що книга Моргана підтверджує матеріалістичне розуміння історії, яке виробили Маркс та він, і погляди на первісне суспільство, які склались у них, Енгельс визнав за потрібне написати спеціальну працю, широко використавши зауваження Маркса, а також деякі висновки і фактичний матеріал з книги Моргана. Енгельс розглядав це як «до певної міри виконання заповіту» Маркса. Під час роботи над книгою Енгельс використав численні й різноманітні додаткові матеріали своїх власних досліджень з історії Греції і Риму, стародавньої Ірландії, стародавніх германців і т. д. (див. праці Енгельса «Марка», «До історії стародавніх германців» і «Франкський період» та ін.).

Спочатку Енгельс збирався надрукувати свою працю в легальному теоретичному журналі німецької соціал-демократії «Neue Zeit» («Новий час»), але потім відмовився від цього плану, вважаючи, що своєю політичною спрямованістю цей твір не може бути надрукований у Німеччині в умовах чинності виняткового закону проти соціалістів. Книга вийшла в світ у Цюріху на початку жовтня 1884 року. Перший час німецькі власті чинили перешкоди її поширенню, але згодом ці труднощі були подолані і два наступних видання книги (друге — в 1886 і третє — в 1889 р.) були випущені вже в Штутгарті. Ніяких змін у порівнянні з першим виданням до них не було внесено. Перші переклади книги на іноземні мови — польську, румунську й італійську — появились у 1885 році, причому італійський переклад був відредагований самим Енгельсом. Енгельс відредагував також датський переклад, що вийшов у 1888 році. Перше видання було перекладене і на сербську мову.

У 1890 році, в зв'язку з новим матеріалом, зібраним з історії первісного суспільства, Енгельс почав підготовку нового видання своєї книги. В ході роботи над ним він вивчив усю новітню літературу питання, зокрема праці російського вченого М. М. Ковалевського, вніс до початкового тексту багато змін і поправок, а також значні доповнення, особливо до розділу про сім'ю, враховуючи найновіші досягнення археології і етнографії. Проте ці зміни й уточнення не зачепили висновків Енгельса, які в нових даних науки дістали нове підтвердження. Ці висновки цілком зберегли своє значення і пізніше; дальший розвиток науки показав усю

правильність основних положень праці Енгельса, хоч деякі деталі, взяті з книги Моргана, потребують, у світлі нових наукових даних, певного уточнення (наприклад, морганівська періодизація первісної історії, застосована ним у зв'язку з цим термінологія і т. д.).

Четверте, виправлене і доповнене, видання книги Енгельса вийшло в Штутгарті наприкінці 1891 року і більше вже не зазнавало ніяких змін; Енгельс написав для нього також нову передмову, опубліковану і як окрему статтю під заголовком «До історії первісної сім'ї».

За життя Енгельса вийшло ще два видання — п'яте (1892) і шосте (1894), що являли собою простий передрук четвертого видання. З цього видання були зроблені перші переклади на французьку (1893, переклад відредагувала Лаура Лафарг і переглянув Енгельс), болгарську (1893), іспанську (1894) мови; англійською мовою книга вийшла тільки в 1902 році. Російською мовою книга Енгельса була видана вперше в Петербурзі в 1894 році, в перекладі, зробленому з четвертого німецького видання; це був перший твір Енгельса, виданий в Росії легально. До Жовтневої революції, в 1894—1910 роках, книга витримала в Росії десять видань. Пізніше книгу не раз видавали російською та іншими мовами, ряд її видань підготував Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.— *7.*

2 Мається на увазі складений К. Марксом «Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство»»; російською мовою опублікований в 45 томі Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, с. 216—353.— 7.

3 Мається на увазі книга Freeman E. O. Comparative Politics. London, 1873 (Фріман Е. О. Порівняльна політика. Лондон, 1873).— *8.*

4 До виходу в світ четвертого видання книги передмова була опублікована за згодою автора в журналі «Neue Zeit», 1891, № 41 під заголовком «До історії первісної сім'ї (Бахофен. Мак-Леннан, Морган)» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 202—213). Передмова входила в усі наступні видання книги Енгельса, що виходили як німецькою, так і іншими мовами. Російською мовою передмова вперше була надрукована в першому виданні книги Енгельса, яке вийшло в Петербурзі в 1894 році.— *9.*

5 Маються на увазі такі видання книги Енгельса: L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello Stato. Versione riveduta dell'autore, di Pasquale Martignetti. Benevento, 1885; Origina familiei, proprietaaf l private si a statulul, tradusa de Joan Nadejde, in: Contemporanul, 1885, № 17, 18, 19, 20—21; 1886, № 22, 23—24; Familjens, Privatejendommens og Statens Oprindelse. Dansk, af Forfatteren gennemgaaet Udgave, besoerget af Gerson Trier. K O benhavn, 1888; L'Origine de la Famille, de la Propriété privée et de L'Etat. Paris, 1893.— *10.*

6 Tylor E. B. Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilisation. London, 1865 (Тейлор Е. Б. Дослідження первісної історії людства і виникнення цивілізації. Лондон, 1865) .— *10.*

7 Bachofen J. J. Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur. Stuttgart, 1861 (Бахофен Й. Я. Материнське право. Дослідження гінекократії стародавнього світу на основі його релігійної і правової природи. Штутгарт, 1861).— 10.

8 Есхіл. Орестея. Евменіди.— *11.*

[9] Енгельс цитує книгу Мак-Леннана «Studies in Ancient History comprising a Reprint of «Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies»». London and New York, 1886, p. 124—125 («Нариси з стародавньої історії, що включають передрук книги «Первісний шлюб. Дослідження про походження обряду викрадення у весільних церемоніях»». Лондон і Нью-Йорк, 1886, с. 124—125). Праця Мак-Леннана «Первісний шлюб» була вперше опублікована окремим виданням в Единбурзі в 1865 році, а перше видання «Нарисів з стародавньої історії» (включаючи сюди передрук праці «Первісний шлюб») вийшло в світ у Лондоні в 1876 році. Нижче Енгельс згадує і це видання.— *13.*

[10] Latham R. G. Descriptive Ethnology. Vol. I—II. London, 1859.
Магари — плем'я, тепер народність, що населяє західні райони Непалу.— *13.*

[11] Маються на увазі чотирнадцять «Листів про ірокезів», опублікованих Л. Г. Морганом в журналі «American Review» («Американський огляд»), Нью-Йорк, № II—XII за лютий—грудень 1847 р., а також його книга «League of the Ho-dé-no-sau-nee or Iroquois». Rochester, 1851 («Лига Ho-de-no-sau-nee або Ірокезів». Рочестер, 1851).— *13.*

[12] Lubbock J. The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man. Mental and Social Condition of Savages. London, 1870 (Леббок Дж. Походження цивілізації і первісний стан людини. Духовний і суспільний стан диких народів. Лондон, 1870).— *15.*

[13] Morgan L. H. Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family. Washington, 1871 (Морган Л. Г. Системи спорідненості і свояцтва людської сім'ї. Вашінгтон, 1871).— *15.*

[14] Giraud-Teulon A. Les origines de la famille. Geneve, Paris, 1874 (Жіро-Телон А. Походження сім'ї. Женева, Париж, 1874).
Lubbock J. The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man. Mental and Social Condition of Savages. Fourth Ed. London, 1882.— *16.*

[15] Morgan L. H. Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization. London, 1877 (Морган Л. Г. Стародавнє суспільство, або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації. Лондон, 1877).— *16.*

[16] Енгельс здійснив подорож у Сполучені Штати Америки і Канаду разом з Едуардом Евелінгом, Елеонорою Маркс-Евелінг і К. Шорлеммером у серпні — вересні 1888 року. Дорожні враження Енгельса від цієї поїздки див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 462—464.— *18.*

[17] McLennan J. F. Studies in Ancient History. London, 1876, p. 333.— *18.*

[18] Morgan L. H. Ancient Society. London, 1877, p. 19, а також Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 218.— *20.*

[19] *Пуебло* — назва групи індійських племен Північної Америки, які жили на території Нової Мексіки (тепер — Південний Захід США і Північна Мексіка) і були об'єднані спільністю історії і культури. Цю назву, що походить від іспанського слова pueblo (народ, селище, община), дали їм іспанські завойовники в зв'язку з особливим характером їх селищ, які являли собою великі общинні будинки-фортеці до 5—6 поверхів і вміщували до тисячі чоловік; її застосували також до селищ цих племен.— *22.*

[20] Енгельс мав на увазі твори Гая Юлія Цезаря «Записки про гальську війну» і Публія Корнелія Таціта «Германія».— *24.*

[21] Працюючи над першим виданням своєї праці, Енгельс користувався такими книгами Мак-Леннана: Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies. Edinburgh, 1865 (Первісний шлюб. Дослідження про походження обряду викрадення у весільних церемоніях. Едінбург, 1865); Studies in Ancient History comprising a Reprint of «Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies». London, 1876 (Нариси з стародавньої історії, що включають передрук книги «Первісний шлюб. Дослідження про походження обряду викрадення у весільних церемоніях». Лондон, 1876); пізніше, готуючи четверте видання (1891), Енгельс врахував також випущене в Лондоні і Нью-Йорку в 1886 році нове видання останньої книги Мак-Леннана.— *27.*

[22] Morgan L. H. Ancient Society. London, 1877, p. 435.— *27.*

[23] Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана. «Стародавнє суспільство» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 230).— *27.*

[24] Мається на увазі книга Bachofen J. J. Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur. Stuttgart, 1861 (Бахофен Й. Я. Материнське право. Дослідження гінекократії стародавнього світу на основі його релігійної і правової природи. Штутгарт, 1861).— *28.*

[25] Letourneau Ch. L'évolution du mariage et de la famille. Paris, 1888.— *29.*

[26] Це висловлювання Соссюра наводиться в книзі Giraud-Teulon A. Les origines du mariage et de la famille. Geneve, Paris, 1884, p. XV (Жіро-Телон А. Походження шлюбу і сім'ї. Женева, Париж, 1884, с. XV).— *29.*

[27] Westermarck E. The History of Human Marriage. London and New York, 1891.— *29.*

[28] Letourneau Ch. L'évolution du mariage et de la famille. Paris, 1888, p. 41.— *30.*

[29] Espinas A. Des sociétés animales. Paris, 1877; Енгельс цитує Еспінаса за с. 518 книги Жіро-Телона (див. примітку 26), в якій вміщено уривок з цієї праці як додаток.— 30.

[30] Bancroft H. H. The Native Races of the Pacific States of North America. Vol. I—V; New York, 1875.— *32.*

[31] Westermarck E. The History of Human Marriage. London and New York, 1891, p. 70—71.—32.

[32] Цей лист Маркса до нас не дійшов. Енгельс згадує про нього в листі до Каутського від 11 квітня 1884 року (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 109).— *33.*

[33] Мова йде про текст оперної тетралогії Р. Вагнера «Перстень Нібелунга», написаний самим композитором на основі скандінавського епосу «Едда» і німецького епосу «Пісня про Нібелунгів». Wagner R. Der Ring des Nibelungen, erster Tag, die Walküre, zweiter Aufzug (Вагнер Р. Перстень Нібелунга, день перший, Валькірія, акт другий).

«Пісня про Нібелунгів» — найвидатпіша пам'ятка німецького народного героїчного епосу, створена на основі стародавніх германських міфів і сказань періоду так званого великого переселення народів (III—V ст.). Ця епічна поема у вигляді, що дійшов до нас, склалась близько 1200 року.— *33.*

34 Говорячи про французького друга і шанувальника Вагнера, Енгельс має на увазі французького соціаліста Шарля Боньє.

«Едда» — збірка міфологічних і героїчних сказань та пісень скандінавських народів; збереглась у вигляді рукопису XIII століття, відкритого в 1643 році ісландським єпископом Свейнсоном (так звана «Старша Едда»), і у вигляді трактату про поезію скальдів, складеного на початку XIII століття поетом і літописцем Сноррі Стурлусоном («Молодша Едда»). Пісні «Едди» відбили стан скандінавського суспільства в період розкладу родового ладу і переселення народів. У них зустрічаються образи і сюжети з народної творчості стародавніх германців.

«Егісдрекка» — одна з пісень «Старшої Едди», що відноситься до пізніших текстів збірника. Енгельс наводить тут місця з строф 32 і 36 цієї пісні.— *34.*

35 *Аси* і *вани* — дві групи богів у скандінавській міфології.

«Сага про Інглінгів» — перша сага з книги про норвезьких королів (з найдавніших часів до XII ст.) середньовічного ісландського поета і літописця Сноррі Стурлусона «Heimskringla» («Земне коло»), складеної в першій половині XIII століття на основі історичних хронік про норвезьких королів та ісландських і норвезьких родових саг. Енгельс наводить місце з 4-го розділу цієї саги.— *34.*

36 Morgan L. H. Ancient Society. London, 1877, p. 425.— *34.*

37 Bachofen J. J. Das Mutterrecht. Stuttgart, 1861, S. XXIII, 385 та ін.—*36.*

38 Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 349). У тексті цитати замість кровними — рідними.— *36.*

39 Цезар. Записки про галльську війну, кн. V, розд. 14.— *36.*

40 The People of India. Edited by J. F. Watson and J. W. Kaye. Vol. I—VI. London, 1868—1872 (Населення Індії. Видано Дж. Ф. Уотсоном і Дж. У. Кеєм. Т. I—VI, Лондон, 1868—1872); Енгельс наводить цитату з II тому цього видання, с. 85.—36.

41 Мова йде про шлюбні класи, або секції — особливі групи, на які ділялась більшість австралійських племен. Чоловіки кожної групи могли одружуватися тільки з жінками певної іншої групи; в кожному племені було 4—8 таких груп.— *36.*

42 Morgan L. H. Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family. Washington, 1871 (Морган Л. Г. Системи спорідненості і свояцтва людської сім'ї. Вашінгтон, 1871).— *38.*

43 Результати досліджень Файсона, які він провів разом з Хауїттом, викладено в книзі Fison L. and Howitt A. W. Kamilaroi and Kurnai. Melbourne, Sydney, Adelaide, and Brisbane, 1880 (Файсон Л. і Хауїтт А. У. Каміларої і курнаї. Мельбурн, Сідней, Аделаїда і Брісбен, 1880).— *38.*

44 Morgan L. H. Ancient Society. London, 1877, p. 459; Енгельс наводить цю цитату у викладі Маркса (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 235).— *41.*

45 Енгельс цитує лист А. Райта за уривком, наведеним у книзі Моргана (Morgan L. H. Ancient Society. London, 1877, p. 455, а також Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 234). Повний текст цього листа (його точна дата — 19 травня 1874 р., у Моргана зазначено 1873 р.) був опублікований в журналі «American Anthropologist». New Series. Menasha, Wisconsin, U.S.A., 1933, № 1, p. 138—140 («Американський антрополог». Нова серія. Менаша, Вісконсін, США, 1933, № 1, с. 138—140).— *43.*

46 Bancroft H. H. The Native Races of the Pacific States of North America. Vol. I. New York, 1875, p. 352—353.— *43.*

47 *Сатурналії* — щорічні свята в Стародавньому Римі на честь бога Сатурна, які влаштовувалися в період зимового сонцестояння в зв'язку з закінченням землеробських робіт. Під час цих свят влаштовували масові банкети і оргії; в сатурналіях брали участь і раби, яким дозволялось сидіти за одним столом з вільними. В дні сатурналій панувала свобода статевих зносин. Слово «сатурналії» зробилося прозивним для означення розгульних бенкетів і оргій.— *44.*

48 Мова йде про книгу Л. Агассіса, яку він написав разом з своєю дружиною: Professor and Mrs. Louis Agassiz. A Journey in Brazil. Boston and New York, 1886; перше видання цієї праці вийшло в 1868 році.— *45.*

49 Мається на увазі так звана «Гвадалупська сентенція» від 21 квітня 1486 року — третейське рішення іспанського короля Фердінанда V Католика, яке він прийняв під тиском селянського повстання в Каталонії; король виступав тут як арбітр між повсталими селянами і феодалами. Рішення передбачало скасування прикріплення селян до землі і знищення цілого ряду найбільш ненависних селянству феодальних повинностей, в тому числі права першої ночі; за це селяни повинні були внести великий викуп.— *46.*

50 Sugenheim S. Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis um die Mitte des neunzehnten Jahrhunderts. St. Petersburg, 1861 (Зугенгейм С. Історія скасування кріпосного права і особистої залежності в Європі аж до середини XIX століття. С.-Петербург, 1861).— *46.*

51 Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 295).— *49.*

52 Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 296).— *49.*

53 Kovalevsky M. Tableau des origines et de 1'évolution de la famille et de la propriété. Stockholm, 1890.— *49.*

54 Morgan L. H. Ancient Society. London, 1877, p. 465—466, а також Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 236.— *50.*

65 Morgan L. H. Ancient Society. London, 1877, p. 470, а також Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 237.— *50.*

[56] Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 237).— *50.*

[57] Мається на увазі праця М. М. Ковалевського «Первісне право, випуск 1, Рід». М., 1886. У цій праці Ковалевський посилається на дані відносно сімейної общини в Росії, опубліковані Оршанським у 1875 році і А. Я. Єфименком у 1878 році.— *51.*

[58] *«Правдой» Ярослава* називають першу частину найдавнішої редакції «Русской Правды» — збірника законів Стародавньої Русі, що виник в XI—XII століттях на основі звичаєвого права тих часів і відбивав економічні і соціальні відносини тодішнього суспільства.— *51.*

[69] *Далматинські закони* — збірник законів, які діяли в XV—XVII століттях у Поліці (частина Далмації); відомий під назвою Поліцького статуту.- *51.*

[60] Heusler A. Institutionen des Deutschen Privatrechts. Bd. II. Leipzig, 1886, *S.* 271 (Хейслер А. Основні начала німецького приватного права. Т. II. Лейпціг, 1886, с. 271).— *51.*

[61] Згадуване повідомлення Неарха див. у книзі Страбон. Географія, кн. XV, розд. I— *52.*

[62] *Calpullis* — сімейні общини у індійців Мексіки в період її завоювання іспанцями; кожна сімейна община (calpulli), всі члени якої були спільного походження, мала спільну ділянку землі, яка не підлягала ні відчуженню, ні поділу між спадкоємцями. Calpullis описані Алонсо де Суріта в його праці «Rapport sur les différentes classes de chefs de la Nouvelle-Espagne, sur les lois, les moeurs des habitants, sur les impots établis avant et depuis la conquète, etc., etc.» («Повідомлення відносно різних категорій вождів у Новій Іспанії, про закони, звичаї жителів, про податки, встановлені до і від часу завоювання, і т. д., і т. д.»), вперше опублікованій в книзі: Voyages, relations et mémoires originaux pour servir a 1'histoire de la découverte de 1'Amérique, publiés pour la première fois en français, par H. Ternaux-Compans. Vol. 11. Paris, 1840, p. 50—64 (Подорожі, справжні повідомлення і мемуари, що стосуються історії відкриття Америки, вперше опубліковані французькою мовою А. Терно-Компаном. Т. 11. Париж, 1840, с. 50—64).— *52.*

[63] Мається на увазі стаття Г. Кунова «Die altperuanischen Dorf- und Markgenossenschaften» («Староперуанські сільські й маркові общини»), надрукована в журналі «Ausland» 20 і 27 жовтня і 3 листопада 1890 року.

«Das Ausland» («Зарубіжні країни»)—німецький журнал з питань географії, етнографії і природознавства, спочатку щоденний, з 1853 року щотижневий, видавався в 1828—1893 роках; з 1873 року виходив у Штутгарті.— *52.*

[64] Мова йде про статтю 230 Цивільного кодексу, прийнятого при Наполеоні в 1804 році.— *54.*

[65] Див. Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 238.)— *54.*

[66] Гомер. Одіссея, пісня перша.— *54.*

[67] Есхіл. Орестея. Агамемнон.— *54.*

[68] Плутарх. Речéння лакедемонянок, розділ V; див. також Schoemann G. F. Griechische Alterthümer. Bd. I. Berlin, 1855, S. 268 (Шеман Г. Ф. Грецькі древності. Т. І. Берлін, 1855, *с.* 268).—55.

[69] *Спартіати* — повноправні громадяни Стародавньої Спарти.
Ілоти — безправні жителі Стародавньої Спарти, прикріплені до землі і зобов'язані виконувати на користь землевласників-спартіатів певні повинності. Становище ілотів по суті нічим не відрізнялось від становища рабів.— *55.*

[70] Арістофан. Жінка на святі Фесмофорій.— 55.

[71] Геродот. Історія, кн. VIII, розд. 105; див. також Wachsmuth W. Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates. Th. II, Abth. II. Halle, 1830, S. 77 (Ваксмут В. Вивчення еллінської давнини з погляду її державності. Ч. II, відділ II. Галле, 1830, с. 77).— 55.

[72] Євріпід. Орест.— 55.

[73] Енгельс наводить думку, висловлену в праці Маркса і Енгельса «Німецька ідеологія» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 28).— *56.*

[74] Morgan L. H. Ancient Society. London, 1877, p. 504.— *56.*

[75] *Гієродули* — у Стародавній Греції і грецьких колоніях раби і рабині, що належали храмам. Жінки-гієродули в багатьох місцях, особливо в містах Передньої Азії і в Корінфі, займались храмовою проституцією.— 57.

[76] Див. Таціт. Германія, розділи 18—19.— *59.*

[77] Аммiан Марцеллін. Історія в 31 книзі, кн. XXXI, розд. 9; Прокопій Кесарійський. Війна з готами, кн. II, розд. 14 (Книга VI «Історія воєн Юстініана з персами, вандалами і готами»).— *60.*

[78] Мається на увазі поезія трубадурів Південної Франції кінця XI — початку XIII століть.— *60.*

[79] Енгельс перефразує тут місце з твору Ш. Фур'є «Theorie de 1'unité universelle», vol. III, 2-me éd.; Oeuvres complètes, t. IV. Paris, 1841, p. 120 (Фур'є Ш. Теорія всесвітньої єдності. Т. III, 2-е вид.; Повне зібрання творів, т. IV. Париж, 1841, с. 120); перше видання цього твору вийшло під заголовком «Traité de 1'association domestique-agricole». T. I—II. Paris — Londres, 1822 («Трактат про домоводсько-землеробську асоціацію». Т. I—II. Париж — Лондон, 1822).— *61.*

[80] *Дафніс* і *Хлоя* — герої старогрецького роману II—III століть; про автора його, Лонге, не збереглось ніяких відомостей.— *66.*

[81] Пісня про Нібелунгів, пісня десята — *67.*

[82] *«Гудрун»* (також «Кудрун»)—середньовічна німецька епічна поема XIII століття.— *67.*

[83] Maine H. S. Ancient Law: its Connection with the Early History of Society, and its Relation to Modern Ideas (Мейн Г. С. Стародавнє право: його зв'язок з ранньою історією суспільства і його відношення до сучасних пра-

вових понять); перше видання цієї праці вийшло в Лондоні в 1861 році; згадуване Енгельсом місце див. на с. 142 цього видання.— *68.*

84 Див. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії, розділ перший.— *68.*

85 Morgan L. H. Ancient Society. London, 1877, p. 491—492.— *72.*

88 Див. примітку 42.— *73.*

87 Morgan L, H. Ancient Society. London, 1877, p. 85—86; Енгельс викладає цитату відповідно до «Конспекту книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство»» Маркса (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 266).— *77.*

88 Мова йде про завоювання Мексіки іспанськими конкістадорами в 1519—1521 роках.— *78.*

89 Morgan L. H. Ancient Society. London, 1877, p. 115.—73.

90 Тут і далі Енгельс має на увазі твір Таціта «Германія».— *80.*

91 *Новомексіканці* — див. примітку 19.— *81.*

92 Маються на увазі праці Г. Л. Маурера: Einleitung zur Geschiclite der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der offentlichen Gewalt. München, 1854 (Вступ до історії маркового, подвірного, сільського і міського устрою і публічної влади. Мюнхен, 1854); Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. Erlangen, 1856 (Історія маркового устрою в Германії. Ерланген, 1856); Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Bd. I—IV. Erlangen, 1862—1863 (Історія панських дворів, селянських дворів і подвірного устрою в Германії. Т. I—IV. Ерланген, 1862—1863); Geschichte der Dorfverfassimg in Deutschland. Bd. I—II. Erlangen, 1865—1866 (Історія сільського устрою в Германії. Т. I—II. Ерланген, 1865—1866); Geschichte der Stadteverfassung in Deutschland. Bd. I—IV. Erlangen, 1869—1871 (Історія міського устрою в Германії. Т. I—IV. Ерланген, 1869—1871).— *82.*

93 *«Нейтральна нація»* — так називався у XVII столітті воєнний союз кількох споріднених з ірокезами індійських племен, що жили на північному березі озера Ері. Таку назву дали цьому союзові французькі колоністи в зв'язку з тим, що він додержував нейтралітету у війнах між племенами власне ірокезів і гуронів.— *83.*

94 Мається на увазі національно-визвольна боротьба зулусів і нубійців проти англійських колонізаторів. Зулуси, на яких англійці напали в січні 1879 року, на чолі з своїм вождем Кетчвайо протягом півроку чинили надзвичайно стійкий опір військам англійських колонізаторів. Останнім вдалось добитися перемоги тільки після ряду боїв завдяки великій перевазі в озброєннях. Остаточно підкорити^ зулусів своєму пануванню англійці змогли тільки пізніше, в 1887 році, використавши міжусобну війну між різними зулуськими племенами, яку вони спровокували і яка тривала кілька років.

Національно-визвольне повстання нубійців, арабів та інших народностей Судану на чолі з мусульманським проповідником Мухамедом-Ахмедом, який називав себе «махді», тобто «спасителем», почалося в 1881 році і досягло особливих успіхів у 1883—1884 роках, коли від військ

англійських колонізаторів, що стали проникати в Судан з 70-х років, була визволена майже вся територія Судану. Під час повстання утворилась самостійна централізована махдістська держава. Тільки на початок 1899 року війська англійських колонізаторів, використовуючи внутрішнє ослаблення цієї держави і в результаті безперестанних воєн і міжплемінних чвар, а також спираючись на величезну перевагу в озброєнні, завоювали Судан.— *84.*

95 Grote G. A History of Greece. Vol. I—XII (Грот Дж. Історія Греції. Т. I—XII); перше видання цієї праці вийшло в Лондоні в 1846—1856 роках; наведене тут місце див. с. 54—55 третього тому, що вийшов у Лондоні в 1869 році.— *86.*

96 Мається на увазі судова промова Демосфена проти Евбуліда. В цій промові згадується про стародавній звичай ховати в родових гробницях тільки осіб даного роду.— *86.*

97 Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 312).— *87.*

98 Згадуваний тут Енгельсом уривок з твору старогрецького філософа Дікеарха, що не дійшов до нас, наводиться у книзі Ваксмута «Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates». Th. I, Abth. I, Halle, 1826, S. 312.— *87.*

99 Becker W. A. Charikles. Bilder altgriechischer Sitte. Zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens. Th. II. Leipzig, 1840, S. 447 (Беккер В. А. Харікл. Картини старогрецьких нравів, для докладнішого ознайомлення з приватним життям греків. Ч. II. Лейпціг, 1840, с. 447).— *87.*

100 Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, *с. 313).— 88.*

101 Grote G. A History of Greece. A New Ed., vol. III. London, 1869, p. 66 (Грот Дж. Історія Греції. Нове вид., т. III. Лондон, 1869, с. 66).— *88.*

102 Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 314—315).— *88.*

103 Grote G. A History of Greece. A New Ed., vol. III. London, 1869, p. 60. Цитата наведена Марксом (із зауваженнями в дужках) в його «Конспекті книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство»» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 315).— *88.*

104 Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 315). Частина наведеної цитати є виклад Марксом тексту Моргана.— *89.*

105 Grote G. A History of Greece. A New Ed., vol. III. London, 1869, p. 58—59.— *89.*

106 Гомер. Іліада, пісня друга.— *89.*

107 Мається на увазі праця Fustel de Coulanges. La cite antique, livre III, chap. I (Фюстель де Куланж. Стародавня цивільна община, кн. III, розд. I); перше видання цієї книги вийшло в Парижі — Страсбурзі в 1864 році.— *89.*

[108] Діонісій Галікарнаський. Римська стародавня історія, кн. II, розд. 12.— *90.*

[109] Есхіл. Семеро проти Фів.— *90.*

[110] Schoemann G. F. Griechische Alterthümer. Bd. I. Berlin, 1855, *S. 27—91.*

[111] Мається на увазі книга Gladstone W. E. Juventus Mundi. The Gods and Men of the Heroic Age, chap. 11 (Гладстон У. Ю. Юність світу. Про богів і людей героїчної епохи, розд. 11); перше видання цієї праці вийшло в Лондоні в 1869 році.— *91.*

[112] Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, *с.* 319); цитується місце з книги Morgan L. H. Ancient Society. London, 1877, p. 248.— *91.*

[113] Гомер. Іліада, пісня друга.— *92.*

[114] Див. Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 320). Ця цитата — виклад Марксом тексту Моргана.— *92.*

[115] Фукідід. Історія Пелопоннеської війни, кн. I, розд. 13.— *92.*

[116] Арістотель. Політика, кн. III, розд. 10.— *92.*

[117] Йдеться про надання четвертому класові афінських громадян — фетам (вільним, але незаможним людям) права займати цивільні посади, що частина джерел приписує Арістіду (V ст. до н. е.).—*100.*

[118] Маються на увазі так звані метеки — чужоземці, які оселилися в Аттіці на постійне проживання; будучи вільними, вони не мали прав афінських громадян (права займати громадські посади, брати участь у народних зборах, володіти нерухомим майном і т. д.). Вони займались переважно ремеслом і торгівлею, повинні були платити особливий податок і мати «покровителів» з числа повноправних громадян, через яких могли звертатися до органів управління.— *101.*

[119] У 510—507 роках до н. е. представник роду Алкмеонідів Клісфен очолив боротьбу афінського демосу проти панування старої родової знаті: в результаті воно було повалено і проведено реформи, спрямовані на ліквідацію залишків родового ладу.—*101.*

[120] Morgan L. H. Ancient Society. London, 1877, p. 271.— *101.*

[121] У 560 році до н. е. владу в Афінах захопив представник збіднілого аристократичного роду Пісістрат, який встановив режим одноособового правління — тиранії. Цей режим існував з перервами (Пісістрата двічі виганяли з Афін, і він знову повертався) до смерті Пісістрата в 527 році і після цього до 510 року, коли його сина Гіппія було вигнано, і незабаром в Афінах встановилось панування рабовласницької демократії на чолі з Клісфеном. Діяльність Пісістрата, спрямована на захист інтересів дрібних і середніх землевласників проти родової аристократії, не внесла серйозних змін у політичну структуру афінської держави.—*103.*

[122] *Закони Дванадцяти таблиць* — найдавніша пам'ятка римського права. Були складені в середині V століття до н. е. в результаті боротьби пле-

беїв проти патриціїв і замінили чинне до того в Римі звичаєве право; ці закони відбили процеси майнового розшарування римського суспільства, розвитку рабства і формування рабовласницької держави; закони були записані на дванадцяти дошках (таблицях).— *104.*

123 Мається на увазі битва в *Тевтобурзькому лісі* (9 р. н. е.) між повсталими проти римських завойовників германськими племенами і римськими військами, якими командував Вар. Битва закінчилась розгромом римлян і загибеллю їх полководця.—*105.*

124 *Аппій Клавдій* був обраний на 451 і 450 роки до н. е. в комісію десяти (децемвірів), якій було доручено складання законів, що стали відомі як закони Дванадцяти таблиць; на цей час комісії дали всю повноту влади; після закінчення цього строку Аппій Клавдій разом з іншими децемвірами намагався шляхом узурпації продовжити владу комісії і на 449 рік; проте свавілля і насильства децемвірів, особливо Аппія Клавдія, спричинились до повстання плебеїв, що привело до скинення децемвірів; Аппій Клавдій був ув'язнений в тюрму, де незабаром і помер.

Друга Пунічна війна (218—201 рр. до н. е.) —одна з воєн, що їх вели між собою дві найбільші рабовласницькі стародавні держави — Рим і Карфаген — за встановлення панування в Західному Середземномор'ї, за загарбання нових територій і здобуття рабів. Війна закінчилася поразкою Карфагену.—*106.*

125 Тут Енгельс знову наводить зауваження, зроблене Марксом з приводу грецького роду (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 312).—*106.*

126 Mommsen Th. Römische Forschungen. 2. Aufl., Bd. I. Berlin, 1864.—*106.*

127 Лівій Тіт. Історія Рима від заснування міста.— *107.*

128 У своїй книзі «Römische Alterthümer», Bd. I. Berlin, 1856, S. 195, Ланге посилається на дисертацію Huschke Ph. E. De Privilegiis Feceniae Hispalae senatusconsulto concessis (Liv. XXXIX, 19). Gottingae, 1822 (Гушке Ф. Е. Про надання постановою сенату привілею Феценії Гіспале (Лів. XXXIX, 19). Геттінген, 1822).— *109.*

129 Niebuhr B. G. Römische Geschichte. Th. I—III (Нібур Б. Г. Історія Риму. Ч. I—III); Енгельс наводить місце з першої частини, перше видання якої вийшло в Берліні в 1811 році.—*109.*

130 Mommsen Th. Römische Geschichte. Bd. I, Buch I, Kap. 6 (Моммзен Т. Історія Риму. Т. I, кн. I, розд. 6); перше видання першого тому цієї праці вийшло в Лейпцигу в 1854 році.—*110.*

131 Dureau de La Malle. Économie politique des Romains. T. I—II. Paris, 1840 (Дюро де Ла Маль. Політична економія римлян. Т. I—II, Париж, 1840). Маються на увазі порівняльні таблиці стародавніх і нових мір, а також грошових одиниць, вміщені в кінці першого тому.— *111.*

132 M'Lennan J. F. Primitive Marriage. Edinburgh, 1865.—*113.*

133 Kovalevsky M. Tableau des origines et de 1'évolution de la famille et de la propriété. Stockholm, 1890.— *113.*

134 Завоювання Уельсу англійцями було завершене в 1283 році, проте Уельс, як і раніше, зберігав після цього автономію; повністю він був об'єднаний з Англією в середині XVI століття.— *113.*

135 У 1869—1870 роках Енгельс працював над великим твором, присвяченим історії Ірландії, що лишився незакінченим, і в зв'язку з вивченням історії кельтів досліджував також і староуельські закони.—*114.*

136 Енгельс цитує книгу «Ancient Laws and Institutes of Wales». Vol. I, 1841, p. 93 («Стародавні закони і установлення Уельсу». Т. I, 1841, с. 93).—*114.*

137 У вересні 1891 року Енгельс зробив подорож до Шотландії та Ірландії.— *115.*

138 В 1745—1746 роках у Шотландії відбулося повстання гірських кланів проти утисків і обезземелювання, що здійснювалися в інтересах англо-шотландської земельної аристократії та буржуазії: горці боролися за збереження старовинної родової організації. Невдоволенням горців скористалася частина дворянства гірської Шотландії, що була заінтересована у збереженні феодально-патріархальної кланової системи і висунула як мету повстання відновлення на англійському престолі династії Стюартів. Після перших короткочасних успіхів армія повстанців була розбита. В результаті придушення повстання кланову систему в гірській Шотландії було зруйновано, залишки родового землеволодіння ліквідовано, посилився процес зганяння шотландських селян з землі, було скасовано родові суди, заборонено деякі родові звичаї.—*116.*

139 Morgan L. H. Ancient Society. London, 1877, p. 357, 358.— *116.*

140 Beda Venerabilis. Historia ecclesiastica gentis Anglorum (Беда Високоповажний. Церковна історія англів), кн. I, розд. I.— *116.*

141 Цезар. Записки про галльську війну, кн. VI, розд. 22,— *117.*

142 *«Алеманнська правда»* — звід звичаєвого права германського племінного союзу алеманнів (аламанів), що займав з V століття територію сучасного Ельзасу, сучасної Східної Швейцарії і Південно-Західної Німеччини; належить до кінця VI — початку VII і VIII століття. Енгельс посилається тут на закон LXXXI (LXXXIV) «Алеманнської правди».—*117.*

143 Мова йде про праці М. М. Ковалевського. «Первісне право. Випуск 1. Рід». М., 1886 і «Tableau des origines et de 1'évolution de la famille et de la propriété». Stockholm, 1890.— *117.*

144 *«Пісня про Гільдебранда»* — героїчна поема, пам'ятка старогерманської епічної поезії VIII століття, що збереглася в уривках.—*118.*

145 Таціт. Германія, розд. 7.— *118.*

146 Діодор Сіцілійський. Історична бібліотека, кн. IV, розд. 34, 43—44.—*119.*

147 *«Völuspâ»* («Віщання провидиці») — одна з пісень «Старшої Едди» (див. примітку 34).—*119.*

148 Маються на увазі такі праці: Bang A. Ch. Voluspaog de sibyllinske orakler. 1879 (Банг А. К. Віщання провидиці і сівіллині пророкування. 1879) і Bugge S. Studier over de nordiske Gude- og Heltesagns Oprindelse. Kristiania, 1881—1889 (Бугге С. Нариси з питання про походження скандінавських саг про богів і героїв. Християнія, 1881—1889).—*119.*

149 Maurer G. L. Geschichte der Städteverfassung in Deutschland. Bd. I. Erlangen, 1869 — *120.*

150 Повстання германських і галльських племен під проводом Цівіліса проти римського панування, викликане зростанням податків, посиленими наборами в армію і зловживаннями римських чиновників, відбувалося в 69—70 роках (за деякими джерелами 69—71 pp.), охопило значну частину Галлії і підвладних Римові германських областей, створивши для Риму загрозу втрати цих територій. Після перших успіхів повсталі зазнали кількох поразок і були змушені укласти мир з Римом.— *120.*

151 Цезар. Записки про галльську війну, кн. IV, розд. 1.—*121.*

152 Тацiт. Германія, розд. 26.— *121.*

153 *«Codex Lanreshamensis»* («Лоршський картулярій») — збірка копій дарчих грамот і привілеїв Лоршського монастиря, що був заснований в другій половині VIII століття у Франкській державі, недалеко від міста Вормса і являв собою велике феодальне володіння в Південно-Західній Германії; збірка, складена в XII столітті, є одним з найважливіших джерел з історії селянського і феодального землеволодіння VIII—IX століть.— *123.*

154 Пліній. Природнича історія в 37 книгах, кн. XVIII, розд. XVII.—*123.*

155 Пліній. Природнича історія в 37 книгах, кн. IV, розд. XIV.—*127.*

156 Ліутпранд Кремонський. Відплата, кн. VI, розд. 6.—*130.*

157 Сальвіан Марсельський. De gubernatione dei (Про керування боже), кн. V, розд. 8.— *130.*

158 *Бенефіцій* (beneficium, буквально: «благодіяння»)—форма надання землі, що набрала великого поширення у Франкській державі в першій половині VIII століття. Передавана у формі бенефіцію ділянка землі з залежними селянами, які жили на ній, переходила у довічне користування одержувача (бенефіціарія) на умовах виконання певних служб, найчастіше військової. В разі смерті надавця або бенефіціарія, а також в разі невиконання останнім зобов'язань і занедбаності його господарства, бенефіцій мав бути повернений власникові або його спадкоємцям і для відновлення бенефіціальних відносин потрібне було повторне надання. До роздавання бенефіціїв вдавалася не тільки королівська влада, а й церква, а також великі магнати. Бенефіціальна система сприяла формуванню класу феодалів, особливо дрібного і середнього дворянства, закріпаченню селянських мас, розвиткові васальних відносин і феодальної ієрархії. Пізніше бенефіції почали перетворюватись у спадкові лени (феоди). Роль бєнефіціальної системи в історії формування феодалізму Енгельс розкрив у праці «Франкський період» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 474—522).— *132.*

159 *Графи округів* (Gaugrafen) —у Франкській державі королівські чиновники, поставлені на чолі округів або графств. Кожний граф був наділений судовою владою в своєму окрузі, збирав у ньому податки і відав військом, яким командував під час походів. За свою службу він користувався третиною королівських доходів, одержуваних у цьому окрузі, і винагороджувався наданням землі. Згодом графи почали поступово перетворюватись з призначуваних королівських службових осіб у великих

феодальних сеньйорів, що мали суверенну владу, особливо після 877 року, коли офіціально було встановлено передачу графської посади в спадщину.— *132.*

160 Мається на увазі складений у IX столітті політик (опис земельних володінь, населення і доходів) монастиря Сен-Жермен-де-Пре, відомий під назвою «Поліптик абата Ірмінона». Енгельс наводить дані з поліптика, очевидно, за книгою Roth P. Geschichte des Beneficialwesens von den ältesten Zeiten bis ins zehnte Jahrhundert. Erlangen, 1850, S. 378 (Рот П. Історія бенефіціальної системи від найдавніших часів до десятого століття. Ерланген, 1850, с. 378).— *133.*

161 *Ангарії* — повинності, що покладалися в Римській імперії на жителів і зобов'язували останніх давати коней і носіїв для обслуговування урядових транспортів; пізніше набрали ширшого характеру і стали важким тягарем для населення.—*133.*

162 *Комендація* — одна з поширених в Європі ,починаючи з VIII—IX століть, форм переходу селян під «покровительство» феодалів, або дрібних феодалів під «покровительство» великих на певних умовах (несення військової служби та інших служб на користь «покровителя», передача йому своєї землі з одержанням її назад у вигляді умовного держання). Означаючи для селян, яких часто примушували до цього акту силою, втрату особистої свободи, а для дрібних феодалів — вступ у васальні відносини з великими, комендація сприяла, з одного боку, закріпаченню селянства, а з другого — закріпленню феодальної ієрархії.— *134.*

163 Fourier Ch. Théorie des quatre mouvements et des destinées générales, 3-me éd.; Oeuvres completes, t. I. Paris, 1846, p. 220 (Фур'е Ш. Теорія чотирьох рухів і загальних долей, 3-е вид.; Повне зібрання творів, т. І. Париж, 1846, с. 220); перше видання книги вийшло анонімно в Ліоні в 1808 році.— *135.*

164 *«Пісня про Гільдебранда»* — див. примітку 144.

Під Гастінгсом у 1066 році відбулася битва військ герцога Нормандії Вільгельма, які вторглися в Англію, з англосаксами. Англосаксонські війська, що зберігали у своїй військовій організації пережитки общинного ладу і мали примітивне озброєння, були розбиті, король англосаксів Гарольд загинув у бою, а Вільгельм став королем Англії під ім'ям Вільгельма І Завойовника.—*140.*

165 Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 326). У цій цитаті Маркс викладає текст Моргана.—*142.*

163 *Дітмаршен* — область у південно-західній частині сучасного Шлезвіг-Гольштейну. За давніх часів була населена саксами, у VIII столітті її завоював Карл Великий, пізніше нею володіли різні духовні і світські феодали. З середини XII століття населення Дітмаршену, серед якого переважали вільні селяни, стало поступово добиватися самостійності і з початку ХНІ до середини XVI століття фактично було незалежним, успішно відбиваючи неодноразові спроби датських королів і гольштейнських герцогів підкорити цю область. Суспільний розвиток Дітмаршену відбувався дуже своєрідно: старе місцеве дворянство на початок XIII століття фактично зникло, в період незалежності Дітмаршен являв собою сукупність самоврядовуваних селянських общин, основою яких були в багатьох випадках старі селянські роди. До XIV століття верховна влада

в Дітмаршені належала зборам усіх вільних землевласників, потім вона перейшла до трьох виборних колегій. У 1559 році війська датського короля Фредеріка II і гольштейнських герцогів Йоганна і Адольфа зламали опір населення Дітмаршену і область була поділена між переможцями. Проте общинний устрій і часткове самоврядування весь час зберігалися в Дітмаршені аж до другої половини XIX століття.— *146.*

167 Hegel G. W. F. Grundlinien der Philosophie des Rechts, § 257 i 360 (Гегель Г.-В.-Ф. Основи філософії права, § 257 і 360); перше видання цієї праці вийшло в Берліні в 1821 році.—*147.*

168 Lassalle F. Das System der erworbenen Rechte. Th. II. «Das Wesen des Romischen und Germanischen Erbrechts in historisch-philosophischer Entwicklung» (Лассаль Ф. Система набутих прав. Ч. II. «Суть римського і германського спадкового права в історико-філософському розвитку»); перше видання цієї праці вийшло в Лейпцігу в 1861 році.—*152.*

169 Цитоване місце Маркс частково наводить у своєму «Конспекті книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство»» (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 45, с. 255—256).— *153.*

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Август (63 до н. е.— 14 н. е.) —римський імператор (27 до н. е.— 14 н. е.).—*105, 106, 127.*

Агассіс (Agassiz), Луї Жан Рудольф (1807—1873) — швейцарський природодослідник, мандрівник, з 1846 року жив у США; у своїх природничо-наукових переконаннях додержувався крайньо реакційних поглядів, ворог дарвінізму.— *115.*

Александр Македонський (356—323 до н. е.) — знаменитий полководець і державний діяч стародавнього світу.— *52.*

Амміан Марцеллін (близько 332 — близько 400) — римський історик, автор твору «Історія», що охоплює історію Рима з 96 по 378 рік.— *60, 80.*

Анакреонт — старогрецький поет-лірик другої половини VI століття до н. е.— *66.*

Анаксандрід (VI ст. до н. е.) —спартанський цар, який правив з 560 року до н. е., співправитель Арістона.— *54.*

Аппій Клавдій (помер близько 448 р. до н. е.) — римський державний діяч, консул (471, 451), один з членів комісії децемвірів (451, 450), що видала закони 12 таблиць; прагнув до диктаторської влади.—*105.*

Арістід (близько 540—467 до н. е.) — старогрецький політичний діяч і полководець, представник рабовласницької аристократії в Афінах.— *100.*

Арістон (VI ст. до н. е.) — спартанський цар (574—520 до н. е.), співправитель Анаксандріда.— *55.*

Арістотель (384—322 до н. е.) — великий мислитель стародавніх часів; у філософії вагався між матеріалізмом і ідеалізмом; ідеолог класу рабовласників.— *92.*

Арістофан (близько 446 — близько 385 до н. е.) — відомий старогрецький драматург, автор політичних комедій.— *55.*

Артаксеркс — ім'я трьох староперських царів з династії Ахеменідів: Артаксеркс I (роки правління близько 465 — близько 425 до н. е.), Артаксеркс II (роки правління близько 405 — близько 359 до н. е.) і Артаксеркс III (роки правління близько 359—338 до н. е.).—*111.*

Б

Багофен (Bachofen), Йоганн Якоб (1815—1887)—видатний швейцарський історик і юрист, автор праці «Материнське право».— *9, 10—12, 13, 16, 18, 28, 29, 36, 37, 43, 44, 46, 49, 90.*

Банг (Bang), Антон Крістіан (1840—1913) — норвезький теолог, автор праць з скандінавської міфології і з історії християнства в Норвегії.—*119.*

Банкрофт (Bancroft), Х'юберт Хау (1832—1918) — американський буржуазний історик, автор ряду праць з історії і етнографії Пів-

нічної і Центральної Америки.— *32, 43, 45, 137.*

Беда Високоповажний (близько 673—735) — англосаксонський учений-чернець, богослов і історик.—*116.*

Беккер (Becker), Вільгельм Адольф (1796—1846) — німецький історик, професор у Лейпцігському університеті, автор праць з стародавньої історії.— S7.

Бісмарк (Bismarck), Отто, князь (1815—1898) — державний діяч і дипломат Пруссії і Німеччини, представник прусського юнкерства; посол в Петербурзі (1859—1862) і в Парижі (1862); міністр-президент Пруссії (1862—1872 і 1873—1890), канцлер Північнонімецького союзу (1867—1871) і Німецької імперії (1871—1890); здійснив об'єднання Німеччини контрреволюційним шляхом; запеклий ворог робітничого руху, у 1878 році провів винятковий закон протії соціалістів.— *55,149.*

Блєйхредер (Bleichroder), Герсон (1822—1893) —німецький фінансист, глава великого банку у Берліні, особистий банкір Бісмарка, його неофіційний радник у фінансових справах і посередник у різних спекулятивних махінаціях.—*149.*

Бугге (Bugge), Ельзеус Софус (1833—1907) — норвезький філолог, професор у Хрістіанії (Осло), автор досліджень з староскандінавської літератури і міфології.— *119.*

В

Вагнер (Wagner), Ріхард (1813—1883) — великий німецький композитор.— *33.*

Вайц (Waitz), Георг (1813—1886) — німецький буржуазний історик середньовіччя, автор ряду питань з історії Німеччини середніх віків, професор у Геттінгені.— *122.*

Ваксмут (Wachsmuth), Ернст Вільгельм Готліб (1784—1866)—німецький буржуазний історик, професор у Лейпцігу, автор ряду праць з античності і з історії Європи.— *55.*

Вар (Публій Квінтілій Вар) (близько 53 до н. е.— 9 н. е.) — римський політичний діяч і полководець, правитель провінції Германія (7—9 н. е.), загинув у бою в Тевтобурзькому лісі під час повстання германських племен.— *102.*

Веледа (І ст.) — жриця і пророчиця з германського племені бруктерів, що брала активну участь у повстанні германських і гальських племен під проводом Цівіліса проти римського панування (69—70 або 69—71).— *120.*

Вестермарк (Westerrnarck), Едвард Александр (1862—1939) — фінський буржуазний етнограф і соціолог.— *29, 31, 32, 44.*

Вольфрам фон Ешенбах (близько 1170 — близько 1220) — німецький середньовічний поет.— 60.

Г

Гай (II ст.) — римський юрист, видатний систематизатор римського права.— *50.*

Гегель (Hegel), Георг Вільгельм Фрідріх (1770—1831) — видатний представник класичної німецької філософії, об'єктивний ідеаліст, найбільш всебічно розробив ідеалістичну діалектику; ідеолог німецької буржуазії.— *146.*

Геродот (близько 484 — близько 425 до н. е.) — старогрецький історик.— *36, 55.*

Гете (Goethe), Йоганн Вольфганг (1749—1832)—великий німецький письменник і мислитель; відомий також своїми працями в галузі природознавства.— *34.*

Гладстон (Gladstone), Уїльям Юарт (1809—1898) — англійський державний діяч, торі, потім п획літ, у другій половині XIX століття лідер ліберальної партії; прем'єр-міністр (1868—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894).— *91.*

Гомер — напівлегендарний старогрецький епічний поет, автор «Іліади» і «Одіссеї».— *24, 55, 89, 90.*

Григорій Турський (Георгій Флоренцій) (близько 540 — близько 594) — християнський священик, богослов і історик, з 573 року єпископ Тура; автор «Історії франків» і твору «Сім книг про чудеса».— *121.*

Грімм (Grimm), Якоб (1785—1863) — видатний німецький філолог і історик культури, автор ряду праць з історії німецької мови, права, міфології і літератури.— *117.*

Грот (Grote), Джордж (1794—1871) — англійський буржуазний історик, автор багатотомної праці «Історія Греції».— *86—89.*

Гушке (Huschke), Георг Філіпп Едуард (1801—1886) —німецький буржуазний юрист, автор ряду праць з римського права.— *108.*

Д

Дарвін (Darwin), Чарлз Роберт (1809—1882)—великий англійський природодослідник, основоположник наукової еволюційної біології.— *17.*

Демосфен (384 — 322 до н. е.) — видатний старогрецький промовець і політичний діяч, вождь антимакедонської партії в Афінах, прихильник рабовласницької демократії.— *86.*

Дікеарх (IV ст. до н. е.) —грецький вчений, учень Арістотеля, автор ряду історичних, політичних, філософських, географічних та інших праць.— *87.*

Діодор Сіцілійський (близько 80—29 до н. е.) — старогрецький історик, автор твору з всесвітньої історії «Історична бібліотека».— *119, 126.*

Діонісій Галікарнаський (І ст. до н. е.— І ст. н. е.) — старогрецький історик і ритор, автор твору «Римська стародавня історія».— *90.*

Діц (Dietz), Йоганн Генріх Вільгельм (1843—1922) — німецький книговидавець; соціал-демократ, засновник соціал-демократичного видавництва, з 1881 р. депутат рейхстагу.— *9.*

Дюро де Ла Маль (Dureau de La Malle), Адольф Жюль Сезар Огюст (1777—1857) — французький поет і історик.— *111.*

Е

Енгельс (Engels), Фрідріх (1820—1895) (біографічні дані).— *7—8, 56, 94, 114, 115, 153.*

Еспінас (Espinas), Альфред Віктор (1844—1922) — французький буржуазний філософ і соціолог, прихильник еволюційної теорії.— 30.

Есхіл (525—456 до н. е.) — видатний старогрецький драматург, автор класичних трагедій.— *11, 12, 54, 90.*

Є

Еврипід (близько 480 — близько 406 до н. е.) — видатний старогрецький драматург, автор класичних трагедій.— *55.*

Ж

Жіро-Телон (Giraud-Teulon), Алексіс (народився в 1839 р.) — професор історії в Женеві, автор ряду праць з історії первісного суспільства.— *16, 19, 29, 30, 53.*

З

Зугенгейм (Sugenheim), Самуель (1811—1877) —німецький буржуазний історик.— *46.*

І

Ірмінон (Irminon) (помер близько 826 р.) — абат монастиря Сен-Жермен де Пре (812—817).— *133.*

Ірод (73—4 до н. е.)—цар Іудеї (40—4 до н. е.).— *110.*

К

Карл Великий (близько 742—814) — франкський король (768—800) і імператор (800—814).— *132—133.*

Квінтілії — римський патриціанський рід.— *105.*

Кей (Kaye), Джон Уїльям (1814—1876) — англійський колоніальний чиновник і історик, автор ряду праць з історії та етнографії Індії, а також з історії англійських колоніальних воєн в Афганістані та Індії.— *36.*

Клавдії — римський патриціанський рід.— *105.*

Клісфен — афінський політичний діяч, провів у 510—507 роках до н. е. реформи, спрямовані на ліквідацію залишків родового ладу і встановлення в Афінах рабовласницької демократії.— *101.*

Ковалевський, Максим Максимович (1851—1916) — російський соціолог, історик, етнограф і юрист; політичний діяч ліберально-буржуазного напряму; автор ряду досліджень з історії первіснообщинного ладу.— *49, 51, 52, 113, 117, 122.*

Куланж де — див. *Фюстель де Куланж,* Нюма Дені.

Кунов (Cunow), Генріх Вільгельм Карл (1862—1936)—німецький соціал-демократ, історик, соціолог і етнограф; у 80—90-х роках примикав до марксистів; пізніше ревізіоніст, у роки першої світової війни соціал-шовініст.— *52.*

Кюв'є (Cuvier), Жорж (1769—1832) — визначний французький природодослідник, відомий працями в галузі порівняльної анатомії, палеонтології і систематики тварин; автор антинаукової ідеалістичної теорії катастроф.— *28.*

Л

Ланге (Lange), Хрістіан Конрад Людвіг (1825—1885)—німецький філолог, автор ряду праць з історії Стародавнього Риму.—*108.*

Лассаль (Lassalle), Фердінанд (1825—1864)—німецький дрібнобуржуазний публіцист, адвокат, у 1848—1849 роках брав участь у демократичному русі Рейнської провінції; на початку 60-х років примкнув до робітничого руху і став одним із засновників Загального німецького робітничого союзу (1863); підтримував політику об'єднання Німеччини «згори», під гегемонією Пруссії; поклав початок опортуністичному напрямові в німецькому робітничому русі.—*152.*

Леббок (Lubbock), Джон (1834—1913) — англійський біолог-дарвініст, етнолог і археолог, фінансовий і політичний діяч, ліберал; автор ряду праць з історії первісного суспільства.— *15, 16.*

Лейтам (Latham), Роберт Гордон (1812—1888) — англійський філолог і етнолог, професор Лондонського університету.—*13.*

Летурно (Letourneau), Шарль Жан Марі (1831—1902)—французький буржуазний соціолог і етнограф.— *29, ЗО, 32.*

Лівій, Тіт (59 до н. е.— 17 н. е.) — римський історик, автор «Історії Рима від заснування міста».— *107, 108.*

Ліутпранд (близько 922 — близько 972) — середньовічний церковно-політичний діяч і історик, за походженням лангобард: з 961 року єпископ Кремони (Північна Італія), автор твору «Відплата».— *130.*

Лонг — старогрецький письменник кінця II — початку III століть.— *66.*

Лукіан (близько 120 — близько 180) — старогрецький письменник-сатирик, атеїст.— *33.*

М

Мак-Леннан (McLennan), Джон Фергюсон (1827—1881)—шотландський буржуазний юрист і історик, автор праць з історії шлюбу і сім'ї —*12—17, 18, 27, 42, 53, 75, 113.*

Маркс (Marx), Карл (1818—1883) (біографічні дані).-/, *17, 18, 33, 56, 59.*

Мартіньєтті (Martignetti), Паскуале — італійський соціаліст, перекладач праць Маркса і Енгельса на італійську мову.— *10.*

Мау рер (Maurer), Георг Людвіг (1790—1872)—визначний німецький буржуазний історик, дослідник суспільного ладу стародавньої і середньовічної Германії; вніс великий вклад у вивчення історії середньовічної общини-марки.— *82, 120, 122.*

Мейн (Maine) Генрі Джордж Самнер (1822—1888)—англійський буржуазний юрист, історик права.— *68.*

Мольєр (Molière), Жан Батіст (справжнє прізвище *Поклен)* (1622—1673)—великий французький драматург.— *144.*

Моммзен (Mommsen), Теодор (1817—1903) — видатний німецький буржуазний історик, автор ряду праць з історії Стародавнього Риму.— *87, 106—108, 109, 110.*

Морган (Morgan), Льюїс Генрі (1818—1881)—видатний американський етнограф, археолог і історик первісного суспільства, стихійний матеріаліст.— 7—*8, 13—19, 20, 21, 24, 26, 27—29, 32, 34 37, 38, 41, 57, 71—75, 77, 82, 88 91, 92, 94, 101, 108, 109, 116, 121, 136, 153.*

Морган (Morgan) — американський полковник, брат Л. Г. Моргана.— *19.*

Мосх — старогрецький поет середини II ст. до н. е.— *66.*

Н

Наполеон I Бонапарт (1769—1821) — французький імператор (1804—1814 і 1815).—53, *58, 75.*

Неарх (близько 360 — близько 312 до н. е.) — македонський флотоводець, сподвижник і учасник походів Александра Македонського, склав опис експедиції македонського флоту з Індії до Месопотамії (326—324 до н. е.).— *52.*

Недежде (Nadejde), Йон (1854—1928) — румунський публіцист, соціал-демократ, перекладач праць Енгельса на румунську мову; у 90-х роках перейшов на позиції опортунізму, у 1899 році примкнув до буржуазної націонал-ліберальної партії і виступав проти робітничого руху.— *9.*

Нібур (Niebuhr), Бартольд Георг (1776—1831) — видатний німецький буржуазний історик, автор ряду праць з історії античного світу.— *87, 89, 109, 146.*

О

Одоакр (близько 434—493) — один з ватажків германських дружин на службі у західноримських імператорів; у 476 році скинув імператора Ромула Августула і став королем першого «варварського» королівства на території Італії.— *125.*

Ольга (померла в 969 р.) — велика княгиня київська, що правила староруською державою з 945 року, після смерті її чоловіка Ігоря, в роки малоліття сина, Святослава Ігоревича.— *116.*

П

Персей (212—166 до н. е.) — останній македонський цар (179—168 до н. е.).— *127.*

Пісістрат (близько 600—527 до н. е.) — афінський тиран (560—527 до н. е. з перервами).— *103.*

Пліній (Гай Пліній Секунд) (23—79) — римський учений-натураліст, автор «Природничої історії» у 37 книгах.— *123, 126.*

Плутарх (близько 46 — близько 125) — старогрецький письменник-мораліст, філософ-ідеаліст.— 55.

Прокопій Кесарійський (кінець V ст.— близько 562) — візантійський історик, учасник ряду військових походів, описаних ним у праці «Історія воєн Юстініана з персами, вандалами і готами» у 8 книгах.— *60.*

Р

Раве (Ravé), Анрі — французький журналіст, перекладач праць Енгельса на французьку мову.— *10.*

Райт (Wright), Ашер (1803—1875) — американський місіонер, жив серед індійців племені сенека з 1831 по 1875 рік, автор словника їхньої мови.— *42.*

С

Сальвіан (близько 390 — близько 484) — християнський проповідник і письменник, священик у Марселі, автор твору «Про керування боже».— *130, 133.*

Сервій Туллій (578—534 до н. е.) — напівлегендарний шостий цар Стародавнього Риму.—*111.*

Скотт (Scott), Вальтер (1771—1832) — видатний англійський письменник, творець історичного роману в західноєвропейській літературі; за походженням шотландець.—*116.*

Солон (близько 638 — близько 558 до н. е.) — знаменитий афінський законодавець, під впливом народних мас провів ряд реформ, спрямованих проти родової аристократії.— *88, 96, 98—99, 111, 152.*

Соссюр (Saussure), Анрі (1829—1905) — швейцарський зоолог.— *29.*

Суріта (Zurita), Алонсо — іспанський колоніальний чиновник у Центральній Америці в середині XVI століття.— *52.*

Т

Тарквіній Гордий (534 — близько 509 до н. е.) — напівлегендарний останній (сьомий) цар Стародавнього Риму, за переказами його вигнали з Рима в результаті народного повстання, після чого царську владу було знищено і встановлено республіканський лад.- *110, 112.*

Таціт (Публій Корнелій Тацит) (близько 55—близько 120)—найвидатніший римський історик, автор праць «Германія», «Історії», «Аннали».— *8, 16, 24, 59, 80, 118, 119—122, 124, 125.*

Теодоріх — ім'я трьох готських королів: двох королів вестготів — Теодоріха I (роки правління близько 418—451) і Теодоріха II (роки правління близько 453—466) і короля остготів Теодоріха (роки правління 474—526).— *111.*

Тіберій (42 до н. е.— 37 н. е.) — римський імператор (14—37).—*111.*

Трір (Trier), Герсон (народився в 1851 р.) — датський соціал-демократ, один з лідерів революційної меншості Соціал-демократичної партії Данії, за професією вчитель; вів боротьбу проти реформістської політики опортуністичного крила партії; перекладач праць Енгельса на датську мову.—*10.*

Тейлор (Tylor), Едуард Бернетт (1832—1917)—визначний англійський етнограф, творець еволюційної школи в історії культури і в етнографії.— *10.*

У

Ульфіла (або Вульфіла) (близько 311—383) — вестготський церковно-політичний діяч, єпископ, проводив християнізацію готів, творець готської азбуки, перекладач біблії на готську мову.— *ПО.*

Уотсон (Watson), Джон Форбс (1827—1892) — англійський лікар, колоніальний чиновник, у 1858—1879 роках директор музею Індії в Лондоні, автор ряду праць про Індію.— *36.*

Ф

Фабії — римський патриціанський рід —*111.*

Файсон (Fison), Лорімер (1832—1907) — англійський етнограф-австралознавець, місіонер на

островах Фіджі (1863—1871, 1875—1884) і в Австралії (1871—1875 і 1884—1888); автор ряду праць про австралійські і фіджійські племена, з 1871 року співробітничав з А. У. Хауіттом, у співавторстві з яким написав праці «Каміларої і курнаї» і «Плем'я курнаї, його звичаї в мирний і воєнний час».— *38, 39.*

Феокріт — старогрецький поет III ст. до н. е.— *66.*

Фердінанд V Католик (1452—1516)—король (1474—1504) і правитель (1507—1516) Кастілії, король Арагону під ім'ям Фердінанда II (1479—1516).— 46.

Феценія Гіспала — римська вільновідпущениця.—*107.*

Фріман (Freeman), Едуард Огастес (1823—1892)—англійський буржуазний історик, ліберал, професор Оксфордського університету.— *8.*

Фукідід (близько 460 — близько 395 до н. е.) — старогрецький історик, автор «Історії Пелопоннеської війни».— *92.*

Фур'є (Fourier), Шарль (1772—1837) — великий французький соціаліст-утопіст.—*18, 61, 135, 154.*

Фюстель де Куланж (Fustel de Coulanges), Нюма Дені (1830—1889) — французький буржуазний історик, автор ряду праць з історії античного світу і середньовічної Франції.— *89.*

Х

Хауітт (Howitt), Альфред Уїльям (1830—1908)—англійський етнограф-австралознавець, колоніальний чиновник в Австралії (1862—1901); автор ряду праць про австралійські племена, з 1871 року співробітничав з Л. Файсоном, у співавторстві з яким написав праці «Каміларої і курнаї» та «Плем'я курнаї, його звичаї в мирний і воєнний час».— *39.*

Хейслер (Heusler), Андреас (1834—1921)—швейцарський буржуазний юрист, професор у Базелі, автор ряду праць з швейцарського і німецького права.— *51.*

Ц

Цезар (Гай Юлій Цезар) (близько 100—44 до н. е.) — знаменитий римський полководець, державний діяч і письменник, автор «Записок про галльську війну».— *16, 24, 36, 79, 115, 117, 121, 122, 123, 124, 126.*

Цівіліс, Юлій (І ст.) — вождь германського племені батавів, який очолив повстання германських і галльських племен проти римського панування (69—70 або 69-71).—*120.*

Ш

Шеман (Schömann), Георг Фрідріх (1793—1879)—німецький філолог і історик, автор ряду праць з історії Стародавньої Греції.— *55, 91.*

Ю

Юлії — римський патриціанський рід.- *117.*

Я

Ярослав Мудрий (978—1054) — великий князь київський (1019—1054) .— *51.*

ЛІТЕРАТУРНІ І МІФОЛОГІЧНІ ПЕРСОНАЖІ

Авраам — за біблійним переказом староєврейський патріарх.— *47.*

Агамемнон — у старогрецькій міфології легендарний цар Аргосу, один з героїв «Іліади», ватажок грецького війська під час Троянської війни; герой однойменної трагедії Есхіла.—*11, 54, 89, 91.*

Алтея — у старогрецькій міфології дочка царя Тестія, мати Мелеагра.— *118.*

Анаїтіс — старогрецьке ім'я Анахіти, богині вод і родючості в староіранській міфології; великого поширення культ Анахіти набув у Вірменії, де її образ злився з образами малоазіатських богинь родючості.— *44, 57.*

Аполлон — у старогрецькій міфології бог сонця і світла, покровитель мистецтв.— *11, 12.*

Аргонавти — у старогрецькій міфології герої, які вирушили на кораблі «Арго» в Колхіду по золоте руно, що його оберігав дракон.— *119.*

Астарта — старогрецьке ім'я Ашторет, богині родючості і любові у фінікійській міфології.— *44.*

Афіна Паллада — одно з головних божеств у старогрецькій міфології, богиня війни і уособлення мудрості; вважалася покровителькою Афінської держави.— *11, 12.*

Афродіта — у старогрецькій міфології богиня любові і краси.— *57.*

Ахіллес, або *Ахілл* — у старогрецькій міфології найхоробріший з грецьких героїв, що облягали Трою; один з головних героїв «Іліади» Гомера.— *54, 92.*

Converted Бореади — у старогрецькій міфології діти бога північного вітру Борея і афінської царівни Орейтії.— *119.*

Брунгільда (Брюнгільда) — героїня старогерманського народного епосу, а також німецької середньовічної поеми «Пісня про Нібелунгів», ісландська королева, потім дружина короля бургундів Гунтера.— *67.*

Гадубранд — один з героїв старогерманського героїчного епосу «Пісня про Гільдебранда», син головного героя цього епосу Гільдебранда.— *118.*

Ганімед — у старогрецькій міфології дуже гарний юнак, якого вкрали боги і підняли на Олімп, де він став коханим і виночерпієм Зевса.— *56.*

Гартмут — герой старогерманського народного епосу, а також німецької середньовічної поеми XIII століття «Гудрун», син орманського (нормандського) короля, один з відкинутих женихів Гудрун.— *67.*

Геракл — найпопулярніший герой старогрецької міфології, відомий своєю атлетичною силою і богатирськими подвигами.—*119.*

Гервіг — герой старогерманського народного епосу, а також німецької середньовічної поеми XIII століття «Гудрун», зеландський король, жених, згодом чоловік Гудрун.— *67.*

Гетель — герой старогерманського народного епосу, а також німецької середньовічної поеми XIII століття «Гудрун», король гегелінгів.— *67.*

Гільда — героїня старогерманського народного епосу, а також німецької середньовічної поеми XIII століття «Гудрун», дочка короля ірландців, що стала дружиною Гетеля, короля гегелінгів.— *67.*

Гільдебранд — головний герой старогерманського героїчного епосу «Пісня про Гільдебранда».—*118.*

Гудрун (Кудрун) — головна героїня старогерманського народного епосу, а також німецької середньовічної поеми XIII століття «Гудрун», дочка короля гегелінгів Гетеля і Гільди ірландської, наречена Гервіга зеландського; викрадена Гартмутом орманським (нормандським), тринадцять років була у нього в полоні, відмовляючись вийти за нього заміж; коли її звільнив Гервіг, стала його дружиною.— *67.*

Гунтер — герой старогерманського народного епосу, а також німецької середньовічної поеми «Пісня про Нібелунгів», король бургундів.— *67.*

Дафніс — герой старогрецького роману Лонга (II—III ст.) «Дафніс і Хлоя», образ закоханого пастуха.— *66.*

Демодок — один з героїв поеми Гомера «бдіссея», сліпий співець

при дворі міфічного царя феаків Алкіноя.— *92.*

Егіст, або *Егісф* — у старогрецькій міфології коханець Клітемнестри, співучасник вбивства Агамемнона; герой трагедій Есхіла «Агамемнон» і «Хоефори» (першої і другої частин трилогії «Орестея»).—*11.*

Евмей — один з героїв поеми Гомера «Одіссея», свинопас царя острова Ітаки Одіссея, що залишився вірним своєму панові протягом всього часу його багаторічних мандрувань.— *92.*

Ерінії — у старогрецькій міфології богині помсти, героїні трагедій Есхіла «Хоефори» і «Евменіди» (другої і третьої частин трилогії «Орестея»).— *11, 12.*

Етеокл — у старогрецькій міфології син царя Фів Едіпа, який поділив разом з братом Полініком царську владу у Фівах; убив свого брата, загинувши в тому самому поєдинку від його руки; міф ліг в основу трагедії Есхіла «Семеро проти Фів».— *90.*

Етцель — герой старогерманського народного епосу, а також німецької середньовічної поеми «Пісня про Нібелунгів», король гуннів.— *67.*

Корж Данден — головна дійова особа комедії Мольєра «Жорж Данден, або Обдурений чоловік», образ багатого простака-селянина, що одружився з розореною аристократкою, яка спритно обдурює його.—*144.*

Зевс — верховний бог в старогрецькій міфології.— *92.*

Зігебант ірландський — герой старогерманського народного епосу, а також німецької середньовічної поеми XIII століття «Гудрун», король ірландців.— *67.*

Зігфрід — один з головних героїв старогерманського народного епосу, а також німецької середньовічної поеми «Пісня про Нібелунгів».— *67.*

Зігфрід морландський — герой старогерманського народного епосу, а також німецької середньовічної поеми XIII століття «Гудрун», один з відкинутих женихів Гудрун.- *67.*

Кассандра — у старогрецькій міфології дочка троянського царя Пріама, пророчиця; після перемоги над Троєю була вивезена Агамемноном як рабиня; одна з героїнь трагедії Есхіла «Агамемнон».— *54.*

Клеопатра — у старогрецькій міфології дочка Борея, бога північного вітру.—*119.*

Клітемнестра — у старогрецькій міфології дружина Агамемнона, яка вбила свого чоловіка після його повернення з Троянської війни; героїня «Орестеї» Есхіла.—*11.*

Крімгільда — героїня старогерманського народного епосу, а також німецької середньовічної поеми «Пісня про Нібелунгів», сестра короля бургундів Гунтера, наречена, потім дружина Зігфріда, після його загибелі дружина короля гуннів Етцеля.— *33, 34.*

Локі — у староскандінавській міфології злий демон, бог вогню, герой староскандінавського народного епосу «Старша Едда».— *33, 34.*

Мелеагр — у старогрецькій міфології син Енея, легендарного царя міста Калідона, і Алтеї, який убив братів своєї матері.—*118.*

Мефістофель — одна з головних дійових осіб трагедії Гете «Фауст».— *33.*

Мілітта — старогрецьке ім'я Іштар, богині любові й родючості у вавілонській міфології.— *44.*

Мойсей — за біблійними переказами, пророк і законодавець, який визволив стародавніх євреїв з єгипетського полону і дав їм закони.— *10, 47.*

Мулій — один з персонажів поеми Гомера «Одіссея», герольд.— *92.*

Нестор—у старогрецькій міфології найстаріший і наймудріший з грецьких героїв, що брали участь у Троянській війні.— *89.*

Ньордр — у староскандінавській міфології бог родючості, герой староскандінавського народного епосу «Старша Едда».— *33, 34.*

Одіссей — герой поем Гомера «Іліада» і «Одіссея», міфічний цар острова Ітаки, один з ватажків грецького війська під час Троянської війни, який відзначався відвагою, хитрістю й красномовством.— *92.*

Орест — у старогрецькій міфології син Агамемнона і Клітемнестри, який помстився своїй матері і Егісту за вбивство свого батька; герой трагедій Есхіла «Хоефори» і «Евменіди» (другої і третьої частин трилогії «Орестея»).— *11, 12.*

Полінік — у старогрецькій міфології син царя Фів Едіпа, який поділив разом з братом Етеоклом царську владу у Фівах; убив свого брата, загинувши в тому ж поєдинку від його руки; міф ліг в основу трагедії Есхіла «Семеро проти Фів».— *90.*

Ромул — легендарний засновник і перший цар Стародавнього Риму.— *105, 110.*

Сіф — у староскандінавській міфології дружина бога-громовержця Тора, одна з героїнь староскандінавського народного епосу «Старша Едда».— *118.*

Тевкр — герой поеми Гомера «Іліада», бився під Троєю.— *54.*

Тезей — у старогрецькій міфології один з найголовніших героїв, легендарний цар Афін, якому приписували заснування афінської держави.— *95.*

Теламон — один з героїв старогрецької міфології, учасник походу проти Трої.— *54.*

Телемах — герой поеми Гомера «Одіссея», син царя острова Ітаки Одіссея.— *54.*

Тестій — у старогрецькій міфології легендарний цар Плеврона в Етолії.— *118.*

Ута норвезька — героїня старогерманського народного епосу, а також німецької середньовічної поеми XIII століття «Гудрун».— *67.*

Фіней — у старогрецькій міфології сліпий пророк; з намови своєї другої дружини мучив своїх дітей, народжених від його першого шлюбу з Клеопатрою, дочкою Борея, за що боги покарали його.— *118.*

Фрейя — у староскандінавській міфології богиня родючості й любові, героїня староскандінавського народного епосу «Старша Едда», дружина свого брата, бога Фрейра.— *33.*

Хлоя — героїня старогрецького роману Лонга (II—III ст.) «Дафніс і Хлоя», образ закоханої пастушки.— *66.*

ПОКАЖЧИК ЕТНОГРАФІЧНИХ НАЗВ

А

Авгіли (ауджіли)—берберське населення оазису Ауджіла (Північно-Східна Лівія).— *45.*

Австралійські негри, австралійці — корінне населення Австралії.— *21, 36, 38, 39, 40.*

Алеманни — група германських племен; у III—IV століттях переселилися з області між Одером і Ельбою в район верхньої течії Рейну і поступово розселились на території сучасних Ельзасу, Східної Швейцарії і Південно-Західної Німеччини.— *80.*

Американські індійці, американці — див. *індійці.*

Арійці — термін, дуже поширений в XIX столітті для означення народів індоєвропейської мовної групи.— *23, 47, 51, 134, 137.*

Афіняни стародавні.— 56, 94, 95, 96-99,102—103.

Б

Бареа — плем'я, що живе на території сучасних Західної Ефіопії і Ерітреї, па кордоні з Східним Суданом.— *45.*

Бастарни — германське плем'я готської групи, що населяло на початок нашої ери територію між Карпатами і Дунаєм.— *127.*

Батави — германське плем'я, що населяло на початку нашої ери територію між ріками Маас, Рейн і Ваал (сучасна Голландія).— *120.*

Белги — група племен галльських кельтів, населяли Північну Галлію між Сеною і Рейном, а також частину західного узбережжя Британії.— *120.*

Бритти — група кельтських племен, що становили найдавніше населення Британії; в результаті англосаксонського завоювання були частково асимільовані, частково витіснені в Уельс, Шотландію і на півострів Бретань.— *16, 36.*

Бруктери — германське плем'я, що населяло на початку нашої ери територію між ріками Ліппе і Емс.—*120.*

Бургунди — германське плем'я готської групи, на початок нашої ери переселилось із Скандінавії на територію між Віслою і Одером; поступово переселялося в південно-західному напрямку і на середину V століття оселилося в басейні Рони.— *117,118,127.*

В

Варлі — індійська народність, що живе на території сучасного штату Бомбей і частково в північних районах сучасного штату Мадхія-Прадеш.— *113.*

Г

Галльські кельти, галли — група кельтських племен, що населяли стародавню Галлію (сучасна територія Франції, Північної Італії, Бельгії, Люксембургу, час-

типи Нідерландів і Швейцарії); на початок нашої ери їх завоювали римляни.—*126,127,131, 132.*

Гаура (гауда) — індійські племена Західної Бенгалії.— *27.*

Германці стародавні.— 8, 17, 24, 25, 51, 59 60, 67, 78, 79, 80, 90, 112, 113, 117—120, 122, 123, 124—125, 126—128, 130—131, 134—135, 136, 144, 146, 152.

Гермінони — одна з основних груп германських племен, яка на початок нашої ери населяла територію між Ельбою і Майном; до гермінонів належали племена свевів, лангобардів, наркоманів, хаттів та ін.—*117, 127.*

Герули — германське плем'я, на початок нашої ери жило на Скандінавському півострові, в III столітті частина герулів переселилася в Північне Причорномор'я, звідки її витіснили гунни.— *60.*

Готи — головне германське плем'я готської групи, на початок нашої ери переселилось із Скандінавії в район Нижньої Вісли, а на початок III століття — в Північне Причорномор'я, звідки в IV столітті його витіснили гунни; поділялось на остготів, що утворили в кінці V століття своє королівство на Апеннінському півострові, і вестготів, що утворили па початку V століття своє королівство, спершу в Південній Галлії, а потім на Піренейському півострові.—*110.*

Готські племена — одна з основних груп германських племен; на початок нашої ери переселились із Скандінавії в басейни Вісли і Одеру.— *118, 127.*

Греки стародавні.— 10, 12, 24, 25, 29; 32, 49, 50, 54—56, 59, 73, 78, 83, 86, 88, 89—92, 97, 111, 117, 124, 125, 136.

Гунни — кочовий народ Центральної Азії, на початок нашої ери жили на північ і захід від ріки Хуанхе; з I століття частина гуннів почала просуватись на захід і до середини V століття просунулась до Галлії, де зазнала поразки від римлян та інших народів Європи.— *31.*

Д

Дакота — група племен індійців Північної Америки, що жили в басейні Міссурі і в преріях від Міссісіпі до Скелястих гір і від Канади до ріки Арканзас.— *81.*

Дакота — одно з вживаних раніше визначень груп індійських племен Північної Америки, що належали до мовної сім'ї сіу-хока (ірокези, дакота та ін.).— *81.*

Датчани стародавні.— 79.

Делавари — плем'я індійців Північної Америки, на початок XVII століття населяли територію по річці Делавер і по нижній течії ріки Гудзон (територія сучасних штатів Нью-Джерсі, Делавер, Нью-Йорк і Пенсільванія); в середині XVIII століття європейці та ірокезькі племена витіснили їх звідти, і вони переселилися в долину ріки Огайо, а на початку XIX століття американські колонізатори відтіснили їх на захід, за Міссісіпі.— *49.*

Дорійці — одна з основних груп старогрецьких племен, що переселилася в XII—XI століттях до н. е. з півночі на Пелопоннеський півострів і на острови південної частини Егейського моря.— *54, 86.*

Дравіди — група індійських народів, що тепер населяють Південну Індію; в давні часи становили основне населення півострова Індостан.— *27.*

Е

Ері — плем'я індійців Північної Америки, що належало до групи ірокезів; жило в районі озера Ері.—*83.*

І

Іբери — група племен, що населяли в стародавні часи частину Піренейського півострова, ближчі острови Середземного моря і південно-східну частину сучасної території Франції; на початок нашої ери їх підкорили

римляни, і вони поступово зазнали романізації.— *127.*

Інгевони— одна з основних груп германських племен, що на початок нашої ери населяла узбережжя Північного моря від затоки Зейдер-зе до Данії; племена англів, саксів та ін., що входили до її складу, в V—VI століттях завоювали Британію.—*127.*

Індійці — корінне населення Америки.— *8, 15, 16,17, 21, 22, 24, 27, 38, 41, 42, 47, 49, 59 73, 76—81, 82, 86, 89, 91, 104, 106, 121, 124, 125, 136, 137.*

Індійці, індійські племена — корінне населення Індії.— *27, 113.*

Іонійці — одна з основних груп старогрецьких племен, з найдавніших часів населяла Аттіку і північно-східну частину Пелопоннеського півострова, пізніше заселила також частину островів Егейського моря і узбережжя Малої Азії— *54, 55.*

Ірокези — група племен індійців Північної Америки; жили в районі озер Ері й Онтаріо і на південь, в басейні ріки Св. Лаврентія, а також у південній частині Аппалачських гір.—*13, 14, 26, 27, 41, 42, 74—78, 80, 81, 82, 83, 86, 87, 90, 91, 96, 106, 112, 124, 126.*

Іскевони (істевони)—одна з основних груп германських племен, що на початок нашої ери населяли територію по середній і нижній течії Рейну; з III століття дістали назву франків.— *127.*

Італійські племена, італіки — племена, що населяли в стародавні часи Апеннінський півострів; дві головні групи цих племен становили латини і сабелли.—*24, 50.*

К

Кабіли — група берберських племен Алжіру, що населяють гори Джурджур, гірські райони провінції Константіна і плато Орес.— *52.*

Кавіати (кавіаки) — плем'я індійців Північної Америки, жило на узбережжі Берінгової протоки.— *32.*

Кайюга — плем'я індійців Північної Америки, що належало до групи ірокезів; жило на території сучасного штату Нью-Йорк.— *81.*

Калмики — народність монгольського походження; до кінця XVI століття жили в степах Джунгарії в Центральній Азії, в другій половині XVII століття перекочували в південно-східні райони Росії і розселилися в пониззі Волги.—*113.*

Каміларої — австралійське плем'я, що жило в басейні ріки Дарлінг (західна частина Австралії).— *39.*

Караїби (каріби) — група племен індійців Південної Америки; жили на території Північної і Центральної Бразилії та в прилеглих районах Венесуели, Гвіани і Колумбії.—*32.*

Карени — група племен, тепер народність; живе в південно-східній частині Бірми.— *32.*

Кафри-зулуси (правильна назва — зулуси) —народність Південно-Східної Африки.— *84.*

Кельти — група споріднених племен, що населяли в стародавні часи центральну і західну частини Європи.—8, *43, 45, 51, 79, 113, 114, 120.*

Кімври — група германських племен, що населяли Ютландський півострів; наприкінці II століття до н. е. почали одночасно з племенами тевтонів переселення на південь Європи; зазнали поразки від римлян; рештки їх розселилися в районі рік Маас, Майн і Неккар.— *117.*

Катари — індійське плем'я, що населяє район гір Нілгірі (західна частина сучасних штатів Мадрас і Майсур).— *44.*

Кукуси — плем'я індійців Південної Америки, що жило на території сучасного Чілі.— *32.*

Л

Лангобарди — германське плем'я; до початку V століття жило на лі-

вому березі нижньої течії Ельби, потім переселилося в басейн середньої течії Дунаю, а пізніше — в Північну і Центральну Італію.— *117, 118.*

Латинські племена — одна з двох головних груп стародавніх італійських племен; до неї належали стародавні римляни.— *50, 105, 109.*

Лігури — група племен, що населяли в давню давнину більшу частину Апеннінського півострова; в VI столітті до н. е. були відтіснені італійськими племенами в північно-західну частину Апеннінського півострова і прибережну південно-східну частину Галлії; на початку нашої ери були підкорені римлянами і поступово романізувались.—*128.*

М

Магари — плем'я, тепер народність, населяв західні райони Непалу.— *23, 113.*

Майямі (міамі) — плем'я індійців Північної Америки, що жило в XVII столітті на західному березі озера Мічіган; на початку XVIII століття переселилось на територію сучасних штатів Іллінойс, Індіана і Огайо, а потім було відтіснене американськими колонізаторами на захід, за Міссісіпі.—*49.*

Маніпурі — індійська народність, населяє територію сучасного штату Маніпур.—*113.*

Мексіканці— корінне населення Мексіки.— *22, 23, 81, 92, 118.*

Могауки (могавки) — плем'я індійців Північної Америки, що належало до групи ірокезів; жило на території сучасного штату Нью-Йорк.—*31.*

Н

Наїри (наяри)—вища військова каста індійського народу малаялі, що живе на території Малабарського узбережжя.— *53.*

Ненці — народність, що живе в північних районах СРСР від східного берега Білого моря до нижньої течії Єнісею і на островах Колгуєв, Вайгач і частково Нова Земля.—*113.*

Новомексіканці — див. *пуебло.*

Норіки — група іллірійсько-кельтських племен, що жили на території староримської провінції Норік (сучасна територія Штірії і частини Карінтії).—*127.*

Норманни — германські племена, що населяли Ютландію і Скандінавію; в період раннього середньовіччя загальна назва стародавніх норвежців, шведів і датчан.— *24, 133.*

Нубійці — народність Африки, що населяє північну частину Східного Судану і південь Єгипту.— *84.*

Нутка — група невеликих племен індійців Північної Америки, що населяли південно-західну частину острова Ванкувер і узбережжя материка біля мису Флаттері.—*137.*

О

Оджибве (чиппева) — плем'я індійців Північної Америки, жило в північній і північно-західній частині району Великих озер.— 77.

Омаха — плем'я індійців Північної Америки, жило в басейні середньої течії ріки Міссурі (сучасний штат Небраска).— 77.

Онейда — плем'я індійців Північної Америки, що належало до групи ірокезів; жило на території сучасного штату Нью-Йорк.— *82.*

Онондага— плем'я індійців Північної Америки, що належало до групи ірокезів; жило на території сучасного штату Нью-Йорк.— .81.

П

Панджа — індійське плем'я.— *45.*

Парфяни — група стародавніх іранських племен, що населяли з середини І тисячоліття до н. е.

північно-східну частину Іранського нагір'я; в VI—VII століттях н. е. були асимільовані сусідніми народами.— *31.*

Певкіни — назва одного з підрозділів германського племені бастарнів; ряд античних авторів ототожнював тих і других.— *127.*

Пеласги — група племен, що населяли за давніх-давен південну частину Балканського півострова і західне узбережжя Малої Азії.— *86.*

Перси стародавні.— 31.

Перуанці — корінне населення Перу.— *22, 23, 81.*

Північноамериканські індійці — див. *індійці*.

Пікти — група племен, що населяли в стародавні часи територію сучасної Шотландії; в середині IX століття їх завоювали скоїти.— *116.*

Полінезійці — корінне населення Полінезії і деяких невеликих островів східної частини Меланезії.— *21.*

Пуебло — назва групи племен індійців Північної Америки, що населяли території сучасних штатів Нью-Мексіко, Арізона, південну частину штату Каліфорнія і північно-західну частину Мексіки.— *22, 23, 81, 92.*

Пшави — етнографічна група грузинського народу, що живе, головним чином, в гірській місцевості по середній течії ріки Арагві і у верхів'ях ріки Іорі.— *113.*

Р

Римляни стародавні.— 32, 51, 59, 73, 83, 109—110, 117, 120, 122, 123, 124, 126, 127—131, 134, 136, 151.

С

Сабелли (сабельські племена) — одна з двох головних груп стародавніх італійських племен.—*104.*

Салічні франки — одна з двох головних паростей германських племен франкської групи; до середини IV століття населяли узбережжя Північного моря від гирла Рейну до Шельди; пізніше оселились на території Північної Галлії.— *131.*

Самоїди — див. *ненці*.

Сантали — індійське плем'я, тепер народність, населяє територію округу Сантал-Парганас у штаті Біхар.— *44.*

Свани — етнографічна група грузинського народу, що живе в Сванетії, на південно-західних схилах Головного Кавказького хребта.— *113.*

Свеви — група германських племен, що населяли на початок нашої ери басейн Ельби.— *79, 117, 122.*

Семіти — термін, дуже поширений в XIX столітті для позначення народів семітичної парості семіто-хамітської мовної групи.— *23, 47, 124, 137.*

Сенека — плем'я індійців Північної Америки, що належало до групи ірокезів; жило на території сучасного штату Нью-Йорк.— *26, 27, 42, 74, 76—78, 81.*

Скіфи — група племен, що населяли з VII століття до н. е. до перших століть нашої ери територію Північного Причорномор'я.— *31.*

Скотти — група кельтських племен, що населяли стародавню Ірландію; близько 500 року частина скоттів переселилась на територію сучасної Шотландії; в середині IX століття завоювали піктів.—*116.*

Слов'яни стародавні.— 78.

Спартанці стародавні.— 55, 59, 82.

Т

Тайфали — германське плем'я, споріднене з готами, на початок III століття оселилося в Північному Причорномор'ї, звідки в другій половині IV століття було витіснене гуннами.— *60.*

Таміли — група племен, тепер народність, що населяє крайню

південно-східну частину півострова Індостан.— *27.*

Таху — плем'я індійців Північної Америки, жило в північній частині сучасної Мексіки.— *46.*

Тевтони — група германських племен, що населяли півострів Ютландія і район нижньої течії Ельби; в кінці II століття до н. е. почали одночасно з племенами кімврів переселення на південь Європи; зазнали поразки від римлян; рештки їх розселились в районі рік Маас, Майн і Неккар.— *117.*

Тенктери — германське плем'я, що населяло правий берег Рейну в його нижній течії; у середині I століття до н. е. перейшли на лівий берег, але, зазнавши поразки від римлян, повернулись назад.— *126.*

Тікури — індійське плем'я, що жило в Ауді (частина сучасного штату Уттар-Прадеш).— *36.*

Тінне — група племен індійців Північної Америки, що населяли ліси західної частини Канади і внутрішньої Аляски і узбережжя Тихого океану біля півострова Кенай (Південна Аляска).— *31.*

Туранці — вживана в минулому назва жителів Туранської низовини.— *133.*

Тускарора — плем'я індійців Північної Америки, що належало до групи ірокезів; жило на території сучасних штатів Віргінія і Північна Кароліна на узбережжі Атлантичного океану.— *76.*

У

Уельсці (валлійці) — народність кельтського походження; населяють півострів Уельс і острів Англсі.— *116.*

Узіпети — германське плем'я, що населяло правий берег нижньої течії Рейну; в середині I століття до н. е. перейшли на лівий берег, але, зазнавши поразки від римлян, повернулись назад.— *126.*

Ф

Фінікійці — населення стародавньої Фінікії.— *43, 94.*

Фракійці — група племен, що населяли в стародавні часи східну частину Балканського півострова.— *45.*

Франки — група германських племен, до III століття відомих під назвою іскевонів або істевонів; населяли територію по середній і нижній течії Рейну, з III століття почали завоювання території Галлії, що закінчилося на початку VI століття.— *124, 127, 132—133.*

Х

Найда — плем'я індійців Північної Америки, що населяло острови Королеви Шарлотти і південну частину острова Принца Уельського.— *137.*

Хевсури — етнографічна група грузинського народу, що живе в гірських районах Східної Грузії.— *113.*

Хо — індійське плем'я, що живе в південній частині сучасного штату Біхар.— *44.*

Ч

Черкеси — дуже поширена до Великої Жовтневої соціалістичної революції назва групи адигських гірських народностей Північно-Західного Кавказу (адигейців, черкесів і кабардинців).— *113.*

Чиппевеї (чайпеваї) — плем'я індійців Північної Америки, жило па території між Скелястими горами і Гудзоновою затокою.— *31.*

Чирокі — плем'я індійців Північної Америки, що належало до групи ірокезів; жило в південних районах Аппалачських гір.— *79.*

Ш

Шауні — плем'я індійців Північної Америки, жило по річці Саванна (на території сучасних штатів Джорджія і Південна Кароліна).— *49.*

ЗМІСТ

Передмова до першого видання 7

Передмова до четвертого видання 9

I. ДОІСТОРИЧНІ СТУПЕНІ КУЛЬТУРИ 20

1. Дикунство .... —
2. Варварство 22

II. СІМ'Я 26

III. ІРОКЕЗЬКИЙ РІД 73

IV. ГРЕЦЬКИЙ РІД 86

V. ВИНИКНЕННЯ АФІНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 94

VI. РІД І ДЕРЖАВА В РИМІ 104

VII. РІД У КЕЛЬТІВ І ГЕРМАНЦІВ 113

VIII. УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ У ГЕРМАНЦІВ 126

IX. ВАРВАРСТВО І ЦИВІЛІЗАЦІЯ 136

Примітки 154

Покажчик імен 170

Покажчик етнографічних назв 180

Енгельс Фрідріх.

П64 Походження сім'ї, приватної власності і держави. У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана.— К.: Політвидав України, 1981.— 186 с.

«Походження сім'ї, приватної власності і держави» — один з основних творів марксизму. В цій праці дано науковий аналіз історії людства на ранніх етапах його розвитку, розкрито процес розкладу первіснообщинного ладу і утворення класового суспільства, заснованого на приватній власності, показано загальні характерні риси цього суспільства, з'ясовано особливості розвитку сімейних відносин у різних суспільно-економічних формаціях, розкрито походження і суть держави і доведено історичну неминучість її відмирання з остаточною перемогою безкласового комуністичного суспільства.

Книга «Походження сім'ї, приватної власності і держави» друкується за текстом Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, т. 21, с. 23—171. Передмова до четвертого видання праці друкується за текстом Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, т. 22, с. 202—213.

**ББК 11.26+15.5+63.3(0)2+
+63.3(0)3+63.5+
.+65.011+65.02+67
ЗК13+1МИ+33.041+
+34+9(М)01+
>+9(М)03+9(М)1+
+9(С)11+9(С2)11**

**10101—032
Е М201(04)-81 4 —81. 0101010000**

Фридрих Энгельс

ПРОИСХОЖДЕНИЕ СЕМЬИ,
ЧАСТНОЙ СОБСТВЕННОСТИ
ИГОСУДАРСТВА

В связи с исследованиями
Льюиса Г. Моргана

(На украинском языке)

Политиздат Украины

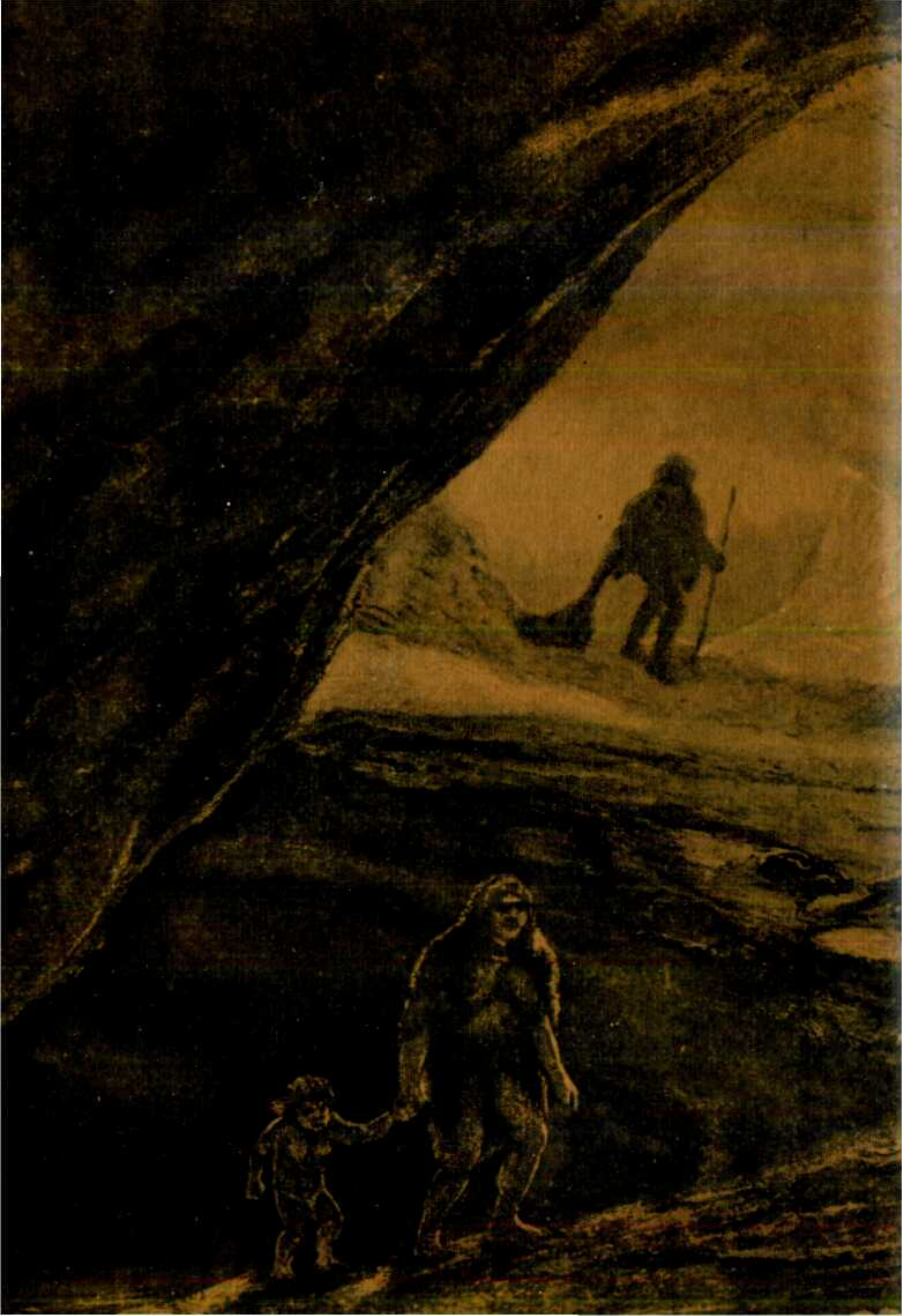
Відповідальна за випуск
Н. З. Лахтадир
Художник *М. М. Халява*
Художній редактор *Є. С. Гапон*
Технічний редактор *М. Я. Таратута*
Коректор *Л. О. Романенко*

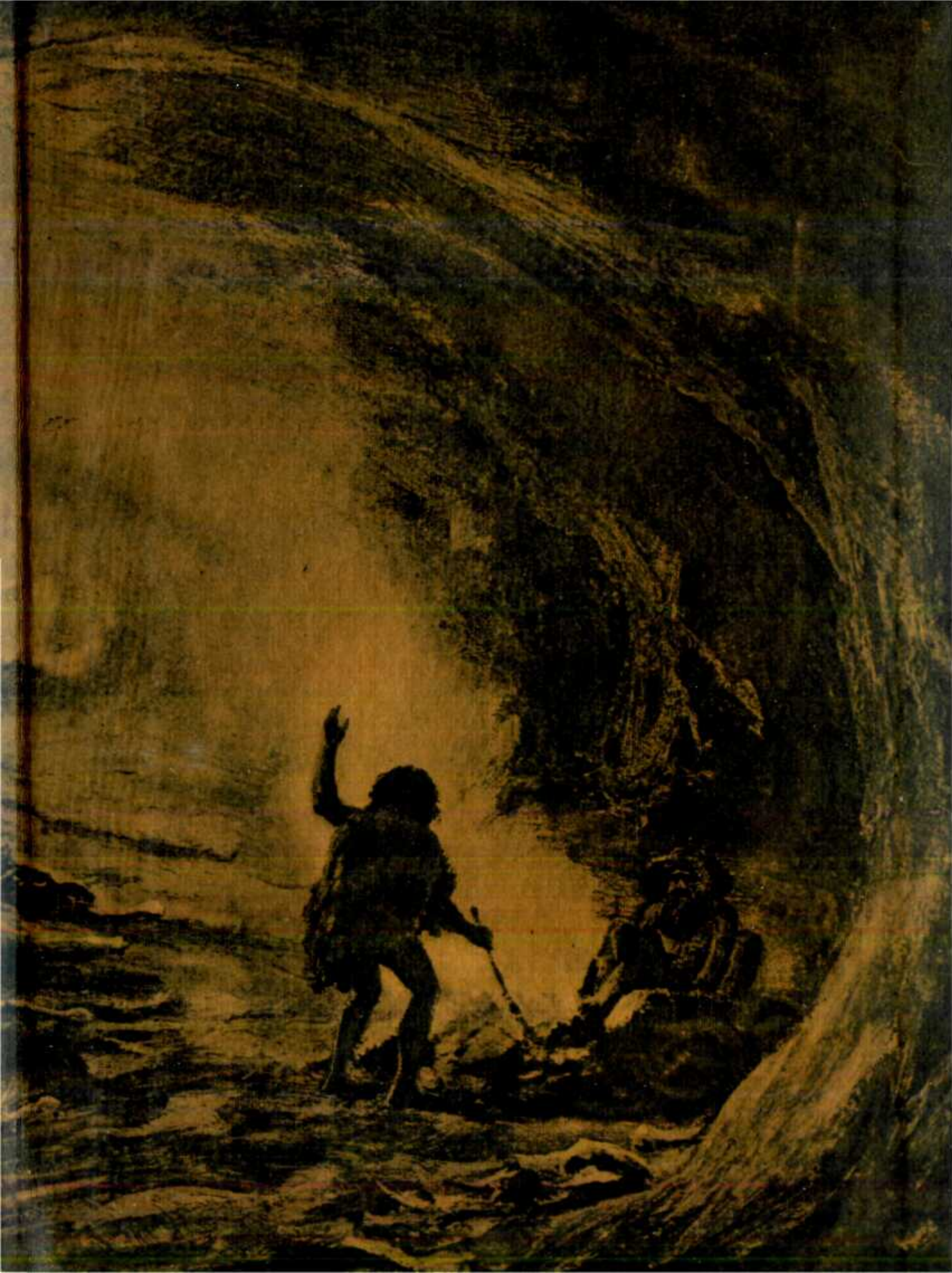
Інформ. бланк № 1797

Здано до набору 28.07.80. Підп. до друку 17.12.81.
Формат 60x84 1/16. Папір друкарський № 1. Звич.
нова гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 10,93. Обл.-вид.
арк. 12,41. Тираж 20 000. Зам. 214. Ціна 60 к.

Політвидав України. 252025, Київ-25,
Десятинна, 4/6.

Київська книжкова фабрика «Жовтень» республі-
канського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР, Київ, Артема, 25.






60 коп.

ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС

ПОХОДЖЕННЯ СІМ'Ї, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ДЕРЖАВИ

ЕНГЕЛЬС
ПОХОДЖЕННЯ СІМ'Ї,